

«ՀԱՌԱՋ»ի
սեանկցութիւնները

ՎԱՐԴԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆԻ ՀԵՏ

Երբ իր պատմավէպերը («Դար Կորստեան» 1985 եւ «Մանեայ Այրք» 1988) կ'առաջնորդեն քեզ Վարդան Գրիգորեանի հետ բարեկամութեան, սակաւաբօս աղջկան հետ ունեցած մը սեւեռած նայուածքը կարծեմ կու տայ թէ իր շուրջ ընթացող առօրեային առօրեան, յամա սեւեռումով մը ան չի գաղբի մանրագնէն կործանումը եւ կորուստը: Կործանումն ու կորուստները ժողովուրդի մը, որ ունեցաւ այս երկու եղբերով բացառապէս հարուստ պատմութիւն մը:

Իր ստացած ուսումին ճամբով — եւ ոչ միայն անով — իւրացնելէ ետք այդ պատմութիւնը, Վ. Գրիգորեան անկէ ստացած հիմնադրերուն վրայ կամուրջներ կը ձգէ. կամուրջներ, որոնք կը հասնին մեր ներկային. ու անոնք — իր վէպերը — անցեալի պէտքով, նորովի ներկայացում ըլլալէ աւելի «գործիքներ» են այսօր «չափելու»: Ահա թէ ինչու Վ. Գրիգորեանի աշխատութեան մէջ թափառողի պատճառները արժնոյնով նայուածքը գիւրջին ստանումով մը կը յառի ներկային, անկէ ծաւալած յուզումներու, խանդավառութեան ցոլացումով:

Վ. Գրիգորեանի «Դար Կորստեան»ը տասը դարերու հեռավորութենէն կը վերադարձնէ Անի քաղաքը, պատմելու համար անոր կործանումը. այդ պատճառով ընդմէջէն կը հիշուի կործանումին կառույցը: Ու այդ կառույցը չի սահմանափակուի Անիի պարզապէս: «Ինչու» ներքին ու «ինչպէս» ներքին անժամանակի պատասխաններ կը գտնեն հոն, ուր ի վերջոյ Անիի պարզապէս ընտրուած մօտիկ մըն է մնացածը չափելու գործին մէջ:

Իսկ «Մանեայ Այրք»ը կը պատմէ Տըր-դատի ժամանակաշրջանը ու հայ ժողովուրդին պարձր քրիստոնէութեան: Լատիոյնի յոյսով նորին զոհուած անցեալին վրէժի պատումն է այս մէկն այլ վրէժ, որ կը յայտնուի յոյսի, վճռակամութեան, պայքարի երկար շրջանի մը յաջորդած կասկածներով: Վրէժը կը բացուի պատկերացումի նոր փորձի, վրձնական նկատուած գնահատականներու յետադարձ վերաքննութեան մը վրայ, ուր տղերքու արանքը յաճող յամա թեւադրանք մը ամէն քայլին կ'առնչուի ներկային. ու ներկան հոս քիչ մը ամէն ժամանակներու ներկան է: Վահագնի, Անահիտի ու գահակէց այլ ստուածներու տապալող արձանները դժուար չէ փոխարինել այլ ժամանակաշրջաններու միշտ լատիոյնի անկախութեամբ կոփուած կուռքերով: Այս հոլովոյթը յոյսէն մեկնող եւ սակայն կասկածին յանդիմանացող մը կը դնէ պատմութեան կրկնութիւններու շարքին անվերջակէտ ծիրը:

Որպէս հեռակէտ — աչք՝ պատմաբանին առաջը գրադէտին ու գրականութեան ծառայեցող գրիչն է Վարդան Գրիգորեան. գրիչը՝ «անցեալ» ու «ներկայ» հասկացութիւններու սահմանները ընդլայնող, սահմանադիտերը ջնջող յաւերժական շրջադարձին:

Հ. — Ո՞վ է Վարդան Գրիգորեանը. ինչու ընտրած է պատմավէպի սեռը:
Պ. — Վարդան Գրիգորեան կոչուածն այն մարդն է, որ չնայած իր Յճամեայ տարիքին, դեռեւս իր սէրն ու նախասիրութիւնը չի կարողացել յատկաբար միայն գրականութեան եւ պատմութեան միջև:

Աւարտելով Երեւանի պետական համալսարանի պատմութեան ֆակուլտետը եւ աշխատելով ստացածն մասնագիտութեամբ, այնուհանդերձ ուժերիս գերագոյն մասը յատկապէս եմ գրականութեանը:

Ինչու ընտրեցի պատմավէպի սեռը: Նախ ասեմ որ հեղինակ եմ նաեւ երկու ժամանակակից վիպակներ եւ պատմութեան ընթերցի, որոնք սակայն պակաս արժեքաւոր են քան գրականագիտական մօտ, քան երեք պատմավէպերս: Պատմավէպը ընտրելու առաջին գործօնը, ի հարկէ, պատմաբան լինելն է. պատմութիւնը խորը ուսումնասիրելիս, պարզապէս ասելով ես անցած որոշ իրադարձութիւններ, երբեմն դարաշրջանների եւ ներկայի նմանութեան, յաճախ պարզապէս կրկնութեան մէջ: Դարեր անց, կատարւածը վերադառնում է, կրկնում նոր ժամանակի ու ձեռք մէջ: Անցեալի փորձը, արդէն եղածն ու աւարտուածը դիւրացնում են նորի, ներկայի՝ դեռեւս չաւարտուած ընկալումը: Պատահական չէ, որ առաջին պատմավէպս կոչուած էր «Յաւերժական վերադարձ», իսկ քնարանը Մարկոս Աբելիոսի հետեւեալ խօսքերն են. «Ով տեսեր է ներկան, նա արդէն տեսել է ամէն ինչ, անցեալը՝ անցածի անհունում, եւ գալիքը՝ ժամանակի անվերջում»: Անհար է առանց պատմական օրինակի ու փորձի, ճիշդ գնահատել ներկան ու գալիքը: Այսինքն, պատմավէպի սեռը ընտրելու պատճառը ներկան՝ պատմական անցեալով, արդէն եղածով եւ անվերջելի գնահատական ըստացածով բացառապէս ծրարումն էր: Գուցէ մէկ այլ պատճառն էլ այն էր որ «լճացում» տարիներին ճշմարտութիւնը գրելու, մտածածը արտայայտելու միակ ճանապարհը, ներկան՝ անցեալ փոխադրելն էր:

Հ. — Պատմութիւն ուսանած մէկուն համար իսկ, գիտելիք ամբարներու քանակը չէ՛ բացառելի հայ ժողովուրդի կռիւներն այսօր խոր քննարկում մը. այդ քննարկումը յատկապէս կ'արտայայտուի «Դար Կորստեան» վէպին մէջ ուր կործանումի մը մանրագնութիւնը կը կատարուի: Ուրիշ՝ կու գայ այդ խոր քննարկումը:

Պ. — Պատմագիտութիւնը ուսումնասիրում է պատմական փաստերը, ստուգում գրանց հաւաստիութիւնը, համադրում ու վերլուծում ըստ պատմական օրինաչափութիւնների: Իսկ ինձ, որպէս նաեւ գրողի, հետաքրքրում է ժամանակի, պատմական գործիչների, մի խօսքով պատմութեան իրադարձութիւնները:

Պատմավէպիս նիւթ ընտրած իրադարձութիւններին վերաբերող եւ այդ ժամանակաշրջանում գրուած պատմիչների եւ ժամանակագիրների գործերը եւ

ուսումնասիրում եմ հոգեբանի աչքով: Սա մեծապէս նպաստում է ազդի հոսթեան ճանաչմանը: Միաժամանակ, ազդի հոսթեանը նաեւ իւրաքանչիւրիս մէջ է, գուցէ փոխանցուած նախնիների արեւն հետ: Հայ ժողովրդի կրած տառապանքը, հիասթափութիւնն ու յոյսը այս կամ այն չափով, չլիտեմ, բարեբախտաբար թէ դժբախտաբար, բոլորիս մէջ է, որ անհատին հասկանալի է դարձնում ազդը: Պատճառներից մէկն էլ կրկին պատմութիւնն է, եղածի կրկնութիւնը տարբեր դարաշրջաններում:

Հ. — «Դար Կորստեան» վէպին գլխաւոր դէմքը՝ Արշալիրը նախատեսումներ ունի իր ժամանակի տուեալներին մեկնող. ան կ'ըսէ. «արհամարհուելու է գիրն ու ուսումը»: Հազարամեայ ձեռագիրները կրակի են տրուելու, գրադարանները որդի դաժին են դառնալու: ... Զօրականները պաշտուելու են ռազմական փառքը, բայց տուելու են զէնքը:

«Այն ազգը որ անկարող կը լինի առնել այս ամէնի ճանապարհը, կը կործանուի իր տունը եւ կ'ըսէ նման անրոյն կը մնայ»: ... Այդ ազգը հօրերի ձեռքին խաղալի կը դառնայ: Կը պատուի, բայց փոխադարձ պատուի չի արժանանայ. կը տայ, բայց չի ստանայ: ... Հազար կըտար արէք, դէն նետէք ճամբորդի ցուպը, որովհետեւ երկրից ելածը նոր հայրենիք չի գտնի...»: Արշալիրի այս արտայայտութիւնները բացառապէս մըն են մեր ներկայի հայրենիքին մեծ մասը կորսնցուցած, ցրուած ազգի վիճակին:

Պ. — «Դար Կորստեան» ի հերոսը՝ «Գայլ Արշալիր»ը ըստ իր թշնամիներից ստացած «Գայլ» մականունն ունի չէ՛ դաժնութիւնից եւ ծայրայեղականութիւնից: Այդպէս որ ճիշդ չէ նոյնացնել հերոսին եւ հեղինակին, թէեւ Գայլ Արշալիրը դաժնութիւնը դալիս է ժԱ. դարում հայկական պետականութեան կործանող ցուպից եւ հայրենիքի հանդէպ անսահման սիրուց: Գայլ Արշալիրի խօսքերը անտիճականորէն ուղղուած են իր ժամանակակիցներին, Արժուրդիներին, Բագրատունիներին արքայատոհմերին եւ բազում հայ իշխանական տներին, որոնք Վասպուրականի, ապա Անիի թագաւորութիւնների անկումից յետոյ լքեցին բուն Հայաստանը, ծառայութեան անցան քրեզնդական կայսրութեան փոքրատեղական նահանգներում եւ կ. Պոլսում յաճախ հասնելով ռազմական մեծ փառքի, սակայն այլեւս վճռական դեր չխաղացին իրենց հայրենիքի եւ ժողովրդի կեանքում, որ շարունակ ենթարկուեց սելջուկեան թուրքերի արշաւանքներին եւ ընկաւ նրանց տիրապետութեան տակ: Իսկ ինչ վերաբերում է անցեալի ու ներկայի կապին, ապա այն ուղղակի չէ, դադարեղ չէ, որ հայկական վերջին մեծ դաշմանի պատճառը հարկադրական էր. Հայեր ցրուեցին աշխարհով մէկ, փրկելու իրենց կրօնքը:

Բայց... դալիքում են նաեւ այսօր, թողնելով Հայաստանը: Ի հարկէ, ներքինը էլ են փորձում արդարացնել իրենց այդ քայլը, բայց այս դէպքում հայրենիքն սրանց, թէեւ ոչ ինձ, ապա Գայլ Արշալիրի կարողութիւնը, համոզել իրենց արդարացիութիւնը:

Հ. — Ո՞ր կը տեսնէք դարմանը:
Պ. — Դարմանը վերջին ամիսների Հայաստանն է: Իմ «ազդի խոր ճանաչումն» անգամ բաւական չէր կանխատեսելու մեր ժողովրդի ազգային գիտակցութեան նոր բռնկումն ու պայքարի վճռականութիւնը:

Այստեղ, Սփիւռքում կարծիքները բաժանուած են, բայց Հայաստանում, գիտեմ որ տարակարծութիւն չկայ: Ինչ կատարուած է, կատարուած է ժողովրդի ներքին մղումով եւ ոչ թէ «մի քանիսի» հրահրմամբ: Տարբերք, ժամանակին թէ անժամանակ, անկարելի է կանխատեսել: Տարիներ յետոյ, ետին թուով, գիւրին

կը լինի նկատել ճիշդն ու սխալը. բայց այսօր ճիշդը սա է. պարզապէս անհարկ է պատկերացնել այլ վիճակ: Իւրաքանչիւրիս պարտքն է լինել ժողովրդի հետ. նրա հետ գնալ մինչեւ վերջ, ճշդի ու սխալի գնահատականը թողած ապագային: Այսօր Հայաստանը Սփիւռքի հայկազգը յառել է դէպի իրեն, ամէն ըստ փութեան յառնել վերջին լուրերին է, հայեացքը թերթերում «Արմենիա» բառն է փնտռում: Սա մեծ ազդակ է ըստ փութեան հայութեան համար, յոյս դէպի գալիքը, որ գուցէ իրականանայ հայ ժողովրդի վաղնջական եւ արդէն յաւերժական թուացող բազմանքը:

Հ. — Ձեր վերջին երկու վէպերում մէջ ալ կայ պատմութիւն վիճակ մը, յետոյ տիրող յուսալքութիւնը: Առաջինին մէջ — «Դար Կորստեան» կը պատմի փրկիչին, երկրորդին մէջ — «Մանեայ Այրք» — մեր Աստուծով գալիք մեր ժամանակներու. երկուքին ալ կը յաջարդէ սպասածը չգտնողին յուսալքութիւնը:

Եթէ մեր վէպի մը միւրքը դարձնէիք մեր ներկան, իր ակնկալութիւններով, միւսած պայքարով... Արեւոյ մոլորէն ա'յս երկու հատորներում մոյն հիմնադրութեան վրայ կը գետնադաշտ պատմութիւնը. այսինքն՝ յայտնի ու յուսալքութիւնը:

Պ. — Սպասում, յոյսն ու յուսալքութեան թիւնը մեր պատմութեան կուռքն են, թէեւ Հայն առհասարակ կենսունակ է եւ յամա: Գայլ Արշալիրը «Դար Կորստեան»ում եւ Տրդատ Մեծը «Մանեայ Այրք»ում, ձգտում են անկարելիին, պայքարում են ճակատագրի դէմ եւ դատապարտուած են պարտութեան, թէեւ ձգտում մով իսկ յաղթող են: Անհատի, մասնաւոր մեծ անհատի ակնկալութիւնները միշտ էլ անիրականալի են ժամանակի եւ պատմութեան մէջ. դա մահկանացուի կենսութեան ողբերգութիւնն է: «Իւրաքանչիւր մարդու կեանքի պատմութիւն՝ պարտութեան պատմութիւն է» գրում է ժան ֆոյ Սարթրը: Սակայն ներկայի մասին անկարող եմ ասել նոյն վճռականութեամբ:

Այսօրուան անդադառնալիս ես անկարող եմ պահպանել բանականութեանս «ստանդարտը»: Ամէն պահ խեղդելով յուսալքութիւնը, յոյսով սպասում եմ վաղուան: Պայքարի ժամին պէտք է հաւատալ ու հաւատալ: Գայլ Արշալիրն էլ այսօր նոյն կ'ընէր:

Հ. — Գայլ Արշալիր վիպական այն տիպարն է որում բացակայութիւնը կամ անցեցիներու գայն լսել չուզելը գլխաւոր պատճառը եղաւ կործանումին: Արշալիր մտքին, տրամաբանութեան ճայնմ էր. գայն չլսեցինք քէ՛ Անիի իշխանաւորները, եւ քէ ժողովուրդը: Եթէ այսօր մեր մէջ ըլլար ան — Գայլ Արշալիր — ի՞նչ պիտի ունեւար մեզի բնելու:

Պ. — Գայլ Արշալիրի մեղադրանքները իշխանաւորների դէմ էին: Գայլ Արշալիրի ճայնը՝ ժողովրդի ճայնն էր, որ այսօր թողնում է թաւերական Հրապարակում: Գայլ Արշալիրն այսօր կը լռէր, քանի որ իր բերանով խօսում է այս օրերին ողջ ազգը:

Հ. — Գրականութեան մարզին մէջ ի՞նչ ծրագիրներ ունիք ապագային համար:

Պ. — Գրել ժամանակակից թեմայով վէպ, արտայայտելով վերջին տասնամեակների եւ այսօրուայ Հայաստանի կեանքը: Իմ նախորդ բոլոր գործերը ծնւել էին ժխտումից, այս նորը կարծես ծնուելու է հաստատման ձգտումով: Պատկերացնում եմ անելիքիս դժուարութիւնը բայց պէտք է անել:

— Պիտի սպասեմ հատուտ մանրագրութիւններին. յաջողութեան մագրանքներ եւ շնորհակալութիւն:

Տեանկեցեալ՝
Ա. Թ.

Նոյ. 27, 1988

ԱՐԺԻԼ ԿՈՐՔԻ ԵՒ

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

Այս գյուրքիւնը պատմէնմ եւ այն քա-
նախօսութեան, որ 1985, Ապրիլ 13-ին
անգլերէնով կարգացուեցաւ UCLA-ի կազ-
մակերպած Կորֆիի օրուան առթիւ, Լոս
Անճելըս: Վերջին շրջանին Կորֆիի մուկը-
ւած կարգ մը յօդուածներ, Հայաստանի
կամ Սփիւռքի մէջ, կը վերահաստատեն
նկարիչին գործին եւ անմիջն նկատմամբ
գոյուրքիւն ունեցող երեւութային մօտե-
ցումը: Ներկայ գրութիւնը ամենց պա-
տասխան մը ըլլալէ աւելի, փորձ մըն է
շօշափելի տուեալներ արծարծելու՝ Կոր-
ֆիի վարքն ու բարքը յուզող:

Ամէնէն ատակ ընութագրումը արուես-
տին —այն օրէն որ ան դարձաւ ասպա-
րէզ եւ տարերային մարզ— թերեւս այն
է թէ արուեստը, ինչպէս Ուիլլըմ Տը
Քունինկ կ'ըսէ. — «ապրելու ձեւ մըն
է» (1): Իմ կարծիքով, ասիկա ոեւէ ար-
ուեստագէտի մը պարագան է եւ Արշիլ
Կորքի բացառութիւն մը չի կազմեր,
քանի ինք փորձեց արուեստը ապրիլ
այնքան լաւ որ կրնար:

Կորքիի արուեստը իր դոյութեան զար-
կերակն է, որ կ'արձանագրէ իւրաքան-
չիւր փոփոխութիւն՝ իր կեանքին ներս
տեղ գտնող: Ուստի, զարմանալի չէ որ
իր արուեստը պատկերատիպ ըլլայ, հա-
կառակ անոր վերացապաշտ երեւոյթին:
1947, Նոյեմբեր 24 թուակիր իր նամա-
կին մէջ Կորքի կը գրէ. — «Ինչ նկարելը
նոյնքան կարեւոր է որքան ինչպէս նկա-
րելը» (2) եւ, «Ի վերջոյ, անմ մը չի կլը-
նար նկարել այն ինչ որ ինք չի տես-
նել» (3): Ասոր առնչութիւն, Կորքի նկա-
րելը կ'իրարկեց որպէս «խստովամեք»-ի
արարք մը (4), անոր տալով բարոյական
եւ խոկում առթողի դեր:

ԱՊՐՈՒԱՅ ՓՈՐՁԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ՆԿԱՐՁԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒՆ

Նկարչական արտայայտութիւնը, ներ-
քին պահանջէն ծնող (ինչպէս զայն կո-
չած է Քանսինսքի), Կորքիի պարագա-
յին իր առաջին երեւումը կ'ընէ 1930-ի
չուրջ, երբ ինք կը յղանայ իր առաջին
կենսաձեւային պատկերները: Կորքիի
արուեստին այս փոփոխութիւնը կրնայ
իր անսարանական արմատները ունենալ
այն ազդեցութեան մէջ, որ կու գար ձան
Տ. Կրէշֆիի ջատագոված մտքերէն: Սա-
կայն նկարիչի մը աշխատանքին արմա-
տական փոփոխութիւնը, կը թուի աւելի
իր ներքին յեղաշրջումներուն հետեւան-
քն ըլլալ՝ քան թէ լոկ արտաքին տե-
սարանական ազդեցութիւններու: Միմի-
այն տեսարանական ենթահողի մը վրայ
հիմնուած փոփոխութիւն մը, առանց
ներքին խոր, գոյութեանական համոզու-
մի կամ առնչուածութեան, կը մնայ
արուեստական: Առաւել եւս խօսուն է Ե-
րեւոյթը թէ, Կորքիի նկարչական ար-
տայայտութեան մէջ տեղի ունեցող ե-
ղափոխումները միշտ ընկերակցուած կամ
կանխուած են այն արմատական փոփո-
խութիւններով, որոնք յուզած են իր անձ-
նական կեանքը: Այս չազկապումը ներ-
քին իրադարձութիւններուն եւ դուր-
մէն եկող զաղափարներուն միջեւ թերեւս
կարելի ըլլայ կոչել «ճակատագրական
հանդիպում»:

Կորքիի արուեստին այս եղափոխու-
թիւնը զլխաւորաբար հետեւանք է 1929-
ին ծայր տուած Տոստաիկան Մեծ Տազ-
նային, երբ մղձաւանջը մուտք կը գոր-
ծէ իր արուեստէն ներս, կենսաձեւային
պատկերներու երեւումով: Սակայն,
զեռ գտնուելով կազմաւորման հանգրը-
ւանի մը մէջ, Կորքի կը գիմադրուէ նը-
կարչական եւ արտայայտչական լեզուի
զօնարին հարց մը: Զայն լուծելու հա-
մար, իր միակ ընտրութիւնը կ'ըլլայ շա-
րունակել իր գործընթացը, հիմնուած
քանի մը վարպետներու օրինակներուն
վրայ՝ անցնելու կամ ներկայի, ուր ազ-
դեցութիւններու խառնուրդ մը Փիքա-
սոյէն, Ասպէն, Տէ Քիլիքոյէն եւ Ուէլ-
լոյէն եկող, կը հունաւորեն իր մտայն-
ղացն ու երեւակայութիւնը:

Այս կէտին, մարմին կ'առնէ խիստ
յատկանշական աշխատակերպ մը, ուր
Կորքի յաճախ կը մեկնի իր կողմէ նա-

խապէս իրադրծուած կարգ մը նկարնե-
րէ՝ հասնելու համար յաւելեալ ալյա-
փոխումներու: Սոյն ընթացքը կը շա-
րունակուի մինչեւ իր վերջին շրջանը:
1930-ական թուականներու սկիզբներուն
յղացուած կարգ մը ձեւեր եւ պատկե-
րումներ, իրենց արձագանքը կը գտնեն
յաջորդող տասնամեակի գործերուն մէջ,
ինչպէս կ'ենսաձեւային այն կազմը,
«Գիշեր, Առեղծուած եւ Կարօտ»-ին ա-
ռնչուող շարք մը դժանկարներու աջ
կողմը տեղ գտած, որ յանկարծ կրկին
կը յայտնուի «Ջրվէժ»-ի (1942 — 1943)
շարքի զապաթին: Ասոր յաջորդող դժա-
նկարներուն մէջ, անկա կը դառնայ ծաղ-
կային ձեւակազմ մը՝ հորիզոնին երեւ-
ցող, որ յետոյ կ'երազարանափոխուելով,
կը մարմնաւորէ կանացի իրանը՝ «Գու-
թանը եւ Երգը» շարքին մէջ:

Ճիմ Մ. Ճօրաքն կը գտնորդէ Կոր-
քիէն կարգ մը նկարներ, որոնք հիմնը-
ւած են նախորդ գործերու վրայ, ամ-
բողջովին տարբեր բովանդակութիւն ներ-
կայացնող: Ասոնց շարքին կը գտնուի «Ա-
թոռին Նստած Կապոյտ Կերպար»ը, որ
այլափոխումն է խորանարդապաշտ «Վե-
րացականացում» Երանգապնակովին: Այդ
շրջանին, իր կրած ազդեցութիւններուն
բերմամբ, Կորքի կը յղանայ մարդկա-
յին կերպարներ՝ կարգ մը իրերու մէկ-
տեղումով, ինչպէս պարագան է «Մար-
դակերպ» կոչուած վիմատիպին: Ըստ
իս, «Գիշեր, Առեղծուած եւ Կարօտ»-ի
խորհրդաւոր եւ նշանաւոր շարքը իր
կարգին կը սերի անշարժ-բնութենէ մը
(Քրայլըր թանդարան): «Կերպար Ուր-
գովի Մէջ»ը, նոյնպէս կը թուի նոյն
գործընթացին հետեւանքն ըլլալ, հիմնը-
ւած «Անշարժ-Բնութիւն» Երանգապնա-
կով: Խորանարդապաշտ գործին վրայ:
Այլ օրինակ մըն է խումբը այն շորս նը-
կարներուն (5), որոնց դժադրացքը հիմ-
նուած է ուրիշ անշարժ-բնութեան մը
վրայ՝ մեծածաւալ «Վերացականացում»
Գլուխով: Այստեղի կեղծոնին գտնուող:
Կորքիի միշտ դուր կու գայ յղանալը
քանի մը տարբերակներ՝ երբ համադրում
մը իրեն համար յատուկ իմաստ կը ստա-
նայ եւ երբ ինք ամբողջովին կը տիրա-
պետէ անոր:

Շատ հաւանաբար Կորքի չնկարէր
«Նարկիսէ»ն եթէ նախապէս յղացած
չըլլար «Արեւամուտին Մարտ» Կորեկի
Չաստուածին Հետ»ը. նոյնպէս, թերեւս
չնկարէր «Պարանգ Սոյի Մէջ»ը եթէ
իրազրծած չըլլար «Նարկիսէ»ն: Յա-
ջորդող, 1940-ական թուականներուն,
փոփոխութիւնը կամ այլափոխումը տե-
ղի կ'ունենայ զոյգ մակարդակներու վը-
րայ՝ համադրողական եւ նկարչական,
երբ Կորքի ատեններ կը կիրարկէ հե-
ղուկանման նկարչութիւնը, նախորդող
գործի մը մէջ համադրումին լաւ տի-
րապետելէն եւ զայն խոր կերպով ու-
սումնասիրելէն ետք: Այս պատճառով,
«Ծագած Ջրաղացի Ջուր»ը — յիշատա-
կելու համար պարագայ մը—, կրնայ
բանաստեղծական այլափոխումը ըլլալ
«Լեռքը Աջըրին Կատարն է»-ին: Ուրա-
գիլի մը փոփոխութիւնը Կորքիի մօտ
միշտ հոմանիշ չէ ենթանկարի մը հիմ-
նական կառոյցին փոփոխութեան ինչպէս
ցոյց կու տայ, օրինակ, «Ծիրաններու
Բուրմունք»ն, որ այլ տարբերակ մըն է
«Քրուքիտ Ուն Ծարմ»-ին: Կորքի ոչ մի-
այն կ'օգտագործէ տուեալ միակ ենթա-
նկար մը կամ որոշակի գործ մը, յղանա-
լու համար ուրիշ մը այլ՝ իմ կարծիքով,
տեղ մը զոյգ ենթանկարներու մէկտեղու-

մով (երկու դժանկարներ ներկայացը-
նող) (6), ինք կ'իրադրծէ ծայրօրէն ու-
սումնասիրուած եւ բարդ կառոյց ունեցող
«Նախատիպ» Սահման-ին Համար»ը:

ԱՊՐՈՒԱՅ ՓՈՐՁԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

ՈՒ

ԲՈՎԱՆԴԱՌՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

Իր ծածկանունի որդեգրումէն ետք
Կորքի, երկրորդ անգամ ըլլալով, կը
գտնուի ինքնութեան հարցի մը գէժ յան-
դիման՝ Տոստաիկան Մեծ Տազնային
հետեւանքով: Իր արուեստը կը ցոյցը-
նէ իր մղձաւանջը, տարագրի մը տազ-
նայը մարմնաւորող, զոր ինք կ'ապրի
երեք մակարդակներու վրայ. — որպէս
նկարիչ՝ չըջապատուած տիրող պահպա-
նողական եւ հակա-արդիական մտայնու-
թեամբ. որպէս մարդ՝ նրութապաշտ եւ
անհաղորդական միջավայրի մը մէջ. եւ
որպէս «արեւելեցի» զաղթական՝ ըն-
կերութեան մը մէջ, որ թշնամական կեց-
ուածք ունի իր ազգային ինքնութեան
հանդէպ: Կրնանք պատկերացնել Կոր-
քին որ կը կծկուի ինքնի վրայ՝ իր հու-
թիւնը պաշտպանելու համար Տազնայի
տարիներու յարձակունակ միջոցորտին
դէմ: Առանձնութիւնը զինք կը պատէ
թանձր խաւով մը: Մահուան վախը կը
հետապնդէ զինք ինչպէս իր մանկութեան
տարիներուն Հայաստանի մէջ: Սովը իր
դերը կը խաղայ իւր-եւորեք ձաճարաններ
վրայ: Յաւելալ կծկում մը իր պատէ
զինք՝ երբ իր քոյրը Վարդուշ (իր ամէ-
նէն կարեւոր բարոյական եւ, բաւական
չափով, նրութական նեցուկը) իր ամուս-
նոյն՝ Մուրատ Մուրատեանի հետ կը
մեկնի Ուրգ. Հայաստան: Շատ հաւա-
նաբար, այս շրջանին է, որ Կորքիի ման-
կական յիշատակները կը բորբոքին, ուր
նրն երկիրի երազները կը դառնան ա-
պաստան մը ու իրեն կը ներշնչեն ուժը՝
պայքարելու համար օտարութիւն դէմ:
«Կերպար Ուրգովի Մէջ»ը, որպէս այլա-
բանական առաջին յօդանունիւթը իր ծըն-
նդագլխային առնչուող, գէթ որպէս խո-
րագիր, այս շրջանէն է որ ձեւ կը ստա-
նայ:

Յամենայն դէպս, Նիւ Տիլը (7), ա-
ւելի կամ նուաղ չափով նպաստաւոր
պայմաններ ստեղծեց շատ մը արուես-
տագէտներու համար, որոնցմէ՝ Կորքին:
Որմանակարի մը գծով յղացուած իր մէկ
նախատիպին մէջ (1932-ի չուրջ), իրա-
գործուած P.W.A.P.-ին (8) մաս կազմելու
նպատակաւ, Կորքի միակ համադրումի
մը մէջ կը մէկտեղէ այլապէս տեսարան-
ներ, որոնք անմիջականօրէն կ'առնչուին
իր կարգ մը յօդանունիւթերուն, զորս այդ
շրջանին կը զարգացնէր: Յաջորդող որմ-
նանկարներուն մէջ (1935-1937), Նուար-
քի օգնականին յատկացուած, վերացա-
կանացումի յաւելեալ աստիճանաչափ մը
կը յայտնուի, մինչ լոյսը կը փոխարինէ
նախորդող որմնանկարային նախատիպե-
րուն միջոցով: Ասիկա շրջան մըն է,
ուր Կորքիի կեանքին ներս տեղի կ'ունե-
նան կարեւոր իրադարձութիւններ. —
այժմ, ինք նրութական որոշ ապահովու-
թիւն ունի՝ W.P.A./F.A.P.-ի (9) իր պաշտո-
նին շնորհիւ. 1935-ի վերջերուն Վարդուշ
եւ իր ամուսինը Միացեալ Նահանգներ
կը վերադառնան. քանի մը ամիս ետք
կը ծնի իրենց զաւակը, Կարլինը. ասոր

կը յաջորդէ Կորքիի ամուսնութիւնը:
Այսպէս, ընտանեկան կեանքը կը վերա-
ծընի, իր հետ բերելով նոր յոյսեր եւ
նոր երազներ:

Այս կէտին, ուազրաւ երեւոյթը Կոր-
քիի ենթանկարներուն կապակցութեամբ
այն է թէ՝ փոխանակ մէկի, երկու կամ
երեք անհատներ կը լեցնեն կարգ մը գոր-
ծերու տարածքը: Պատկերային գետնի
վրայ, շատ մը դժանկարներ կը ներկայա-
ցնեն ընտանեկան կեանքի տեսարաններ,
մինչ իր այլաբանական պատկերացում-
ներուն մէջ, «Արեւամուտին Մարտ» Կո-
րեկի Չաստուածին Հետ» ենթանկարը բա-
կիցը կ'ըլլայ իր «Խճողուած» գործե-
րուն որոնք, Կորքիի երկրորդ ամուսնու-
թենէն ետք, կը համախմբեն աւելի թիւով
անձեր կամ էակներ: Այսուհանդերձ,
Տազնայի տարիներուն ողբերգութիւնը
Կորքիի հոգիները կը կնքէ յուսալքումի
զգայնութեամբ մը: Ասոր կապակցու-
թեամբ, ինք իր երկրորդ կնոջը կ'ըսէ որ

Գրեց՝
ԱՆԵՔՍԱՆ ՊԵՐԷՃԻՔԵԱՆ

Եթէ անձ մը կարենայ դուրս գալ նման
շրջանէ մը, ան չի մնար ամբողջական
մարդ եւ թէ կարելի չէ ապաքինիլ՝ վեր-
ապրելու նման պայքարէ մը ստացուած
հարուածներէն եւ վէրքերէն (10):

Իսկութեամբ, Կորքի մնաց «աղտոյ
բարձր»-ի հետապնդում» անձ մը՝ ինչ-
պէս կը գրէ իր բարեկամուհիներէն Իթըլ
Ք. Շուսպախը, իր առաջին մենագի-
րը (11): Կորքիի կարգ մը կարեւոր յօ-
րինանկարներուն մէջ գոյութիւն ունի
մէկը որ կը գիտէ իր աչքին առջեւ տեղի
ունեցող իրադարձութիւնը. ասոնք տե-
սարաններ են ընդհանրապէս Կորքիի անձ-
նական կեանքը ներկայացնող: Այս յա-
ճախանքը ախտանշանը չէ՞ Կորքիի մօտ
հալածախտի բարձրութը հաստատող:

ԲԱՆԴԱՌՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆ

Ամէնէն դիպուկ շրջանը, ուր անձ մը
կամ ընկերութիւն մը փորձաքարի մը
առջեւ կը գտնուին՝ տազնայի մը շըր-
ջանն է: Նման առիթներու, եթէ անձի մը
ինքնապահպանման ըմբռնումը չի
մապատաւաններ խումբին, հաւաքակա-
նութեան կամ ընկերութեան ըմբռնումին,
տեղի կ'ունենայ բախում մը որ կրնայ
ողբերգական հետեւանքներ ունենալ:
Տոստաիկան Տազնայի շրջանը, իր ծայ-
րայեղ անողորմութեամբ (զաղափարախօ-
սական կամ տնտեսական) կը կարծին:
Կարգ մը տուեալներ ցոյց կու տան թէ
Կորքիի բախումները իր շրջապատին հետ,
այս շրջանէն է որ կու գան: Սթիւըրթ
Տէյլիս չի վարանիր Կորքիի այդ ատեն-
ուան գիրքը որակելու որպէս «խաղ» (12):
Ասոր իբր հետեւանք, Կորքիի հանդէպ
ցոյց տրուած թշնամանքը կը սաստկա-
նայ:

Կորքի կը հաւատայ թէ քաղաքակա-
նութիւնը պէտք չէ միաձուլել արուես-

տին: Իրեն համար քաղաքականությունն ու արուեստը իրարու հակադրուող մար- գեր են: Ինք կը ծանրանայ արուեստի զեղազրտական յատկություններուն մը- րայ, քաղաքականությունը առնելով որ- պէս աւելի վար դոմնուող մակարդակ մը (13): Կորբի ոչ իսկ նկատի կ'ունե- նայ թէ քաղաքականությունը, արուեստին նման, ապրելու ձեւ մըն է: Այսուհան- դերձ, ինք չեշտը կը դնէ համամարզկա- յին ու տիեզերական առեւանջնքու վը- րայ, իրեն թէ ուղէ ուղջագուրել ամբողջ մարզկությունը: Աւելի լայն խմատով, այս մէկը կը հաստատէ Կորբի իոր իզձը հասարակության կողմէ ստանալու նոյն վերաբերմունքը: Հետեւեալ մէջբերու- մը կրնայ գտալու մը որ առ զորոյանքի եւ ձանաչումի այն աստիճանին մասին՝ որ նման անձ մը կը փափաքի ունենալ: 1938, Նոյեմբեր 2-ի իր նամակին մէջ, Կորբի կը գրէ Վարդուշին. —

«... Կեանքի մէջ, մտքդ իր ծնունդէն իսկ, միշտ կը պայքարի հասնելու հա- մար նպատակակետի մը եւ յայտնաբերե- լու մտքի խաղաղութիւն կամ արդար եւ արժանաւոր շրջապատ մը: Եւ երբ նման բան մը վերջապէս ձեռք կը բերուի՝ մարմնաւորելով նաեւ գեղեցիկ եւ հանե- լի միջավայրը, ան երկար չի տեսեր: Ու ինք պիտի մնայ միայնակ միմէն իսկ ա- ռանց բարեկամի մը: ... Ինչ որ զլիսա- տրաբար կ'ուզեմ ըսել, այն է քէ մեր բոլորէն մերս, իւրաքանչիւր մարդու հո- գիին ինչպէս եւ բնութեամբ մէջ, կայ պարզայ մը գոր շարունակաբար կը զա- նաւմէ լեցնել, որպէսզի առանձին չմը- նանք: Այդպէս եղած է միշտ եւ մեմք պէտք է անդադար պայքարիմք մեր մեր- սը գոմուող անտանելի առանձնութեան դէմ»:

Մեծ նպատակ մը հետապնդելով, անձ մը, կը խորհիմ, նոյն ատեն կը ստեղծէ հետաւորութիւն մը իր եւ այդ նպատա- կին միջեւ միայն՝ լեցնելու «իրմէ ներս գտնուող պարապը»՝ յարաւորութեն ներ- կայ զազափարով մը՝ իր ամբողջ էութե- թիւնը գրաւող: Միւս կողմէն, ստեղծե- լով այդ հետաւորութիւնը, ան թերեւս կ'ուշացնէ իր հասնելը այդ նպատակին, որ ինքնին գուցէ դառնայ վերջ մը, ուս- տի նոյն ատեն խորհրդանշէ իր իսկ վեր- ջը, դէթ բարոյապէս եւ հոգեպէս, երբ նոր նպատակ մը յղանալը, նախկինին դեռ նոր ձեռք բերուած բարձրութենէն հոգ, կրնայ սպառող եւ ձանձրացուցիչ թուի «աղէտէ հալածուած» անձի մը համար:

Կորբի զերբորոշումը քաղաքական գործունէութեան հանդէպ կրնար տար- բեր ըլլալ եթէ Ամերիկան ըլլար Հայաս- տան: Անձնապէս հակամէտ եմ այս վար- կածին, հակառակ որ նման հարցում մը կրնայ թուիլ զուտ մտարարութիւն կամ զբոսում:

Մէկու մը համար, որ կը գտնուի օտա- րումի եւ ցեղային թշնամանքի ճնշու- մին տակ, քաղաքական կամ ընկերային գործունէութիւնը նոյն ձեւով չի ներկա- յանար ինչպէս ընդ անձի մը համար: Կորբի ինքզինք կապուած չի դարձ Ամե- րիկայի եւ անոր մշակոյթին, երբ հիմ- նունք իր քրոջը՝ Վարդուշի ընտանիքին իր ուղղած նամակներուն վրայ: Յատկա- նըշական է թէ Կորբի ամերիկեան հպա- տակութեան կը զխմէ միայն 1938-ի չուրջ եւ ան ալ գործնական պատճառնե- րու համար, որպէսզի դուրս չգրուի WPA/FAP-էն: Ոչ ալ իր դիմումը, զին- տրադրուելու ամերիկեան քանակին, հայրենասիրական պատճառներու համար է: Ընդհակառակն, ինք իր բոլոր կա- րողութիւններն ու կարելիութիւնները կ'ուղղէ դէպի համամարդկային ու տի- եզերականը, որպէս ամբողջ մարդկու- թեան ծառայող մը՝ եւ ոչ միայն անոր մէկ հատուածին: Ըլլալով կատարելա- պաշտ մը եւ հպարտ անձ մը, թերեւս կը խորհի որ միակ մարդը ուր ինք կրնայ իր լաւագոյնը իրագործել, արուեստն է. ինք ոչինչ խնայեց, ոչ իսկ իր կեանքը, այդ նպատակին հասնելու համար:

Կորբի այս զերբորոշումը զինք աւելի մոլեց դէպի չեշտուած առանձնութիւն մը: Ինչպէս Շուապախը կը գրէ, Կորբի «միշտ կողմացման ցուրտ գգայնութիւն մը ապրեցաւ քաղաքի մէջ, ուր ինք դար- անձ էր ախորժակ, օտարակամներու մէջ առանձին» եւ թէ իր «բարեկամութիւննե- րը սերտորէն կապուած էին իր արուես- տին»: Շուապախը կը շարունակէ թէ Կորբի արուեստէն «դուրս ընկերներ չու-

նէր, ի բաց առեալ իր ընտանեկան ան- միջակամ պարագաները» (14): Կորբի կողմէ բնութեան վերայայտնաբերումը, 1942-ին, իրեն կը թուի որպէս ընդլայ- նումի նոր կարելիութիւն: Ինք բնութեան հետ կը մտնէ երկխօսութեան մը մէջ, լուս եւ կախարդական, իր հայրենական երգերով համեմուած: Այս զրկւնդիսառ- նումը շատ երկար չի տեսեր: Բարոյա- կան, մարմնական եւ զգացական անեղնե- րու բերմամբ, իր բոլոր յոյսերը կը չքա- նան ու ինք կը դառնայ իր միակ ապա- տանին՝ արուեստին, որ Կորբի դառն առանձնութեան մէջ կը ստանայ զգայա- կան դեր՝ դառնալով «գով քաւ»՝ չոր ա- նուպատի մը մէջ» (15) եւ «այնքան հա- մեղ ուտելիք մը» (16): Ինք դեռ կը հա- ւատայ թէ արուեստը կրնայ վերջին հո- վանի մը ըլլալ՝ իր տառապած գոյու- թիւնը ամբողջ, երբ կը գրէ թէ իր ար- ուեստը իր փրկութիւնն է (17): Ասիկա անյոյս փորձ մը կը մնար: Բնականաբար, ան չէր կրնար կանգուն պահել իր զիւ- րարեկ հաւասարակշռութիւնը:

ԱՊՐՈՒՍԾ ՓՈՐՁԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆԸ

Դատելով Կորբի գործէն, իր իմացա- կան անհանգարտութենէն եւ տաղանդէն՝ այլապէս նկարչական լեզունքու իր կի- րարկման մէջ ցորացում գտած, անձ մը կրնայ մտածել թէ առկախուածութեան վիճակը կը պայմանաւորէ Կորբի ամ- րողջ գոյութիւնը: Աշխարհը գոր ինք կը ներկայացնէ՝ բարակ «թելեր»՝ կախ- ուած, կը ծփայ ուղղահայեաց եւ անյա- տակ տարածքի մը մէջ, որ իր զազաթնա- կէտին կը հասնի «Սահմանը» գործով: Իր սահող, ոլորուն ձեւաչերտերն ու է- սկները կը կազմեն դիւրարեկ եւ խոցելի ամբողջութիւն մը, զրեթէ անպաշտ- պան:

Որպէս զաղթական, Կորբի կ'ապրէ դժ- ւարին փորձառութիւնը 20րդ դարու հայ- կական Սփիւռքի առաջին սերունդին: Նը- կարէջի մը գործը, մասնաւորաբար երբ այնքան ինքնակենսազբական է, ինչպէս Կորբի պարագային, կը հիմնուի ապրը- ւած կամ զգացուած փորձառութիւններու վրայ: Արուեստագէտի մը կեանքն է որ ծնունդ կու տայ իր գործերուն, Կորբի կ'ըսէ (18):

Շատ զրուեցաւ հայրենական մշակոյ- թին հետ Կորբի կապին եւ իր եկեղծու- լին մասին: Այս դժով շատ բաներ ըսուե- ցան, երբեմն աղաւաղուած: Եւ ինքս այս ուղղութեամբ պեղեցի որպէս ինքնաձա- նաչում՝ սփիւռքեան բարդ եւ յաճախ ան- ջատուածի հոգեվիճակին մէջ: Ամէն պա- րագայի, հայ մշակոյթին հետ Կորբի ունեցած կապին անտեսումը, ըստ իս նոյնքան ամուլ է որքան զինք անջատելը այն հակայ ազդեցութիւններէն եւ նպատա- ներէն՝ «արեւմտեան» վարպետներէն եւ մշակոյթներէն եկող: Կորբի փորձա- ութեան իւրայայտութիւնը կը կայանայ ճիշդ այս երկու հատուածներու վարպետ ձուլումին մէջ, ուր որպէս եկեղծութիւն եւ որպէս նկարչական լեզու, հայկական փորձառութեան ներկայութիւնը անմըխ- տելի է: Իր մենագրութեան մէջ, Շուա- պախը կ'աշխարհէ Կորբի զեղարուես- տական կապին հայկական արուեստին հետ (19): Մարկըթ Օզգըն, յաւելեալ մանրամասնութիւններ կու տայ այս հար- ցին շուրջ (20): Այս աշխարհութիւննե- րը, անտարակուսօրէն հիմնուած Կորբի արտայայտութիւններուն վրայ, հեռու են պատահական ըլլալէ՝ նկատի առած եր- կու գործներուն որպէս բարեկամ ձանա- չողութիւնը Կորբի անձին եւ գործին: Անկասկած, Կորբի նամակներուն անդ- լերէն հրատարակութենէն հոգ, յաւել- եալ լոյս սփռուեցաւ իր առնչուածու- թեան վրայ՝ իր անցեալի ժառանգու- թեան հետ:

Կորբի փորձառութիւնը, կամ Սփիւռ- քի ոեւէ հայ արուեստագէտի մը փորձա- ութիւնը կարելի՞ է առնել որպէս մեկ- նակէտ, ըսելու համար թէ անոնց ար- ուեստը «հայկական է»: Հակառակ որ ա- սիկա կրնայ անխմստ հարց մը թուիլ, սակայն ան գեռ գոյութիւն ունի:

Ուստի, թերեւս շատ կանուխ է օգտա- գործելը «Սփիւռքի Արդի Հայ Արուեստ»

բնութագրումին: Անտարակոյս, կա'ն հասարակաց զգացումներ ու միտքեր ու- լոնք կը յատկանշեն Սփիւռքի հայ ար- ուեստագէտները, բայց անոնք դեռ յա- տուկ ուղղութեամբ մը չեն հունաւոր- ուած: Սփիւռքի մէջ, արուեստագէտնե- րուն մեծամասնութիւնը կը հետեւի անձ- նական բանահիւտութեան մը, ստեղծե- լով զեղարուեստական անհատական բոյն մը, ուրիշ կը դիտէ աշխարհը: Ամէն պա- րագայի, Կորբի ամէնէն վաւերականնե- րէն է, քանի իր զեղարուեստական միտ- քերն ու ներշնչումը, ինչպէս նկատեցինք, ձեւաւորուած են սփիւռքեան կացութեան իր առնչուածութենէն: Այս մարդին մէջ, Կորբի փորձառութիւնը կը զգենու մեծ իմաստ, որ կրնայ ոչ միայն սփիւռքա- հայ արուեստագէտ մը հետաքրքրել այլ նաեւ՝ ոեւէ տարադիր արուեստագէտ: Այս մօտեցումը, սակայն, չի ժխտեր ի- րողութիւնը թէ Կորբի արուեստը ան- հերքելիօրէն ամերիկեան «արտադրու- թիւն» է, ինչպէս ինք իսկ կը գրէ. — «Ար- ուեստը շատ բանաստեղծական տեսիլք մը կամ մեկնաբանութիւն մըն է՝ իր մի- ջավայրով պայմանաւորուած» (21): Շատ մը Հայերու համար, Կորբի դար- ձած է մշակութային հերոսը, համա- մարդկային տարողութեամբ, որուն եր- կար ատեն կը սպասէին: Կորբի արուես- տին ու անձը կը մարմնաւորեն Հիմ եր- կիրի եւ Սփիւռքի լուս մղձաւանջներն ու յոյսերը: Ասիկա կը ստեղծէ պարագայ մը, ուր արուեստագէտ մը կ'իւրացուի որպէս խորհրդանշան, այն անձերուն կող- մէ՝ որոնք կը խորհին տէրը ըլլալ անոր, երբ իր արուեստը ինքնին կը մնայ ան- մատչելի անդաստան մը՝ նոյնիսկ անոնց համար, որոնք կը կարծեն անոր ծալքե- րուն թափանցելու առանձնաշորհումը ունենալ...

Ա. Պ.

Ծանօթագրութիւն

1.- Willem de Kooning: WHAT ABS-TRACT ART MEANS TO ME, *Bulletin of the Museum of Modern Art*, Vol. 18. n° 3, Spring 1951, pp. 4-8. Written for and read during a symposium at the Museum of Modern Art, New York City, February 5, 1951, in connection with the exhibition ABSTRACT PAINTING AND SCULPTURE IN AMERICA.

2.- Արշիլ Կորբիի ցարդ անյայտ նա- մակներուն համար, ուղղուած իր բոլոր վարդուշ Մուքատեանի ընտանիքին, տե'ս անոնց ամէնէն ընդարձակ հրատարակու- քիւնը. — Karlen Mooradian: THE MANY WORLDS OF ARSHILE GORKY, *Gilgamesh Press Limited*, Chicago, 1980, pp. 249-327.

3.- Նամակ (1944, Մարտ 20):

4.- Jacob Kainen: MEMORIES OF ARSHILE GORKY, *Arts Magazine*, Vol. 50, n° 7, March 1976, p. 97.

5.- Jim M. Jordan and Robert Gold- water: THE PAINTINGS OF ARSHILE GORKY — A CRITICAL CATALOGUE, *New York University Press*, New York and London, 1982, ills. 144, 156, 157, 158.

6.- Julien Levy: ARSHILE GORKY, *Harry N. Abrams*, New York, 1966, ills. 151, 176.

7.- New Deal-ը այն ծրագիրն է որ Ռուզվելթի նախագահ ընտրուելէն ետք ի գործ դրուեցաւ՝ լուծումներ բերելու հա- մար Տնտեսական Մեծ Տագնապին:

8.- Public Works of Art Projects (Արուեստի Ծրագիրներու Հասարակաց Աշխատանքներ):

9.- Works Progress Administration's Federal Art Projects (Աշխատանքներու Զարգացման Վարչութեան Արուեստի Դաշնակցային Ծրագիրներ):

10.- Նամակ էկներ ֆիլիպսէն (1955, Դեկտեմբեր 29): Տե'ս. - Patricia Passloff: THE 30'S. PAINTING IN NEW YORK, exhibition catalogue, *Poindexter Gallery*, New York, 1957.

11.- Erhel K. Schwabacher: ARSHILE GORKY, *Published for the Whitney Museum of American Art by the Macmillan Company*, New York, 1957, p. 84.

12.- Նոյնը, էջ 47:

13.- Նամակ (1945, Յունիս 25) եւ (1946, Յունիս 3):

14.- Schwabacher: p. 93, 109.

15.- Նամակ (1945, Յունիս 25):

16.- Նամակ (1947, Յունուար 6):

17.- Նոյնը:

18.- Նամակ (1947, Հոկտեմբեր 11):

19.- Schwabacher: pp. 26, 54, 64, 125.

20.- Margart Osborne: THE MYSTERY OF ARSHILE GORKY : A PERSONAL ACCOUNT, *Art News*, Vol. 61, n° 10, February 1963, pp. 42-43, 58-61.

21.- Նամակ (1944, Ապրիլ 2):

ԾԱՐԱԻ

Հոգիս կ'ունկնդրէ մահը աղչամուղջի:

Ծունկի եկած հեռաւոր հողին վրայ տանջամքի, հոգիս կ'ըմպէ վերքերը մընչադին եւ հողին. եւ անոնց մէջ, ան կը գգայ անձրեւոյ լուսաբացը արցունքներուն:

Եւ բոլոր աստղերը խողխողուած կեանքերու, նման մարդ աչքերու, սրտիս գութին մէջ այս իրիկուն կը շիջին յուսալուծութիւն:

Եւ ոգին բոլոր մեռածներու այս գիշեր պիտի սպասէ ցայգին իմ աչքերովս ու իմ հոգիով, գուցէ յագեցնելու համար իրենց ծարաւը կեանքի՝ լոյսի շող մը պիտի իյնայ իրենց վրայ բարձրէն:

ԱՐՇԻԼ ԿՈՐԲԻ
(Թարգմանութիւն՝ Ա. Պ.)

Լոյս տեսած հետեւեալ հրատարակութեան մէջ. — Grand Central School of Art Quarterly, New York, November 1926. Վերահրատարակուած Շուապախըրի մօտ, էջ 21:

ՎԱՐԴԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

«ԴԱՐ ԿՈՐՍՏԵԱՆ»

«ՄԱՆԵԱՅ ԱՅՐՔ»

... Եւ յիշատար անեցիները ատեցին իւրեն։ Ասիտուում էին, որ պապի հետ ողջ տոհմն էլ չէին ոչնչացրել։ Իրենց շնորհին «Արշաւիք» անունն էին տալիս։ Աշխարհի ամենահարուստ քաղաքի ամենահարուստ ընտանիքներն էին, բայց չէին յապենում ոսկու ու արծաթի փայլից։ Ով յիշուէն ունէր, ձգտում էր հարիւրն ունենալ, ով հարիւրի տէր էր՝ հազարն էր երազում։ Մի մասը՝ Թաւրիզ, մի մասը Պաղատա էր դնում, մի մասը՝ Պուխարա։ Ոմանք էլ մինչեւ Հնդկաստան ու Ձինաստան էին հասնում։ Տանում էին ու բերում, առնում ու վաճառում։ Արեւելքից արեւմուտք էին տանում, արեւմուտքից՝ արեւելք, հարաւից հիւսիս էին տանում, հիւսիսից՝ հարաւ։ Արեւմուտքն ու արեւելքը Անիում էին հանգուցուել։ Անիով էին հակառակ ուղղութիւններով հոսում հնդկական բերեղապակին ու չինական ճենապակին, եգիպտական հայկլինին ու յունական արծաթէ թասերը։ Ով տեսել էր Անիի շուկան՝ աշխարհւն էր տեսել։ Չկար մի անեցի, որ օրուայ մեծ մասը չուկայում չանցկացնէր, չկար մի անեցի, որ չմտածէր էփան գնելու եւ թանկ վաճառելու մասին։ Զէ, Անին Հայաստանի սիրտը չէր։ Անին Հայաստանի փոքրն էր։ Անիի վերելքը՝ Հայաստանի կործանումն էր։ Երկրք անիծուէր այն օրը, երբ Աշոտ արքան կուրացաւ Անիի վաճառական փայլով եւ այնտեղ տեղափոխեց իր թագաւորական պալատը։ Անեցիները Աշոտ արքային «Ողորմած» յորժորջեցին, իսկ արքան մոռանալով երկիրը, ամէն ինչ Անիին տուեց։ Հայաստանի Անի դարձաւ, Անին Հայաստան չդարձաւ։ Պարսկապատեցին Անին անմատչելի ամրութիւններով։ Երկիրը մնաց Անիի պարիսպներից այն կողմ եւ մոռացութեան տրուեց։ Որքան վառ չողաց Անին, այնքան խամրեց երկիրը։ Ամենալավուուն երիտասարդներն անդամ իրենց օրը չուկայում էին մթնեցնում, ռազմական փառք երազելու փոխարէն, առուծարիւր նախընտրում։ Իրենց երիտասարդ օրերը առեւտրական ճանապարհներին եւ ինքնահասակներում էին մաշում, մէկ աւելի արծաթադրամի համար գլուխ խոնարհում եւ չորագործում։ Ողջ կեանքը արծաթ ու ոսկի էին դիզում եւ ծերութեան օրերին մի եկեղեցի կառուցում՝ բարի անուն թողնելու եւ իրենց յիշատակը յաւերժացնելու համար։ Կեանքի լաւագոյն կէսը արծաթ ու ոսկի էին դիզում, որ օր ծերութեան թողնէին վաճառականի յոգնատանջ ու վտանգաւոր դործը եւ վաշխառութեամբ պրադուէին։ Օրը երկու անգամ եկեղեցի էին գնում, մուրացիկներին ողորմութիւն տալիս եւ կարծում, թէ ազգի առաջ կատարել են իրենց պարտքը։ Անգամ ուրախ էին, որ Անին չուտով անցնելու էր հոռոմների ձեռքը, մտածում էին կեանքն աւելի խաղաղ կը դառնայ, առեւտուրը՝ ապահով։ Հոռոմոց վարձկանները երկիրը կը պաշտպանեն հարաւային նուաճողներից, իսկ իրենք կ'առնեն ու կը ծախեն։ Դեռ մի քանի էլ կ'ազատուէն կայսրութեան սահմաններում առեւտրի համար հարկ վճարելուց։ Կարծում էին, կարելի է կորցնել հայրենիքը, բայց պահել զիջած հարստութիւնը, կարծում էին անհայրենիք էլ նախկին յարգանքն ու պատիւը կ'ունենան։

... «Ծիւղէ էիր, Գրիգոր Պահլավունի, տանինը տարի կ'ուռ տուէցի արտասանածդ վերջին բառերի դէմ, բայց մահուան մահճում հասկացայ, որ ճիւղէ էիր, — մտածում էր—։ Բայց եթէ բոլորն էլ ինձ պէս ինքնահաստատմամբ ժխտէին ազգը, երկիրը չէր կործանուի։ Դու ազգը ողբալով փախար, ես այն նոյնիւրով կ'ուռեցի։ Ո՞վ աւելին տուեց, ո՞վ աւելին տարաւ։ Թէ անգամ ժխտեցի էլ ազգը, անդոր եղայ ազատուել նրա «կապանքներից» ու աւելի ցաւաքար սիրեցի։ Թէ

սկզբում որդեական սիրով էի սիրում, յետոյ որպէս հայր սիրեցի»։ Այն ժամանակ, երբ Աբուլ—Ասուարի զօրքերը արեւելքից, Միքայէլ Իսախանի կայսերական բանակը արեւմուտքից մոտենում էին Անիին, ոչ միայն իր, այլեւ երկիրը պաշտպանելու ելած Վայոց թանակի՝ բովանդակ քանհինգ հազարի չուրթներին էլ նոյնք էր։ Ինչպէ՞ս չանիծէին, երբ կաթիլ էին յուսահատութեան ծովում, երբ երկրի տէրը՝ Գաղիկ արքան, տառանում էր բանակի եւ Անիում նստած «հեռառես ու չըհաջակաց իմաստունների» միջեւ։ Մտածում էր՝ կուռի՞, թէ՞ նրանց խորհրդով Անին յանձնի խաղաղութեամբ։ Նոյնում էին ազգը, որովհետեւ նրանց ձայնն աւելի հզոր էր հնչում, քան իրենցը։ «Միայն Անին յանձնելով կարող ենք իսպառնել հոռոմների եւ անհաւատների դաշինքը, ասում էին նրանք։ Եթէ հոռոմները նուաճեն մեզ՝ միայն դահլը կը կորցնենք, իսկ թէ անհաւատները տիրեցին՝ ոչ միայն դահլ, այլեւ մեր լեզուն, հաւատը, տունն ու հարստութիւնը կը կորցնենք»։ Կուռի ու արեան ծարաւ, ծառացած աշխարհի դէմ, անհնազանդ ու անդրդըւելի, օտար սեփական հողում, բայց տիրող իրաւունքով կանգնած էին Անիի պարիսպների տակ եւ արքայից քայլի ոչ ոք չէր յանդգնում երեսով աչքնեքին, յորդորել կամ պակարակէր ըմբոստութեան համար, երբ յանկարծ վրայ հասաւ ուրախալի լուրը՝ «Ամբերդից դուրս է ելել եւ բանակ է շտապում Վահրամ Պահլավունին»։ Անասելի ազմուկ — ազալակ բարձրացաւ, զինուոր թէ հրամանատար հաւասարակէս հրճուեւ էին, որովհետեւ դեռ կար մէկը, որին հաւատում էին, դեռ կար մէկը, որը հաւատում էր Հայոց բանակի զինական ուժին։ Աստուած դիտէ, որտեղից գինու տակառներ քարշտուին բանակատեղի եւ ողջ դիշեր հըրճուալից ճիւղերը չլուցին վրաններում, ներս թափանցեցին Անիի անտոխի պարիսպներից եւ խռովեցին յարգաբաժան քաղաքացիների քունը։ Մինչեւ լուսաբաց խմեցին, թմբուկ զարկեցին եւ ռազմի երգեր երգեցին։ Արքան անգամ չյանդգնեց երեւալ կամ մերձաւորներից մէկին ուղարկել, իմաստուր յանկարծահաս ցնծութեան պատճառը։ Եւ թէեւ առաւօտեան պարզուեց, որ Վահրամ Պահլավունին հիւրընկալուել է արքայական պալատում, սակայն ցնծութիւնը չմարեց, որովհետեւ դէժ մէկը չէր կապակծում, որ ծերունի սպարապետի ժամանումը անխուսափելիօրէն ճակատամարտ է խոստանում, հպատակութեան կոչի համար չէր եղնի անկողնուց, չէր եւրեւայ իր զինուորներն աչքին։ Իրենք Վահրամ Պահլավունուն էին հաւատում, Վահրամ Պահլավունին՝ իրենց։ Առանց այդ փոխադարձ հաւատի երկու անգամ էլ չէին ջարդի հոռոմոց հզոր բանակը։ «Յետոյ ի՞նչ, — կ'ասէր Գրիգոր Բջնեցին,» միւսոյն է՝ դաւաճանները Անիի հոռոմներին են յանձնելու, ձեր թափած արիւնքով միայն նրանց դաւաճանութեան արժէքն էր բարձրացնելու»։ Բայց մի՞թէ զուր էր իրենց թափած արիւնքը, մի՞թէ իրենց փառահեղ յաղթանակները ազգի զինակցութեան մէջ անմահ չեն պահելու։ Կորուսած հայրենիքի յիշատակը, չէ որ կորստից քայլի պէտք է հաւատի ու յոյսի մի շող թողնէին իրենցից յետոյ, որ չմարէր ազգի յիշողութիւնը։ Մի՞թէ կորստեան ցուն ընդունակ է սերունդների յիշողութիւնից անմնացորդ ջնջել այն փառահեղ յաղթանակների բերկրանքը, ցնծութեան այն պահը, երբ ծերունի սպարապետը ոտից դլուխ զինավառ ելաւ Հայոց բանակի առաջ եւ պատասխան ողջոյնի փոխարէն՝ «Յաղթանակ կամ մահ» գոչեց։ Մի՞թէ ամենամեծ յաղթանակը չէր դաւաճանների ու թերահաւատների դէմ, մի՞թէ ազգի զոյւթեան իրաւունքի եւ յարատեւման ամենամեծ վերադարձն էր։ Զէ որ կարողացան կոտորել յուսահատութեան ալիքը եւ ազգն իրենց ետեւից տանել։ Դաւաճաններն անգամ, զգային ազգի հոգում բոցավառուած հաւատի ուժը եւ սարսափեցին սեփական թուլամորթութիւնից։ Իսկ երբ արքան էլ

Իսկ ինքը հին է ինչպէս Հայաստան աշխարհը, երակներով հոսում է Հայկի աւրիւնը, ամէն օր լուսաբացին ծնւում է Վահագնի հետ, երկնակամարը չափում խաժագանգուր հսկայի ոտնահետքերով, յազնում նրա հրակարմիր ցամաք ու սիրով։ Մինչեւ մագերի ծայրը ներքծւած է անցեալով, արմատ է ու չունի սուղարթ, ամբողջովին անցեալի մէջ է եւ ներկան ու դալիքն էլ է եղածով չափում։ Ձի տեսնում նորը, չի խանդավառում նորով։ Լուկ բուն է ու արմատ, ի՞նչը պէտք է տանի քամին, ի՞նչը պէտք է խանձի կըրակը։ Արքան հազար կայնաւոր պէտք է ուղարկի, որ կարեն հաղարամեայ բունը, չորացնեն ընդերք հասած արմատները։ Ինչո՞ւ է արքան յապաղում, ինչո՞ւ չի ուղարկում իր կտրիճներին, որ ձերբակալեն եւ ուժով ստիպեն խաչը երկրը պաղել, ինչպէս տառներեք տարի առաջ, երեւում, Անահիտի բազինի առաջ արքայապան Անակի որդուն փորձեց... հարկադրել դիցուհուն յարգանքի տուրք մատուցել։ Թէ ուղարկէր զահիճներին, կը տեսնէր ու կը հասկանար, որ յուսահատութեան հասած ամէն ոք կարող է կրկնել խաչեալի «հրաչքը»։ Մի՞թէ մահն ու զրկանքը հրաչքն են, մի՞թէ Աղամին նախորդած սերունդներն անմահ են եղել, որ դմայուեցին մէկ խաչեալի մահով։ Մահկանացուն միշտ էլ աստուածների անմահութեամբ է հիպարի, ինչպէս պատահեց, որ մահը երանաւէտ դարձաւ։ Բայց խօսքի ձեռնածոները դրա պատասխանն էլ վաղօրօք գիտեն, իր մեռաւ, բայց մահով անմահութիւն վաստակեց, իր միւսների առաջ էլ բաց են անմահութեան դարպասները, միայն նախապէս պէտք է հաշտուել մահկանացուի էութեան հետ, տառապանքի մէջ ապրել ու շունչները փչել խաչեալի գովքն անելով, որ ի վարձահատոյց չապրած կեանքի, երկնքում տեղ վաստակեն ուսուցչի կողմէն։ Ո՞վ էր մեղաւոր, ինչպէ՞ս պատահեց, որ հոռոմացի զինուորի ու հրեանքի հիւանի երիտասարդ կնոջ պատահական հանդիպումից, գողուին ու արդելուած սիրուց աշխարհ եկած ապօրինածննի հաւատը քոնեց աշխարհը, մահապատժի վտանգի ներքոյ իսկ թափանցեց բոլոր քաղաքներն ու գիւղերը, ինչաւ առաւարտ ձորերը եւ ելաւ ամենաբարձր լեռները։ Ո՞ւմ մեղքն էր, մի՞թէ իրենց՝ քրմերի ու առաջնորդների, նախարարների ու արքաների, մի՞թէ իսկապէս հիւանդ էին, որ հողիներում տեղ գտնուեց

միացաւ Հայոց բանակին, ամենալեւջին դաւաճաններն անգամ, թէեւ առեւես, բայց «Յաղթանակ կամ մահ» գոչեցին։ Իրենց վառած կրակը լուսաւորեց ազգի միջնորդ զինակցութիւնը, հալեցրեց յուսահատութեան սառոյցը, լափեց անձնապաշտութեան ոտալինների անթափանց խաւարը։ Կորստեան հետ հաշտուածները հաւատի հրակարմիր շողերի մէջ տեսան փախստականի իրենց ամօթալի պատկերը եւ խայտառակութեամբ լըցւեցին։ Հայրը ամօթահար եղաւ որդուց, որդին՝ հօրից, եղբայրը՝ եղբորից, հարեանը՝ հարեանից, ով էլ բոլորովին միայնակ էր՝ սեփական ստուերից։ Ամենակծծի անեցիներն անգամ բացեցին ամբարները եւ ողջ բարիքը սեփական սայլերով բանակ համբեցին։

«Ով մեծն իշխան Գրիգոր Բջնեցի, — մտածում էր մահուան մահճում, — պոռնիկներն անգամ, որ չբեղնաւորուելու հաղար ու մի եղանակ գիտէին, ճակատամարտից առաջ թողին իրենց փափուկ անկողինները եւ բանակատեղի եկան, պառկեցին ամենաքաջարի զինուորների հետ եւ ողջ գիշեր երկնքից արու դաւակ աղբաւեցին։ Վեհա Սարգիսն անգամ զրաւաւորուեց եւ յոյց իր թշնամիների, պոռոյ գործեց Անիի պարիսպների շուրջ։ Արքան պատառ—պատառ արեց Միքայէլ Իսախանի Անին յանձնելու պահանջադիրք եւ հոռոմոց դեպաւնի երեսին նետեց։ Տէր Պետրոսը կրկին արտաստախառն աչքերով օրհնեց Հայոց բանակին։ Իսկ գու, ով մեծն ռազմիկ եւ իմաստա-

ամբում ու փրկութիւն խոստացող հաւատին։ Մի՞թէ նրանց քարոզիչներն աւելի ճարտար են խօսքի մէջ, քան իրենց դուստներն ու խաղասացները, մի՞թէ խաչեալի վարքի վերաբերեալ նրանց յօրինուածքները աւելի հրաշապատում են, քան իրենց պատմութիւնները Հայկի ու Վահագնի մասին։ Մի՞թէ իրենց հաւատի ընձեռած ազատութիւնն աւելի նախընտրելի է, քան նրանց ամէն ինչ արդելու վարդապետութիւնը։ Ասում են՝ «Ձի կարելի այս օրը ուտել, չի կարելի այսինչ օրերին քնել կանանց հետ, չի կարելի ողբալ հարազատի մահը, չի կարելի ամբան չողին անգամ կիսամերկ պրօսնել, չի կարելի երկրպագել նախնիներին, չի կարելի մեր հաւատը չներբողող զրքեր կարգալ, չի կարելի մտածել, քանի որ ձեր փոխարէն արդէն մեր մարդարէն եւ նրա առաքեալները ամէն ինչ նախատեսել են զայլք դարերի համար, ընդհուպ մինչեւ աշխարհի վերջը»։ Իրր ամէն ինչ արդէն չափուած է ձեւուած, մնում է հաւատալ կուրօքին եւ որքան անխմաստ ու անքննող լինի հաւատը, այնքան մեծ կը լինի յետմահու վարձարութիւնը։ Ձեն սիրում երկմտանքը, սարսուռում են կասկածից, կորցնում են դլուխները, երբ ամբոխից մէկն անմեղօրէն որեւէ հարց է ուղղում իրենց։ Իսկ նախկինում իմաստասէրները աշխարհի տարբեր ծայրերից դալիս նոյն յարկի տակ էին հաւաքուում, որ իւրաքանչիւրն իրենք ասէր եւ բանալիճելով բացալայտէին ճշմարտութիւնը։ Իսկ հիմա իրր ճշմարտութիւնը բացալայտուել է յաւիտենական ժամանակների համար, իրր այսուհետեւ իրենց գտած ճշմարտութիւնն է չափում ժամանակը եւ ոչ թէ ժամանակը՝ ճշմարտութիւնը։ Կեանքը պէտք է ենթարկուի, աշխարհն ու մարդիկ յարմարուեն ըստ խաչեալի քարոզների՝ մի քանի վտարանդի հրեաների ձեւակերպած վարդապետութեան կաղապարին։ Վարդապետութիւն, որ անցեալի մերժմամբ է աշխարհ եկել, հաւատ, որ նախորդ հաւատածների ժխտմամբ է չափուում, սէր, որ նախորդների եւ այլոց հանդէպ առեւելութեամբ է արժէքաւորում։ Թէ երկրպագում ես խաչը, թէ մեղ հետ ես՝ կործանիւր նախնիներիդ հաւատը, այրիւր անցեալը ու պատմութիւնը, հրաժարուելու պապերից ու հօրից։ Դու նոր հաւատին պէտք ես մերկ ու անազգ, որր ու մենաւոր, որովհետեւ այսուհետեւ այն է քո հայրն ու տունը, ազգն ու հայրենիքը։

սէր, անգամ դուրս չէլար ամբողջիդ։ Գոնէ կը տեսէիր կործանումից առաջ մեր վերջին այրման բոցեղէն կրակը, որը անմար լոյսը կորստի հետ անբաժան աւանդեցինք սերունդներին։ Զցանկացար մինչեւ վերջ այրուել, որպէսզի ողջ մնալիք եւ տեսնէիր «մարդարեւութեանդ» իրականացումը, ծեր ոսկորներդ ջերմացնէիր յաղթանակած վրէժխնդրութեան դաղջ կրակով»։

Մի՞թէ կարեւոր էր, որ դաւաճանները չուտով կրկին հանելու էին դիմակները եւ շարունակուել իրենց սեւ գործը, կարեւորն այն էր, որ սարսափից դիմակ հագնա միւսներից չզատուելու համար, այն, որ կորստից առաջ մէկ անգամ էլ իրենք ազգին հաւատացին, ազգը՝ իրենց, ոչ միայն իրենք, այլեւ ողջ ազգը հաստատեց ինչն իրեն։

«Մի՞թէ միւլթարանք եմ փնտռում, մի՞թէ փորձում եմ մեղմել կորստեան անբուժելի ցաւը, — յանկարծ գալարում էր մահուան մահճում, — չէ՞ որ ողջ կեանքս պալքար էր կործանման դէմ, չէ՞ որ հաւատում էի փրկութեանը... Մի՞թէ ճիւղէին Սենեքերիմ Արծրունին եւ Գրիգոր Պահլավունին, չէ՞ որ նրանք էլ էին սիրում երկիրը, պահաւ հայրենասէր չէին, միայն թէ չէին հաւատում փրկութեանը։ Մի՞թէ պակաս իմաստուն էի, համոզուելու համար պէտք է ապրէի ու զղայի կործանումը։ Զէ՞ որ կործանումը հաւատարեցրեց բոլորիս՝ գալիքի առաջ բոլորս էլ կորստեան զաւակներ ենք»։ ...

ԾՈՑԵՆ
ԵՐԿԱԹԷ ՄԱՐԴԸ

Ընդունելութեան պաշտօնեան ու ընկե-
րութեան սրճեփը «կրկրացող» հնդկե-
րէնով առաւօտեան իրենց սովորական
շաղկապութիւնը կ'ընէին՝ առատ կա-
թով ու շաքարով պարարտացած իրենց
սուրճի դաւաթներուն առջեւ, երբ Պա-
րոն Պողոսի լման հասակը երեւցաւ մայր
զրան ապակիին ետին, սկսելով գլխէն՝
դանդաղ ու քիչ մը ծոյլ բարձրանալով
չնքի մարմարապատ աստիճաններն ի
վեր: Օրուան այս ժամուն, հակառակ
արեւի յատակ ու շեշտ ճառագայթներուն,
օդի ջերմութիւնը տակաւին տանելի էր
ու գրասենեակի ընդունելութեան սրա-
հին զովութիւնը նուազ գնահատելի բան
աւելի առաջացած ժամերու: Պարոն Պո-
ղոս քրտնելու սովորութիւն չունէր ու
զրեթէ անտարբեր էր կլիմայի ջերմու-
թեան ու խոնավութեան բոլոր քմահա-
ձոյթներուն հանդէպ:

— Բարիտըս ձեզ, — ըսաւ ան լիսեք ուղ-
ղելով երկու պաշտօնեաներուն՝ դէմքի
արտայայտութիւնը բոլորովին անփոփոխ
պահելով չի՛ր ծխնիներուն շուրջ օրօրուող
մայր դրան փեղկը ետին ձգելով:

— Բարիտըս Մաթըր Փօլ, — բացազան-
չեցին երկու պաշտօնեաները միարեբան՝
իրենց աչքերը բնազդաբար տանելով պա-
տիկ վրայ հաստատուած, խոշոր, յատակ
թռանչաններ ու սլաքներ ունեցող ճեր-
մակ ժամացոյցին:

— Սխալ բան մը կայ. այսօր վեց վայր-
կեան ու է. արդէն ժամը ութին չորս
վայրկեան կայ ու միւսներն ալ քիչ ետք
կը հասնին, — ըսաւ սրճեփը ցած ու խոր-
հրդաւոր ձայնով մը՝ աչքերը միշտ Պա-
րոն Պողոսի վրայ յառած, բայց դէմքը
իր ընկերոջ դարձնելով:

— Վայրկեան մը կասկածեցայ ժամա-
ցոյցի ճշգրտութեան վրայ... Բայց ո՛չ...
Խմքով ալ ութին չորս կայ. յետոյ, նը-
րաւեցիք, փողկապին հանդուցն ալ խո-
շոր ու անխնամ է... քիչ մըն ալ կողմ
թեքած... — պատասխանեց ընդունելու-
թեան պաշտօնեան նոյնքան խորհրդաւոր
ձայնով՝ իր առջեւ փռուած հեռաձայնի
կեղծական գործիքին կոճակները չօշա-
փելով բնազդաբար:

Պարոն Պողոս, սովորական լուրջ ու
կտրուկ ժեստով բացաւ իր գրասենեա-
կին դուռը ու ինքզինք նետեց ներս: Լու-
սաղբիկ հօրեղանակաւ չեղբերը կիսովին
միայն բաց էին ու փողոցի առաւօտեան
կայտառութիւնը ի դուռ կը ջանար դրա-
մենակէն ներս ալ քիչ մը կեանք ու գոյն
մտցնել: Ամէնէն իսկաւ ու խանդավառ
պայմաններու մէջ՝ ըսելի Պարոն Պողոսի
գրասենեակը ուրախութիւն ու հաճոյք
չէր պատճառեր իր այցելուներուն: Զեռք
ստեղծող ապակիով ծակուած դրանե-
րան մը՝ անխոցելի կարգապահութեամբ
շարժած ու դիպած թղթածրարներ,
անխուսափելի եռալարի թղթամանը ուր
«մուտք»ի ու «եւթ»ի դարակները միշտ
լեցուն կ'ըլլային, իսկ մէջտեղի «առկախ»
դարակը գրեթէ միշտ պարապ: Հեռաձայ-
նի գործիքին քով ու անոր մրցակից, դը-
րասենեակի ամէնէն արդիական գործի-
քը մեծղի ու թերեւս այլեւս ժամանակա-
վերջայ երկտրակաւ հաշուի մեքենան էր,
խոշոր, հանգստաւէտ կոճակներով ու
պատաստով, որ հակառակ երկարակա-
ն ըլլալուն անսպասելի աղմուկ կը հանէր
Պարոն Պողոսի մատներուն տակ՝ երբ ան,
աչքը առանց թուղթերէն վերցնելու, դար-
մանալի ճարտարութեամբ մը անհամար
թիւեր ու նշաններ կը հոսեցնէր հաշուի
մեքենայի նուրբ ու զգայուն ջղային դը-
րութեան մէջ:

Սրճեփը, որ զարմանքով հետեւած էր

ԳՐԵՑ՝ ԴԱՆԻԷԼ ԹԻԻՖԷՆՔՃԵԱՆ
Պարոն Պողոսի այսօրուան արտասովոր
մուտքին, ի դուռ սպասեց, որ, ըստ սո-
վորականին, գրասենեակի պաղ ու ճեր-
մակ լուսաւորութիւնը անմիջապէս դուրս
ժայթքէ դրան վերի կէսին վրայ գե-
տեղուած ապակեայ լուսամուտէն. քիչ
ետք, յուսահատ ու մտահոգ, սուրճի ափ-
սէն ձեռքին, տատամսումով թակեց դու-
ռը ու ներս մտաւ: Սենեակի կիսամու-
թին մէջ Պարոն Պողոս նստած էր իր դը-
րասեղանին ետին ու հակառակ անոր որ
բան մը ընել կը ձեւացնէր, առտուան
մաքրութենէն ի վեր սրճեփը խանդար-
ուած ոչինչ նկատեց թղթածրարներու
կարգուսարքին մէջ: Սուրճի ու պաղ
ջուրի դաւաթները զգուշութեամբ ու խը-
նամքով զետեղելէ ետք յատուկ խաւա-
քարտէ սկաւառակներու վրայ, սրճեփը
ջանաց անսպաժման փշրել սառը ու հար-
ցուց:

— Ուրիշ բան մը կը փափաքէի՞ք Մաթըր
Փօլ, ամէն բան լա՞ւ է այս առաւօտ:

— Լա՛ւ Մանսուր, շա՛տ լաւ, — պատաս-
խանեց անմիջապէս Պարոն Պողոս՝ բռնի
ժպիտ մը գծելով իր դէմքին վրայ:

Սովորականէն շատ աւելի պրկուած էր
այսօր Պարոն Պողոսի գրասենեակին մըթ-
նորտըրը. ընկերութեան միւս գրասեն-
եակներուն պէս այս մէկը երբեք պա-
տահական աղմուկ ու քրքիշներ չէր ար-
տադրած, բայց, պարբերաբար, Պարոն
Պողոսն ալ երբեմն կատակ ու սրամտու-
թիւն ընել դիտէր սրճեփին ու նամակ-
ները բերող պաշտօնեակին հետ:

Սրճեփը իր առաքելութիւնը երկարա-
ձեղնել ուզեց պատուհանին լուսարդելը
բոլորովին վեր առնել փորձելով:

— Թող մնայ, թող մնայ, — կանխեց
դինք Պարոն Պողոս, ակնոյցները թաշկի-
նակով սրբելով, — քիչ մը գլխով ցաւ կը
դրամ հեղեղաբար այսպէս աւելի հան-
դիստ կ'ընեմ, չնորհաւարութիւն:

Սրճեփը, որ ծրարած էր երկտրակաւ
լոյսի կոճակն ալ կոխել, ի վերջոյ որո-
շեց դուռը ելլել առանց մթնոլորտի թանց-
րութիւնը բարեփոխելու:

Պարոն Պողոս հանդարտ շարժումով մը
ձգեց իր բազկաթոռը, կախիլքին վրայ
անցուց իր մուլթ կապտոյ բաճկոնը ու
զայն պատին վրայ յատուկ կեռէ մը կա-
խելէ ետք կրկին մխրճուեցաւ բազկա-
թոռին մէջ, կզակը հանգրցեց եղած բը-
ռունցքներուն վրայ կռթնցնելով:

Գրասենեակի լուռութեան մէջ գովաց-
ւած օդի հոսանքը խուլ սուլոցով մը կը
ժայթքէր առաստաղին վրայ գետեղուած
մետաղեայ ճաղերուն ընդմէջէն: Սեղա-
նին վրայ անհամար թուղթերու, թղթա-
ծրարներու կանտնաւոր շարքերը հոռ-
մէացի գինուորներու կարգապահութեամբ
կը սպասէին կարծես իրենց դորափարին
հրահանգներուն: Պարոն Պողոս մասնա-
ւոր տաղանք մը ունէր ընկերութիւննե-
րու՝ մեծ ու պղտիկ, ամէն տեսակի հա-
շիւները իր բացարձակ հակակշորն տակ
պահելու, աստղաբաշխական թիւեր ու
զումարներ ընտելացնելու, դասաւորե-
լու, զանոնք կերպընկալ նիւթի վերածե-
լու միջոցն որ իրենց պատշաճ հափն ու
գիրքը գտնեն ամէն տեղեկագիր, պիւտ-
ձէի ու հաշուեկշորի մէջ: Ու ամէն տարի
այդ հսկայ թիւերը, հազարաւոր թղթիկ-
ներէ քաղուած, կ'ենթարկուէին Պարոն
Պողոսի հաշուապահական կախարդական
Պողոսի հաշուապահական կախարդական
ցպիկին, կը մտնէին ցանկերու ու սիւ-
նակներու մէջ զարմանալի դերութեամբ
մը հակակշուռելու ու զիրար չէզոքացը-
նելու երկու սրնակներու յատակը, թի-
ւերու այս մեծ պատերազմի եզրակացու-
թեան:

SPITAK
une ombre titube dans les décombres
une femme vivante
parmi des flammes mortes
une femme serrant dans ses bras quelque chose
(un ustensile ? un album ? un petit cadavre ?)
errant parmi des vestiges de murs
de toitures de portes
rien plus rien (murmure-t-elle) ni feu
ni lieu personne plus personne
le froid le silence la neige nous
habitons la demeure du froid seul
nous protège le manteau du silence
la neige soit le plus doux des linceuls
(une femme debout au centre du chaos
une flamme rebelle au milieu de la cendre)

VAHÉ GODEL

Թիւերը շատ աւելի դաժան ու անզույթ
էին սակայն Պարոն Պողոսի անձնական
հաշիւներուն մէջ: Ծոխութեամբ ու բա-
րիքներով ողողուած կեանքը՝ Ծոցի ա-
փերուն իր անցուցած տասնեակ մը տա-
րիներու ընթացքին, աստիճանաբար՝ քա-
րիւղի գիններու անկումին հետ վատթա-
րացող տնտեսութեան զուգահեռ, տեղի
կու տար ապերախտ ու նեղ պայմանե-
րու տարուէ տարի նեղցող նիւթականի
օղակին, որ անխուսափելիօրէն ետեւէն
կը քաշըչէ իր ճամբու ընկերները՝ անձ-
կութիւնը, յուսահատութիւնը ու մանա-
ւանդ, միջին տարիքը անցած մարդու
քով, հոգեկան ու բարոյական կերպարա-
նափոխութիւնը:

Ամերիկեան մեծ ընկերութեան մը ե-
լեւմտական անօրէնի դերքէն՝ ընկերու-
թեան մեկնելէն ետք, Պարոն Պողոսի
պաշտօնն ու տիտղոսը շատ փոփոխութիւն
չէին կրած բայց շրջանակը, տարողու-
թիւնն ու մանաւանդ վարձատրութիւնը կը
կծկուէին, կը խեղճանային ընկերութեան
ընկերութիւն, տարուէ տարի, մինչեւ որ
քառորդի իջած ամսակալով ան ինքզին-
քը անէր իր ներկայ պաշտօնին դուռը,
միշտ «ելեւմտական անօրէն» բայց այս
անգամ հազիւ ծփացող ու գլուխը ծոցի
տնտեսական ալիքներէն վեր պահող չի-
նարարական միջակ ընկերութեան մը
մէջ:

Երեւոյթներն ու ձեւակերպութիւնները
միշտ անխաթար ու կատարելապէս յար-
գուած կը մնային: Պարոն Պողոս, իր ըն-
տանիքը շատ մը հաճոյքներէ զրկելու
իսկ գնով, պիտի ապահովէր իր անաղարտ
ու կատարելապէս խնամուած զգեստե-
րը, երկրի փոշին ու աւազին հանդէպ
զարմանալի անհամարձեց ցոյց տուող
միշտ փայլուն կօշիկները ու մանաւանդ
լաւորակ մետաքսէ փողկապները՝ որոնց
տեսքէն իսկ ուրիշներ կը քրտնէին՝ մինչ
ինք, Պարոն Պողոս, երբեք չէր քրտնէր:
Տաղանակի ու քրտնիլ չկար թիւերու ու
հաշիւներու աշխարհ, զոր ան ճանչցած
էր մանկութենէն ի վեր իր հաշուապահ
հօր գրասենեակը՝ Պէյրութ, երբեմնի
«Նահատակաց Հրապարակ»ին վրայ:

Արարիոյ մէջ հազարներն ու միլիոն-
ները երբեմն տոպրակներով գտնուած էին
Պարոն Պողոսի գրասենեակներուն մէջ,
փոխադրուած ձեռքի պայտասակներու
մէջ՝ իր ինքնաշարժով: Զարմանալի ան-
տարբերութեամբ մը համահաւասար ար-
ժէք տուած էր ան մէկին, հարիւրին կամ
հազարին, այնքան ատեն որ ուրիշի պատ-
կանելիութիւնն էին՝ իրեն վստահուած:
Ուրիշի հարստութեան հանդէպ այս ա-
ռարակալութեան ու նոյնիսկ անտարբեր մօ-
տեցումը զարմանալիօրէն կը հակադրու-
էր իր գրպանի դրամին հանդէպ Պարոն
Պողոսի տածած սիրոյն ու գուրգուրան-
քին, որ կարծես արտայայտութիւնը ըլ-
լար իր ենթագիտակցութեան մէջ տարի-

ներէ ի վեր ճնշուող, ճգնուող հրաւառ
փափաքի մը՝ օր մը վերջապէս ի՛ր սեփա-
կան մեծ գումարներուն հետ խաղալու,
հրճուելու դրամի տեսքով ու հոտով՝ փո-
խանակ ուրիշներու հարստութեան պար-
կեշտ հսկիչն ու հլու դորձակատարը ըլ-
լալու:

Արիթմերը եկեր ու անցեր էին:
Պարոն Պողոսի անդիմող պարկեշտու-
թիւնը միշտ փորձութիւնները յաղթահա-
րած ու անցած էր՝ լայն ու զով գոհու-
նակութեամբ մը լեցնելով իր սիրտը սա-
տանային վրայ տարուած ամէն յաղթա-
նակէ ետք: «Հարամ» դրամի հրապար-
միշտ կրցած էր չէզոքացնել, յիշելով
հօրմէ ստացած իր պատուէրները ու ան-
հուն գոհունակութիւնը ունենալով, որ
օր մը իր կարգին ճակատարաց պիտի կա-
րենայ նոյն պատգամները անարատ ու
անխաթար փոխանցել իր երեք զաւակնե-
րուն:

Պարոն Պողոսի համբաւն ու ուրիշե-
րու դրամը անխոցելի մնացած էին միշտ.
բայց այդ հարստութիւններու, անհատ-
ներու ու ընկերութիւններու աստիճանա-
կան մեկնումէն ետք ան կը նայէր ինք-
զինքին՝ Արարիոյ մէկ անկիւնը, կիսա-
մուլթ գրասենեակի մը խորը, անօղակաւ
ու միայնակ, ամէն անցնող օրուան հետ
դանդաղօրէն մահացող այս հոլութեան, որ
խոտուն դռները կը թակէ տակաւին իր
կնոջ ու զաւակներուն գլխուն վերեւ ապա-
հով առաստաղ մը չգտած, թիւերու
անշուշտ ու միապաղաղ աշխարհէն մէկ
ոտքն իսկ դուրս չնետած՝ ամենապարզ
ու տարրական որեւէ արկածախնդրու-
թեան համար:

Պարոն Սալիլի արձակուրդի մեկնիլը
անակնկալ երկրորդ պաշտօն մըն ալ
տուած էր Պարոն Պողոսի: Եթէ առողջա-
կան մտահոգիչ պատճառներ չունենար,
ընկերութեան գնումներու ընդհանուր
պատասխանատուն անսպաժման իր կառչած
պիտի մնար իր աթոռին՝ մինչեւ մետաղ-
եայ հսկայ շտեմարաններու գնման բա-
նակցութիւններու վարձանը: Արդարեւ,
նախորդ մէկ քանի տարիներուն, տնտե-
սապէս ընկղմող մարդոց ու ընկերու-
թիւններու համայնապատկերին վրայ,
մատի վրայ՝ միայն համրուող ու այսպի-
սի տարողութեամբ ապսպրանքներ աչքա-
ռու ու հազուադիւրս առիթներ կը ներկա-
յացնէին՝ պատահական պղպշակներ հին
օրերու եռացող գործերէն, որոնց համար
կատարուած գնումներն ու շինանիւթերու
մատակարարութիւնը պատահութիւնը տը-
ւած էին Պարոն Սալիլի, որ ամէն տարի
յարկ մը եւս աւելցնէ Պէյրութի ծովե-
զերեայ իր շքեղ շէնքին վրայ ու տարե-
կան երկրորդ արձակուրդ մը առնէ Ալպ-

D'une émission d'«Apostrophes» à l'autre, de B. Pivot, dix années se sont écoulées. Nina et Jean Kéhayan ont repris le train russe qu'ils croyaient avoir quitté pour toujours à la fin de leur premier livre «Rue du Proletaire Rouge», (Editions du Seuil, 1978). Ce livre, traduit en onze langues, raconte la réalité soviétique vécue par le couple pendant deux ans, Jean travaillant dans une agence de presse et Nina faisant des traductions.

Dans leur nouvel ouvrage «Le Chantier de la Place Rouge», (Editions du Seuil, 1988), nous retrouvons ce train russe qui passant de l'illusion de l'ère Brejnev à l'immobilisme de l'année Andropov, puis prolongeant sa halte au cimetière de l'histoire pour embarquer Tchernenko, leur permet, quatorze ans plus tard, de silloner l'Union Soviétique de Khabarovsk à Moscou, d'aller à Ikoutsk, à Bratsk revoir des amis, des lieux, des paysages, sentir des odeurs, voir une certaine façon de vivre et témoigner le quotidien du Soviétique dont le chef M.Gorbatchev descend enfin du convoi, se mêle à la foule et scande avec elle «il n'y a plus de rails, il n'y a plus de rails».

L'itinéraire de Nina et Jean Kéhayan est autrement intéressant. Essayons donc de voir avec eux, de plus près, l'histoire de cette expérience.

Question : *Le fait que les autorités reconnaissent aujourd'hui que le train russe n'a pas de rails, confirme le témoignage saisissant de la «Rue du Proletaire Rouge».*

Jean Kéhayan : De 1972 à 1974, notre séjour en Union Soviétique nous a ouvert les yeux, non pas par ce que devrait être le socialisme, mais on a appris là-bas ce que ne doit pas être le socialisme. La première année nous avons essayé de comprendre le pourquoi des choses. Puis, nous avons eu la certitude que le socialisme avait été complètement dévoyé.

Nina Kéhayan : Ce fut une désillusion au sens propre du terme. On s'est rendu compte qu'on était dans une illusion. Tout l'idéal qu'on nous avait donné ici, par rapport à la transformation de l'être humain, était vraiment une utopie dangereuse.

Question : *Comment se fait-il que votre vie soit aussi liée et de façon importante à l'Union Soviétique et à la compréhension soviétique?*

Jean Kéhayan : C'est le hasard d'un engagement politique de jeunesse. Je suis né dans une famille arménienne de Saint-Loup. Mon père était croyant, très protestant. Rescapé des massacres de 1915, il avait été élevé dans un orphelinat américain. C'est un professeur communiste de philosophie qui m'a conduit sur les traces de Péguy et d'Alain qui ont forgé des générations de disciples pétris d'humanisme, de tolérance et d'un solide esprit critique générateur de révolte. Les notions tout à coup révélées de conscience de classe et d'injustice sociale entraient dans un terrain parfaitement perméable. Et c'était, pour moi, un des moyens de venger mon père, ouvrier métallurgiste, exploité et victime du racisme environnant que d'adhérer au Parti Communiste pour mener un combat communiste dont le modèle était l'Union Soviétique.

Nina Kéhayan : Dans ma vie l'URSS n'est pas un hasard. Mes parents, Juifs de Pologne et de Bessarabie, ont été des militants marxistes dès leur première jeunesse. Ils ont fui leur pays, pour des raisons, entre autres, d'antisémitisme. Ils m'ont éduquée dans l'idéal communiste le plus beau, le plus authentique que l'on puisse imaginer. Je suis devenue communiste et j'ai adhéré au Parti comme on fait un acte simple, normal, sans interrogation angoissante. J'ai fait des études de russe. J'ai fréquenté ce pays. Mes premières impressions furent mélangées, tiraillées entre ce que je voyais et ce que j'aurais voulu voir. Mais les deux années que j'ai vécues à Moscou ont détruit en moi un mythe. La réalité que je découvrais ne coïncidait pas avec ce qui m'avait été donné pour une vérité absolue.

Pensant naïvement qu'ils pouvaient discuter de la réalité soviétique à l'intérieur du Parti et changer quelque chose, les explications qui ont suivi l'échec de la

Entretien

avec

Nina

&

Jean

KÉHAYAN

Gauche aux élections législatives de 1978 leur ont montré clairement le dévoiement du Parti Communiste Français et de Moscou qui ne voulait pas que l'Union de la Gauche triomphât en France. C'est à partir de ce moment que Nina et Jean se sont jetés à l'eau et ont eu l'honnêteté morale et le courage politique d'écrire ce témoignage, de dire la vérité sur l'Union Soviétique. Et ce témoignage était d'autant plus fort qu'il venait de communistes appartenant à une génération nouvelle.

Le livre «Le Tabouret de Piotr», de Jean Kéhayan, paru aux Editions du Seuil, en 1980, allait précipiter son exclusion. Ce livre explique la position de l'auteur vis à vis du Parti et pose la question fondamentale suivante : en France a-t-on le droit d'être communiste et antisoviétique? La réponse est donnée le jour de la parution du livre. Jean Kéhayan est exclu du Parti Communiste. Quant à Nina Kéhayan, elle quitte le Parti Communiste le jour où les troupes soviétiques entrent en Afghanistan.

Question : *«Le Chantier de la Place Rouge» est le récit d'un voyage, un reportage sur l'URSS de Gorbatchev. Que se passe-t-il aujourd'hui ?*

Nina Kéhayan : Aujourd'hui tout est possible. L'URSS est au carrefour du meilleur et du pire. Gorbatchev est contraint de suivre le mouvement qu'il a impulsé. Il ne contrôle pas tout, témoin l'explosion du Caucase et l'éviction d'Eltsine. Ces circonstances imposeront-elles un bipartisme, Ce ne serait déjà pas si mal ! De toute façon, chacun comprend aujourd'hui que l'économie ne prendra son essor que dans un système démocratique, seul garant d'une concurrence motrice. Or la démocratie est un tout. On ne peut pas encourager un peuple et son intelligentsia à s'exprimer librement tout en acceptant d'être représentés, gouvernés, sous peine de régresser dans tous les domaines.

Jean Kéhayan : Certes, des faiblesses, demeurent. Les magasins, sont toujours mal approvisionnés. La bureaucratie est immuable. Nous avons quitté en 1974 des amis lentement rongés par la résignation. Nous avons retrouvé des yeux dans lesquels brille parfois timide, l'espérance d'un avenir respirable. Les gens parlent. La presse s'améliore. La télévision est plus intéressante. Les gens voyagent et racontent. La vie littéraire et artistique connaît une libéralisation. Mais de toute manière le pays n'avait plus le choix. Ou, il abordait le XXIe siècle, dans la situation d'un pays arriéré, sous développé, une sorte de tiers monde alphabétisé, ou il tentait la relance de la machine pour aller vers le modernisme. Après la prédiction les soviétiques attendent maintenant de Gorbatchev l'application de cette politique.

Question : *Malgré ces constatations, souvent vos impressions sont contradic-*

toires et le livre s'achève sur des interrogations.

Nina Kéhayan : Nul ne saurait aujourd'hui raisonnablement être prophète. Mais il est impensable de supprimer ce qui a été dit haut et si fort, de confisquer ce qui a été acquis depuis deux ou trois ans. Quoiqu'il arrive, cette page de l'histoire restera définitivement écrite.

Jean Kéhayan : Nous avons dialogué, dans les rues, marchés, aéroports, cimetières, trains. L'U.R.S.S. aujourd'hui s'interroge elle-même. Il y règne une effervescence jusqu'alors inconnue. On dirait que tout bouge et paradoxalement rien ne bouge. Les Soviétiques à la fois espèrent et redoutent. Un pays et des peuples jouent en ce moment leur avenir.

Question : *Comment interprétez-vous le problème du réveil des nationalités en Union Soviétique. L'Empire va-t-il éclater ?*

Nina Kéhayan : Ce n'est pas un problème nouveau. Il s'est posé de tout temps à l'Union Soviétique, mais de façon plus ou moins aigüe. Dans les régions baltes, il y a un nationalisme qui a toujours existé, qui n'a jamais ralenti. A Talin et à Riga les gens refusent de parler le russe. Ils se considèrent comme des pays occupés depuis la guerre. Cela existe aussi en Moldavie. En Union Soviétique sont concentrées toutes les exacerbations et toutes les contradictions nationales.

Jean Kéhayan : En Arménie, le sentiment national était très fort. Lors de notre séjour nous avons rencontré des gens fiers et résolus qui exprimaient par certaines attitudes un refus du pouvoir, du parti. Mais aucun mouvement politique structuré n'existait. A l'époque on ne pouvait imaginer qu'un jour il aurait pu avoir des manifestations à Erevan avec un million d'Arméniens dans la rue, poing levé en signe de victoire, que la Place de l'Opéra devenait la Place de la Liberté. La soviétologue Hélène Carrère D'Encausse, auteur de «L'Empire Eclaté» voyait le danger venir du côté des musulmans. Or, il semble que l'Islam et le communisme s'accrochent plutôt bien ensemble. Alors, que ce sont les républiques possédant une tradition démocratique, un passé, une culture nationale, une histoire qui ont besoin à un moment ou à un autre de se retrouver.

Question : *Vous avez dans votre livre un chapitre intitulé «le rendez-vous du cimetière arménien», c'est une réflexion sur les événements qui secouent l'Arménie depuis quelques mois et un clin d'œil aussi au renouveau religieux en Union Soviétique.*

Jean Kéhayan : Le cimetière arménien est situé dans le quartier de la Révolution de février 1905. L'église qui est le point de ralliement des manifestations autorisées était fermée le jour de notre visite. Mais nous avons rencontré des visiteurs qui nous ont spontanément parlé du Karabagh. Il y avait un vent de pessi-

misme dans leurs propos. Ils pensent que la loi du rapport des forces ne joue pas en faveur des Arméniens, mais espèrent en même temps que Gorbatchev ira jusqu'au bout de la déstalinisation, car il sait que pour aller loin il faut agir vite. Cette déstalinisation doit passer aussi par les réparations territoriales. L'Arménie se trouve une fois de plus face à sa réalité géographique et culturelle. Mais à la revendication patriotique enfin libérée se sont ajoutés les désastres écologiques. Le savoir faire de nombre d'Arméniens rapatriés ayant appris à travailler en Occident a attiré autour d'Erevan une foule d'industries polluantes.

Nina Kéhayan : La seule religion communiste a échoué dans sa folle ambition de façonner un homme nouveau. La résurrection de la Russie passe aussi par une morale individuelle. Gorbatchev l'a très bien compris et joue le jeu sincèrement avec le clergé, alors que Khrouchtchev avait décidé de détruire la religion de l'intérieur en fonctionnant les popes. Aujourd'hui, les gens d'église sont rémunérés par les fidèles. La télévision s'est ouverte aux cérémonies du millénaire de la christianisation de la Russie et des millions de Soviétiques ont pu voir un reportage sur la vie quotidienne d'un monastère animé par de jeunes religieuses, très cultivées.

Question : *Jean journaliste et écrivain, Nina enseignante, traductrice et écrivain, tous deux soviétologues, vous éprouvez le désir de témoigner. N'est-ce par là le propre de l'intellectuel ?*

Nina Kéhayan : L'intellectuel est celui qui a la pensée comme outil de travail. Il laisse une trace dans la mémoire des sociétés par ses écrits, ses idées, son œuvre. Son rôle est de témoigner et d'essayer d'expliquer aux hommes les différents secteurs de l'activité de l'humanité. L'intellectuel est le témoin de l'histoire. Il apporte sa contribution à un système où les êtres humains peuvent se repérer. Tous les travaux des intellectuels aident les hommes à se situer.

Jean Kéhayan : Un grand rêve de ma vie était d'être professeur de philosophie. Pour moi être professeur de philosophie, cela signifie clairement d'essayer d'inculquer à des jeunes gens le sens de la vie. Je me suis retrouvé journaliste, je me suis retrouvé en Union Soviétique. Je me suis retrouvé face à un mensonge et à grand mythe de l'histoire et témoigner là-dessus c'était je crois un devoir. Un intellectuel mérite ce nom à partir du moment où il témoigne, et chacun à sa manière de faire. L'intellectuel doit avoir aussi l'humilité de dire qu'il n'a qu'une vue partielle, qu'il peut se tromper et que les choses peuvent évoluer.

Question : *Quelle est votre prochaine étape ?*

Réponse : Obtenir un visa pour l'Arménie.

Propos recueillis par
GARO HOVSEPIAN

LE RENDEZ-VOUS DU CIMETIÈRE ARMÉNIEN

(EXTRAITS)

Hormis pour quelques officiels occidentaux, les portes de l'Arménie sont fermées en cet été 1988. Depuis février, la plus petite des quinze républiques soviétiques a attiré sur elle l'attention du monde entier. Soixante-treize ans après que les Turcs voulurent rayer ce peuple de la carte du monde, voilà qu'il redresse la tête pour clamer aux autorités que le message d'«accélération», de «restructuration» et de «transparence» a bien été reçu, que le temps de la justice exige la restitution à l'autorité politique et administrative d'Erevan du Haut-Karabakh, peuplé à quatre-vingt pour cent d'Arméniens et gouverné par l'Azerbaïdjan.

Manifestations sur manifestations : un million de personnes descendent place de l'Opéra, poing levé en signe de victoire, pour clamer une détermination longtemps contenue et qui déferle du plus haut des montagnes, des villages les plus reculés, sous le regard de ce symbolique mont Ararat qui confère aux Arméniens une légitimité millénaire (1).

Moscou en compte quelque deux cent mille, pour certains établis dans la capitale depuis le XIVe siècle. Sous l'ère Brejnev, le club des Arméniens, continuateur en quelque sorte de l'institut Lazarian (2), s'efforçait d'apporter l'aide matérielle et morale aux jeunes venus à Moscou poursuivre des études supérieures ou occuper des postes prestigieux.

18 juillet 1988 : le journal télévisé de vingt et une heures s'ouvre avec le ton de gravité qui sied aux heures de drame du l'URSS. Le Soviet suprême s'est réuni pour dénouer la crise du NKO (3), et le speaker énumère la liste des participants aux débats. Nos hôtes arméniens d'un appartement cossu de la Koutouzovski Prospekt, à deux pas de l'ancienne résidence de Lili Brik et du ghetto des diplomates, ajoutent des qualificatifs derrière chaque nom : «Honnête, affairiste, démagogue, fasciste, lèche-bottes, etc». Le moins que l'on puisse dire, c'est que le Soviet suprême n'est pas perçu ici comme le rassemblement de communistes authentiques animés par un même idéal. Cette famille est moscovite depuis plusieurs générations; bien qu'elle ait russifié son nom, elle a conservé ce petit quelque chose de sentiment national qui fait la cohésion des Arméniens éparpillés de par le monde.

Mais, à la déception générale, le speaker sur fond de Kremlin a terminé de lire sa liste et annonce que le débat sera retransmis le lendemain soir, après le journal. Pour Vahé, c'est clair, ils n'ont pas réussi à trouver un accord, et les tractations devront se poursuivre tard dans la nuit.

Dans sa folie de dictateur, connaissant à la perfection toutes les ficelles de la division pour le règne sans partage, Staline a fait du Caucase un château de cartes : il suffit d'en déplacer une, et tout l'édifice s'effondre. Un territoire enclavé chez l'ennemi séculaire : voilà qui peut être bien utile en cas de crise. Les pogroms de Soumgaït, de Bakou ou de Stépanakert ne sont rien de moins que le dévouement suprême, sous l'œil impavide et immobile d'une armée et d'une police qui ont pourtant quelques lettres de noblesse en matière de répression. «Une famille de Soumgaït a été assiégée pendant sept heures, nous raconte notre hôte, et lorsque la milice est enfin arrivée, ce fut pour constater l'assassinat de cinq personnes à coups de manche de pioche et à l'arme blanche». La famille de Vahé est pessimiste; en dehors de crédits et de toutes les mesures économiques déjà annoncées, les Arméniens n'obtiendront rien sur le plan territorial. Gorbatchev connaît trop bien la loi du rapport de forces pour contenter quatre millions d'Arméniens chrétiens et soulever par là même la fureur de cent millions de musulmans. L'Arménie se retrouve une fois de plus face à sa réalité géographique et culturelle. Seule. Car à la revendication patriotique enfin libérée se sont ajoutés les désastres écologiques. Le savoir-faire de nombre d'Arméniens rapatriés ayant

appris à travailler en Occident a attiré autour d'Erevan une foule d'industries polluantes, dont la fameuse usine de caoutchouc Kirov, fermée depuis les événements.

Le journaliste Zori Balayan se distingue par le courage de ses enquêtes fouillées et argumentées sur le taux anormal de mortalité infantile, les risques dus à la polifération des centrales nucléaires, l'utilisation aberrante des engrais, la violation constante du plan de développement urbain : celui-ci préconisait l'éloignement de soixante-seize usines, alors que cinquante-quatre nouvelles ont été édifiées! Le lac Sevan agonise: son niveau a baissé de dix-huit mètres, il a perdu quarante pour cent de son volume, et le fameux *ichkhan*, sa truite saumonée, est en voie de disparition. La nappe phréatique est touchée par la pollution; les rejets de chloroprène sont cause d'un taux anormal de stérilité chez les femmes. Anahid, la jeune fille de la maison, nous montre une masse de coupures de presse comme si elle prêchait des non-convaincus.

Le lendemain matin, après une soirée sur fond de récits accablants, nous prenons le chemin du cimetière arménien situé dans le quartier de la Révolution de février 1905.

Etrange lieu, étranges sensations, étrange lumière. Un milicien fait les cent pas à l'entrée, placide; une vieille femme balaie les feuilles mortes et promène sa brouette de bois dans les allées. L'église, point de ralliement des manifestations autorisées, est fermée: pas d'office aujourd'hui. Son architecture typique, peinte de rose, lui donne un air d'île lointaine du lac Sevan en ce cœur battant de Moscou.

Caractères arméniens mêlés à l'écriture cyrillique, tombe majestueuse du fameux joueur d'échecs Tigran Petrossian. La pierre rose et le granit noir apportés des montagnes du Caucase peuplent l'enclave devenue soudainement symbole. Nous allons de caveaux en *khatchkars* (4), osant à peine adresser la parole aux rares visiteurs. Mais le miracle de la langue opère. Une veuve se lamente : «Depuis les événements de l'aéroport (5), les manifestants arméniens se sont disqualifiés, les provocations que nous redoutions le plus se sont produites. Déjà la télévision évoque ces grèves qui mécontentent les ouvriers de Leningrad et d'ailleurs, privés des pièces fabriquées en Arménie. On dit qu'elles atteignent même les hôpitaux, les maternités, qui manquent ainsi d'oxygène et de lait en poudre. Pourtant, jusque-là, nous avions fait l'admiration de toutes les nationalités, des Russes en particulier, qui ne pouvaient rien imaginer de tel sur le territoire de l'Union soviétique».

Garabed, d'Erevan, se joint à la conversation : «Le premier jour j'ai eu peur de descendre à l'Opéra, mais, le lendemain, je n'ai pas hésité. Parmi la foule immense et grave, on entendait voler une mouche; dans cette période, il n'y a eu aucun vol, aucun crime. Les Arméniens laissaient leurs portes ouvertes pour accueillir les paysans venus de cent kilomètres à la ronde. Et tous de s'interroger : "Comment peut-on empêcher que coule le sang de nos frères prisonniers des Turcs d'Azerbaïdjan?"».

Ingénieur de passage à Moscou, Varoujan est originaire de Stépanakert. Il déplie pour nous une carte du Karabakh; les noms de villes, villages et hameaux turquisés ont été barrés pour retrouver leur origine arménienne. Les églises détruites ou qui menacent ruine sont soigneusement répertoriées. Ce silence de la télévision, hier soir, est ressenti par tous comme un échec, et les plus modérés disent : «S'ils ne nous rendent pas le Karabakh, qu'au moins ils le rattachent à la fédération de la Russie, les Arméniens ne vivront plus dans la terreur permanente et nos filles ne s'enfermeront pas à la tombée de la nuit. — Oui, le plus terrible, c'est le retour de la peur ancestrale; les gens veulent partir, qui vers

l'Arménie, qui vers la Russie, qui pour l'étranger s'ils y ont de la famille». Il surenchérit : «Les Kurdes vivant sur le sol arménien ont fait savoir au Kremlin qu'ils y étaient bien traités, cela devrait servir d'exemple aux Azéris...» «Racontez cela en Occident», nous lance-t-on, alors que nous traversons le boulevard pour une pause au cimetière russe Vagankovskoïe.

Il s'ouvre sur des marchands du Temple qui vendent photos, carnets, insignes et colifichets à l'effigie de Vladimir Vysotski, l'époux de Marina Vlady, poète rauque, écrivain, comédien de génie, trop tôt disparu. Un artiste dont le talent a su remuer les tripes de toute une génération. Celle-ci regarde aujourd'hui l'autorité en face, sans baisser les yeux, sans culpabilité. Voilà donc Vyssotski proclamé héros, drapé de bronze, guitare au dos, couvert de fleurs de la tête aux pieds : des fidèles, tous âges confondus, viennent saluer celui qui, dans les pires moments, a respiré la liberté par toutes ses rimes. Aux abords du cimetière, des affiches de la maison de la culture «Faucille et marteau» invitent ceux qui l'ont aimé à une soirée d'hommage.

.....

Ce soir du 20 juillet 1988, les Vahé K. ont invité d'autres amis arméniens. La table fleurit bon le pays avec son *lavach* (6) humide, son *bastourma* (7) coupé en fines lamelles; fromage de brebis, tomates et concombres de saison se mêlent aux senteurs de l'estragon, de la coriandre et de l'aneth. Avec aussi évidemment, la bouteille du meilleur cognac à l'étiquette chargée d'étoiles.

Le cœur n'y est pas: tous ces gens rompus à la politique soviétique et à l'état d'esprit du pouvoir savent qu'en cette fin du XXe siècle aucune frontière ne peut être modifiée sans une guerre, sous peine de servir de jurisprudence dans cette Union soviétique où sont concentrées toutes les exacerbations et toutes les contradictions nationales. Tandis que, sur l'écran, les journalistes font du micro-trottoir, mettant en cause qualité médiocre et laideur notoire des chaussures made in U.R.S.S., tandis qu'un rocker à la mode s'époumone avec force musique synthétique et laser multicolore à répéter sur tous les octaves : «La paix sur notre planète dépend de chacun d'entre nous», la discussion s'installe sur les nationalités.

Pour Vahé, la cause est entendue: le Karabakh restera azerbaïdjanais, pour ne pas encourager les Gagaouzes à réclamer justice pour leurs terres de Moldavie, les Tatars de Crimée à revendiquer leurs vignes et leur climat ensoleillé... Un ingénieur, retour de mission de la ville de Kalinine, raconte comment les «Noirs» y ont vu leurs étals renversés et pillés au marché après qu'un Russe eut été tué dans de mystérieuses conditions. Ces marchands au teint basané venus de Caucase et d'Asie soviétique ont manifesté dans les rues, forts des résolutions de la conférence du Parti rejetant de façon formelle le racisme et l'antisémitisme.

Chacun a son récit: la Moldavie frémit, elle aussi, au-dessus d'un volcan. Dans cette république du Sud qui se garde bien maintenant de réclamer son rattachement à la Roumanie, comme ce fut le cas il n'y a pas si longtemps, les traditions d'antisémitisme et de pogroms sont dans toutes les mémoires. Nous y avons nous-mêmes vu, en 1972, des tombes portant l'étoile de David profanées par des inscriptions du genre : «Traître à la patrie»: les familles avaient émigré en Israël. Aujourd'hui, le mot d'ordre des plus incultes, ceux-là mêmes à qui on a rabâché pendant des années que, conformément à la politique léniniste des nationalités, cette terre leur appartenait, consiste à clamer aux Russes : «Rentrez chez vous et nous nous débrouillerons nous-mêmes avec les juifs».

Lors d'un meeting à Kichinev, la foule scandait des slogans en faveur de Gorbatchev, elle applaudit à l'annonce des mesures prises contre la bureaucratie, mais se met à conspuer le secrétaire du Parti, lorsqu'il entreprend de prononcer quelques mots en russe. Comme l'humour ne perd jamais ses droits, un grand-père marmonne : «C'est bien beau de n'ap-

prendre que le moldave à nos enfants, mais comment feront-ils pour vendre leurs fleurs à Moscou?».

Dans notre salon le silence se fait. A la télévision, l'éternel Andrei Gromyko préside le débat du Soviet suprême. Les délégués : députés, académiciens, écrivains, premiers secrétaires des républiques vont tour à tour donner leur point de vue. S. Hampartsoumian, recteur de l'académie des sciences d'Erevan, qui, en d'autres temps, a pris position pour une administration russe du Nagorno-Karabakh en guise de compromis, se lance dans un plaidoyer sur les réalités de l'arménité, les souffrances et les douleurs, la peur, la mort lente d'une culture. Un discours d'une sincérité bouleversante, qui révèle le fossé infranchissable séparant le militant patriote et l'homme d'Etat, Gorbatchev, qui porte sur ses épaules la responsabilité d'un empire au bord du gouffre.

Le *statu quo* sera, malgré la virulence des débats, voté à l'unanimité, façon aussi pour les Arméniens et les délégués du Karabakh de manifester leur maturité politique et leur volonté de ne pas couper les ponts avec Moscou. Désormais, les Azerbaïdjanais que nous rencontrerons ici ou là sur les marchés nous diront, visiblement satisfaits de leur victoire : «Que voulez-vous, chez nous comme chez vous, il y a un gagnant et un perdant dans une guerre. Nous avons gagné celle-ci».

Vision bien simpliste de l'histoire. Pour nos hôtes, en tout cas, la véritable bataille pour la survie du Karabakh a commencé ce soir-là, et l'avenir leur fait craindre le pire. Vahé, le plus ancien, apporte une note d'optimisme. Selon lui, Gorbatchev ira jusqu'au bout de la déstalinisation, car il sait que pour aller loin il faut agir vite. Cette déstalinisation passe aussi par les réparations territoriales. Un jour, peut-être, des cartographes et des historiens objectifs se remettront au travail pour tenter de résoudre la question la plus grave qui se pose à l'U.R.S.S. (8).

Lors de la venue de Reagan, on racontait ici, sous forme de boutade, que le numéro un américain aurait apostrophé Gorbatchev : «Cédez le Karabakh à Erevan; moi, j'ai bien offert la Californie à un gouverneur arménien!».

JEAN KEHAYAN

«LE CHANTIER DE LA PLACE ROUGE»
(Editions du Seuil).

(1) En septembre 1988, l'expulsion de Parouir Haïrikian, militant indépendantiste, l'apparition de drapeaux rouge, bleu, orange, symboles de l'Arménie indépendante, seront révélateurs d'un important courant réclamant un référendum pour l'autodétermination et l'indépendance.

(2) Fils d'Aghazar Lazarian, un riche commerçant installé en Russie et anobli par la Grande Catherine en 1774, Hovakim fonda un célèbre institut pour les Caucasiens. Tolstoï, Glinka, Tourgueniev, Stanislavski et bien d'autres y ont aussi étudié.

(3) En russe, sigle de la région du Nagorno-Karabakh.

(4) Pierre gravée en forme de croix.

(5) Le 7 juillet 1988, des affrontements entre soldats et ouvriers, dont on ne saura pas s'ils sont une provocation ou l'effet d'une grève sauvage, entraînent la mort de trois personnes à l'aéroport d'Erevan-Zvartnots.

(6) Galette de pain plate et souple.

(7) Viande de bœuf séchée et parfumée d'épices.

(8) En fait nous apprendrons quelques mois plus tard que le débat n'a pas été retransmis à la télévision le jour même. Il a fallu l'amputer d'une séquence dramatique qui montrait Hampartsoumian offrant à Gorbatchev sa carte du Parti et toutes ses décorations pour le convaincre de sa bonne foi dans sa description de la tragédie que vivent les Arméniens.

ԵՐԿԱԹԷ ՄԱՐԴԸ

(Շար. Ա. Էջէն)

Եաններու ձմեռնային իր բնակարանը վա-
յելելու՝ հակառակ անոր, որ պաշտօնա-
կան համեստ իր վարձատրութիւնը հա-
զիւ կը բաղդատուէր Պարոն Պօղոսի ամ-
սականին հետ:

— Եթէ այդ շանաճուկը սրտի տաղ-
նապ չունենար անկարելի պիտի ըլլար
զինք տեղէն շարժել, — վերլուծեց Պարոն
Պօղոս, — ո՛վ գիտէ իր այդ վիճակին մէջ
որքան ափսոսաց ողանաւ երաժ առեւն,
այս շտեմարաններուն իւրոյն գործը ձեռ-
քէ փախցուցած ըլլալուն համար. հինգ
առ հարիւր ձեռք ձգէր, — շարունակեց
Պարոն Պօղոս ինքնիրեն, հաշուէ՛ ձեռքե-
նան մատնահարելով, — հարիւր քանիւ-
հինգ հազար... նոյնի՛սկ եթէ երեք առ
հարիւր ըսենք... եօթնասունըհինգ հա-
զար...:

Լուսաւոր թուանշանները մեքենային
պատասխին վրայ ձգելով, Պարոն Պօղոս
կոթնեցաւ բազկաթոռին, աչքերը միշտ
սեւեռած թուանշաններուն, ափերը դրաւ
զլիսուն ետեւ ու մտային գործողութիւն
մը ըրաւ հաշուելու համար թէ իր կեան-
քէն քանի՛ ամիսներ պէտք պիտի ըլլար
զոհել իր ամսականներով այդ գումարը
զոյացնելու համար: Արդեօք նախախնա-
մութիւնն էր որ իր տարիներու համարե-
րութեան ու պարկեշտութեան որպէս բա-
րենիչ այս առիթը կը ստեղծէր՝ բռնի
տուն դրկելով Սայրի ու Պարոն Պօղոս
սին ընծայելով այս թանկահին առիթը,
որպէսզի անապատի տարիներու իր վեր-
ջալոյսին վարձատրուի այս ձեռով՝ «հա-
լալ» կաշառքով մը, պարարտ կովերու
հեռանալէն ետք ըրոր շափանիները
չըլած, տակնուվրայ ըրած մարդկային
այս ընկերութեան մէջ:

— Ռաճա՛հ, հաճի՛ս Մսթըր ձիւմ Հոլը
տուր՝ «Սամիթ»էն, — հաղորդակցութիւ-
նը պահանջեց Պարոն Պօղոս՝ խօսքը հե-
ռաճային բարձրախօսին ուղղելով:

Սենեակի լուսութեան մէջ կարծես իր
տաղնապած սրտի տրոփումները լսելի կը
զարնային, բայց չիղերն ու մանաւանդ
խօսելու կարողութիւնը հակակշռի տակ
էին:

— Զիմ Հոլ, — կարճ ու կտրուկ լսուե-
ցաւ հեռաճային բարձրախօսին մէջէն:

— Մսթըր ձիւմ, Փոյն է հոս, «Ինթե-
րնետ» ինքնաշարժի տնօրէնը:

— Օ՛հ, Մսթըր Փոյ, ուրախ եմ ձեզ լսե-
լուս. ի՞նչ կրնամ ընել ձեզի համար, — ը-
սաւ Զիմ շատ երաժշտական ու զուտ
անդլիական չեղտով մը:

— Մսթըր Հոլ, գիտէ՞ք թէ առաջիմ ես
մեր ընկերութեան կարելու գնումներով
կը զբաղիմ Պարոն Սայրի անակնկալ ու
ցաւալի բացակայութեան պատճառաւ ու
ինծի լիազօրութիւն տրուած է այդ մե-
տադեայ շտեմարաններուն հարցը ամէ-
նէն արագ ձեռով հարթելու, հետեւաբար
թերեւս պէտք ըլլայ արագ հանդիպում
մը ունենալ, — վճռեց Պարոն Պօղոս խօ-
սակցութեան զեկը գնողի իր տիրական
զերքին մէջ պահելով:

— Ծա՛տ սիրով Մսթըր Փոյ, շատ սի-
րով. թոյլ տուէ՛ք որ թղթածրարը գրտ-
նեմ... ըսե՛նք... մէկ ժամ վերջ ձեր
քով կ'ըլլամ, — ըսաւ Զիմ Հոլ գործնական
մարդու վճռաւորութեամբ:

— Ո՛հ, ո՛հ, ես Տամմամի մէջ արդէն
հանդիպելիք տեղեր ունիմ, հետեւաբար
աւելի յարմար է որ ես ձեր գործատե-
ղին դամ եթէ անպատեհութիւն չկայ:

— Բնա՛ւ երբեք, բնա՛ւ երբեք, — պա-
տասխանեց Զիմ Հոլ, նոյնիսկ հեռաճա-
յինն մէջէն զգալի խանդավառութեամբ,
— ինձի համար մեծ պատիւ է ասիկա, գի-
տէ՛ք, նախապէս մե՛նք եկած ենք ձեր գը-
րատենակը «չէք» ստանալու... ուրեմն
ձեզ կը սպասեմ... ցտեսութիւն:

— Յետեւութիւն...

Ուղարկէն Տամմամ երկարող ճամբան
որքա՛ն կերպարանափոխուած էր Պարոն
Պօղոսի Արարիկա դալէն ի վեր: Գրեթէ
ամբողջութեամբ անապատի մէջ երկարող
ու անոր քմահաճոյքին յանձնուած նեղ
ու ասփալթապատ ուղին քանի՛ քանի՛
անգամներ չափած էր ան սկզբնական տա-
րիներուն ուրիշ հազարաւոր մարդոց ու
ինքնաշարժերու կարգին, խնայար ու
այն ատեն անհատնում կարծուած գործի
հեւքին մէջ:

Հիմա այդ ուղին դոյութիւն չունէր
այլեւս. անապատը նուաճուած ըլլալ կը
թուէր: Գերարդիական ազատուզի լայ-
նանիստ մարմինը, պարբերաբար մարմ-
նէն դուրս սլացող ու զարմանալիորէն
երկայնքին նետուած կամուրջները կա-
պոյտ, անրիժ երկնքի տակ, գերբիւր-
պաշտ մթնոլորտ մը ստեղծած էին մա-
նաւանդ մարդկային ու կենդանական
սահարկու բացակայութեամբ: Գերար-
դիական ցուցատախտակներ, արձանային
ճարտարապետութեամբ զբառենակներու
չէնքեր զարմանալիորէն նոյնքան ցուրտ
ու սարսուղեղեցիկ էին կիզիչ արեւին
տակ, որքան իրենց նմանակները՝ Արեւ-
մուտքի գորշ ու պաղ մայրաքաղաքնե-
րուն մէջ:

Կէսօրուան աղօթքի ժամուն ճամբուն
ամայութիւնը շատ աւելի չեղտուած զը-
տաւ Պարոն Պօղոս՝ իր ինքնաշարժը դան-
դաղորէն առաջ քշելով: Տարիներու աշ-
խատանքով, արիւն ու քրտինքով գլուխ
հանուած ազատուզիի աւարտելէն ետք
այսքան քի՞չ ճամբորդ պիտի գտնուէր
անոր վրայ: Կարծես ամէն մարդ հոս էր
այս ճամբան ու յարակից չէնքեր կառու-
ցանելու ու մեկնելու. ձախի՛ն՝ տարիներէ
ի վեր աւարտած այս երեք հազար յար-
կարածիները մանկական խաղալիկի նը-
ման աւազին վրայ ձգուած դեռ ի գուր
կը սպասէին իրենց բնակիչներուն:

Պարոն Պօղոս զգայնութիւնը ունեցաւ
խորունկ «բերաբեքի»ով խաղաղան օ-
փերայի գլուխով տեղորոշներուն մէջէն
անցնելու, կապոյտ երկնքի վրայ զծուած
ամպերու գոլումնքն իսկ զգալով իր այ-
տերուն վրայ:

— Հայրի՛կ, չեմ գիտեր թէ պիտի նե-
րես, բայց գիտեմ որ գոնէ պիտի հասկը-
նաս Պօղոսիկիդ կացութիւնը: Կը յիշե՞ս,
մեր վերջին հանդիպումին... ի՞նչ գիտ-
նայի որ մեր վերջինը պիտի ըլլար...
պատուիրեցիր քաջ ըլլալ, անխորտակելի
սպասած, չտկարանալ որպէսզի մար-
դոց առջեւ գլուխ ու ճակատ միշտ բարձր
մնան, դրամի համար չքծնիլ... Է՛հ,
տասը տարիէ ի վեր այդ է ըրեալս...
պաշտօնս միշտ բարձր մնաց, ճակատս
բայ... բայց այսօր, գիտե՞ս հայրիկ,
առիթ մը կայ, որ ես չփնտնեցի, չստեղ-
ծեցի. թերեւս նախախնամութիւնը տը-
նօրինեց որ ան թոռներդ կարենամ դուրս
հանել այս անապատէն, գոնէ քիչ մը
լեցուն զբաղանով՝ բարեկեցիկ կեանք մը
սպահովելու իրենց ուրիշ երկնքի տակ:

Գիտեմ, պիտի ըսես թէ «կաշառք» է առ-
նելիքս, «հարամ» դրամ, որ դիւրին կու
գայ ու դիւրին կ'երթայ՝ մէջը գտնուող
մարդը քուրջի վերածելէ ետք: Ինչպէ՞ս
կրնամ մտածել այդպիսի բանի մասին...
հաւատա՛մ, չեմ գիտեր, չեմ կրնար, դուն
ուրիշ ձեռով կրթեցիր մեզ բայց հիմա,
հայրի՛կ, ժամանակները տարբեր են ու
այլեւս ամառըլիսուն ծայրը ծայրին չեմ
կրնար հասցնել... ո՛րն ըսեմ հայրիկ,
գիտե՞ս Սադոյին ու Գոգոյին տարեկան
թոշակը միայն տասըհինգ հազար է...
պզտիկ թմաւարիկներ չինք հազար...
վստահ եմ, որ այս թիւերը լսելուդ պի-
տի կարծես թէ մէկ տարիէն «տոթթոր»
ելլալիք են ամէնքն ալ... հը՛հ... դեռ
մանկապարտէջ ու նախակրթարան կը խօ-
սինք... կը յիշե՞ս մեր առաջին օգանա-
ւային ճամբորդութիւնը... ի՞նչ վայրկե-
աններ ապրեցանք ամպերուն հետ պա-
րող այդ «Տաթթա»ին մէջ... թերեւս ես
քան էի դուն ալ յիշուն... Թմաւարիկը
մէկ տարեկան չամբողջացուցած արդէն
օգնական նստած էր ու հիմա տարեկան
տասը հաւո օգանալի տոմսակ կ'ուզենք...
ես ինչպէ՛ս հասնիմ այլեւս դուն ըսէ,
խնդրեմ հայրի՛կ, խնդրեմ հասկցիր, հի-
մա ժամանակները տարբեր են... այսօր
Ամերիկայի արդարութեան նախարա՛րն
իսկ «նուէրներ» կը ստանայ կողմնակի
ծառայութիւններու փոխարէն ըսէ իմ...
քու Պօղոսիկիդ մեղքն ինչ է, որ այսպէս
զատակարարուած ըլլալ օրինակելի մնա-
լու... խօսք տո՛ւր, ըսէ՛ ինքրեմ որ կը
հասկնաս... կը ներես...:

Հօրը ուղղուած իր մենախօսութեամբ
վերացած Պարոն Պօղոս հազիւ սթափե-
ցաւ երբ ինքնաշարժը «Սամիթ»ի վիթի-
խարի աշխատանոցներուն կը մօտենար:
Մայր դռնէն մուտքը ազատ էր՝ ա-
ռանց պահակի. ցանկապատէն ներս լայ-
նատարած բակն ու հակալական աշխատա-
նոցները պարսպ ու թմարած երեւոյթ մը

ունէին՝ կատարեալ հակասութեան մէջ
նախկին տարիներու իրենց փեթակային
գործունէութեան հետ, երբ երկրաշարժա-
կան ամէն մեծութեան ու ձեւի պողպատե-
կառոյցներ ողողած կ'ըլլային բակերն ու
աշխատանոցի սրահները մինչ երկաթ ձե-
ւող, կտորդ, փակցնող հարիւրաւոր բան-
ւորներ կապոյտ, խորհրդաւոր շուքեր կը
զծէին ամէն ուղղութեամբ արձակուող
կայծերու ու կրակի փայլատակումնե-
րուն հետ:

Իսկի տարածութեան ղեղին խորքին
վրայ խողովակներով ու խորանարդնե-
րով շինուած պողպատեայ մարդ մը կա-
տարելապէս հորիզոնական ձեռքով ու
ցուցամատով գրասենեակներուն ուղղու-
թիւնը ցոյց կու տար այցելող ինքնա-
շարժներուն: Գլանաձեւ երկաթէ զլխարկ
մը ունէր՝ ներկուած կարմիր այտեր ու
քաղաքավար ժպիտ մը հովանաւորող:

— Մարդիկը կարծես ճանճ կը քշեն այ-
լեւս, — մըթմըթաց Պարոն Պօղոս քթին
տակէն, — եթէ ուղղութիւն ցոյց տուող
երկաթէ մարդ չինելով է որ կը զբաղին
այս օրերուն թերեւս կարելի ըլլայ նոյն-
իսկ տասը առ հարիւրի մասին խօսիլ ձի-
մի հետ...:

Գրամեքենան ձգելով, քարտուղարը
ժպիտով մը ընկերացաւ Պարոն Պօղոսի՝
մինչեւ տնօրէնին գրասենեակը:

Պատուհանին մէջ հաստատուած գո-
վացուցիչ մեքենան ծանդոտած ու միա-
պաղաղ աղմուկով մը լեցուցած էր գրա-
սենեակը բայց Զիմ, ըստ երեւոյթին, եր-
կար ատենէ ի վեր այդ աղմուկը թաղած
էր այլեւս իր եթթադիտակցութեան խո-
րը: Հիմնական ընդունելի կահաւորումի
մը վրայ տեղաւորուած էր մոխրագոյն
կեղտի անխուսափելի խաւը, որ գործա-
տեղիներու կցուած գրասենեակներու հա-
սարակաց գիծն է չըլանի աշխատանոցնե-
րուն մէջ:

Ուրտեալ, կապուտաչեայ ձիւմ, զծա-
ղբութիւններով ծածկուած իր գրասե-
ղանին ետին ոտքի կանգնեցաւ՝ ձեռքը
երկայնելով Պարոն Պօղոսի:

— Իարե եկած էք Մսթըր Փոյ, — ողջու-
նեց Զիմ ժպիտով մը, միւս ձեռքով ալ
վզին փաթթուած խոնաւ թաշկինակը օ-
ծիքին ետեւ իջեցնելով, — ասիկա «Սամի-
թ»ի համար մեծ պատիւ ու ինծի համար
ալ շատ հաճելի անակնկալ կը սեպնէ:

— Գիտե՞ք թէ տխուր պատճառներ են,
որ այս այցելութեան առիթը ստեղծե-
ցին, — ըսաւ Պարոն Պօղոս վաղահասօրէն
հինցած ու մաշած բազկաթոռին վրայ
տեղաւորելով՝ մեղմապէս ժպիտ մը
դէմքին, — խեղճ Սայրիդ դեռ շատ երի-
տասարդ է այսպիսի տաղնապ անցընելու
համար:

— Յաւալի է, — հաստատեց Զիմ Հոլ, —
իրապէս որ սիրտս նեղուցեաւ հակառակ
անոր, որ գործի տեսակէտէ «Սամիթ»ն
մանր մունր բաներ միայն ձեռք ձգած էր
Պարոն Սայրի իր իրջոցաւ. մեծ ու իւրոտ
պատանները մեր մրցակիցներուն բախտ
եղած են միշտ դժբախտաբար. թէ՛յ թէ
սուրճ կ'ուզէք առնել:

— Թէյ մը՝ քիչ մը կաթ քիչ մըն ալ
չաքար եթէ կարելի է, — ապապրեց Պա-
րոն Պօղոս ժպիտով մը. ձեռքերը իրա-
րու վրայ բարդուած ծունկերուն կըն-
թնցնելով, — յուսանք որ այս շտեմա-
րաններու գործին մէջ «Սամիթ»ն աւելի
յալող դուրս գայ այս անգամ:

— Կը յուսանք, — հաստատեց Զիմ, —
քանի որ ամէնէն՝ աւելի արժանի ենք այս-
պիսի կարելու գործի մը. եթէ գործի ո-
րակ կը պահանջէք, արագ ապաստարկու-
թիւն, իրջճամբիտ ու ինամուած աշխա-
տանք, ձեզ կրնամ վստահեցնել՝ այս մար-
դերուն մէջ «Սամիթ»ն մրցակից չունի:

— Գիտե՞ք Զիմ, որ հիմա երեք լուսա-
գոյն առաջարկները գտուած են ու ինծի
լիազօրութիւն տրուած վերջնական ընտ-
րութիւնը ընելու, — ըսաւ Պարոն Պօղոս
զգալով որ ներքնապէս իր էութիւնը կը
պրկուի ու կը լարուի աստիճանաբար
ճակատագրական թիրախին մօտեցող խօ-
սակցութեան հետ:

— Կրնամ եթադրել թէ ոյ են իմ երկու
մրցակիցներս, բայց կրնամ նաեւ ձեզի
ճակատացաւ ըսել, որ լուսագոյն որակով
ու ամէնէն կարճ ժամանակի մէջ կա-
տարուելիք այս գործին համար «Սամի-
թ»ն ձեր անխուսափելի ընտրութիւնը
պէտք է ըլլայ, — ըսաւ Զիմ՝ հպարտօ-
րէն, — վստահ եմ որ գինս ալ այս անգամ
անմրցելի է:

— Եթէ առաւելութիւններն ու անպա-
տեհութիւնները նժարի մէջ դնենք, կըր-
նամ ըսել որ երեք առաջարկներն ալ հա-
մահաւասար են, — միջամեջ Պարոն Պօ-
ղոս քիչ մը մտահոգ ու անակնկալի եկած

Զիմ Հոլի արտասովոր ինքնավստահու-
թեան առջեւ:

— Ես կը կարծեմ, որ այս անգամ առա-
ջարկ մը ըրած ենք որ «Ինթերք» չի
կրնար մերժել, — շարունակեց Զիմ իր
ինքնավստահ ոճով, — յետոյ, անշուշտ,
Սատուած միայն գիտէ թէ «Սամիթ»
ներկայ կացութեան մէջ, որքա՛ն կարիք
ունի այս գործին...:

Սեղանին վրայ աստիճանաբար դա-
ղացող այս խօսակցութիւնը հասած էր
իր պաշտօնական հասունութեան, մտա-
ծեց Պարոն Պօղոս, հետեւաբար ատենէն էր
ի՛ր պահանջը առաջ քշելու: Սրտի զա-
կերը շատ արագացած էին... արիւնը
զլուխն ի վեր կը բարձրանար՝ ակնաշ-
ներուն արտասովոր կարմրութիւն մը տա-
լով. ան խորունկ չունչ մը առաւ, ար-
մուկները ծունկերուն վրայ դրաւ, գլու-
խը մօտեցուց սեղանին ու կուրծքէն դը-
լուխ բարձրացող ներքին փոթորիկը երե-
ւութապէս զսպուած պահելով ըսաւ.

— Զիմ, ես պատրաստ եմ անձնապէս
միջամտելու որ այս գործը «Սամիթ»ն
ապստօղէ, — ըսաւ Պարոն Պօղոս ցած ու
խորհրդաւոր ձայնով մը, ակամայ գո-
ղի ալիք մը անցնելով կուրծքէն ու ծոճ-
րակէն:

— Վստահ եմ, որ ատիկա ճիշդ որոշումն
է Մսթըր Փոյ, — պատասխանեց Զիմ գո-
հունակ ու լայն ժպիտով մը, — մենք շատ
կը զնահատենք ձեր այս կեցուածքը ու
կը վստահեցնենք, որ ձեզ յուսալար չենք
ըներ երբեք...:

— Սնշուշտ պայման մը կայ... գիտէ՞ք...
այս ծառայութեան փոխարէն... ըրէ՛...
հինգ առ հարիւրի զիջում մը նկատի առնալ
է անէ՞ք, — ի վերջոյ ըսաւ Պարոն Պօղոս
թուքը իր տաղնապած կողորդն ի վար
զրկելով:

— Ծիտակը ըսեմ, որ գինս շատ լաւ
սերտուած է, գիտէ՞ք, ուշադրութիւն ը-
րի, որ առիթը չկորսնցնեմ, յամենայն
դէպս եթէ մէկ — երկու առ հարիւր զեղ-
չելու հարց մըն է զերագոյն ձիւք մը
կ'ընեմ այդ ուղղութեամբ, — խոստացաւ
Զիմ՝ իր ժպիտին թեթեւ հարցական երե-
ւոյթ մը տալով:

— Զէ՛, ըրէ՛, այդ ըսել չեմ ուզեր...
ընկերութեան համար չէ որ զեղչ կը պա-
հանջեմ, — բացատրեց Պարոն Պօղոս
անհամեմատօրէն ծաւալող իր տաղնա-
պին մէջ, — կը հասկնաք... վերապէս այս
գործը ձեզի կը հրամցնեմ պատրաստ
արձաթեայ ափսէի մը վրայ...:

— Ուրեմն «պաքշիչ»ի պատմութիւն
է... օ՛հ Մսթըր Փոյ, — քրքջաց Զիմ Պա-
րոն Պօղոսի ամբողջ էութիւնը շանթահա-
րելով՝ կոնակը բազկաթոռին վրայ ձգե-
լէ առաջ, — կը ցաւեմ որ հարցը կրկին
այս վախճանին յանգեցաւ... դժբախ-
տաբար այդ կարգադրութիւնը ընելը մեր
ընկերութեան մէջ անկարելիութիւն մըն
է...:

— Երկուքուկէս միլիոննոց գործի մա-
սին կը խօսինք... այս օրերուս... գիտեմ
պէտք է յարմարել պայմաններուն ապա
թէ ո՛չ, — ազդարարեց Պարոն Պօղոս
խեղդուկ ձայնով մը, թրթոցող ձեռքով
ճակատը սրբելով:

— Կը ցաւեմ Մսթըր Փոյ, մեր քով այս-
պիսի գործիւն չկայ... գիտեմ որ տըն-
մարութիւն ու կարճատեւութիւն է...
գործի առիթները այսպէս կու գան ու
խոյս կու տան... բայց «Սամիթ»ի յա-
մառ տէրը, որուն հաւանութեամբ մի-
այն այսպիսի գումարներ կրնան գան-
ձէն դուրս ելլել, կաշառք՝ տալ կամ ըս-
տանալ, միամտաբար դեռ մեղք կը նը-
կատի, — բացատրեց Զիմ հեղինակաւ ժը-
պիտով մը, — այսպէս տասնեակներով
արհեստաւոր անդործ կը պահենք, օրէ օր
աւելի անմատչելի դարձող «պարկեշտ»
գործին, մաքուր ապաւորանքին ապա-
սելով...:

— ...:

— Կը ցաւեմ Մսթըր Փոյ, — բայց վըս-
տահ եղէ՛ք, որ մենք միշտ ձեր արա-
մադրութեան տակ կը մնանք լուսագոյն
որակով գործ հայթաթելու համար...:

— Ծնորհակալութիւն... Ես պէտք է
մեկնիմ, — ըսաւ Պարոն Պօղոս խեղդուած
ձայնով մը ու ինքզինք նետեց գրասենեա-
կէն դուրս:

Տաքը յեղցուցիչ էր: Պարոն Պօղոսի
թաց չափիկ կաշած էր իր քրտնաթոր
մարմնին. ան փողկապն ու վզի կոճակը
քակեց, բաճկոնը չարտեց ինքնաշարժի
նստարանին վրայ ու ճակտէն իջնող ջու-
րերը չորցնելով քշեց երկաթէ մարդուն
ուղղութեամբ ու ելաւ մայր դռնէն դուրս՝
իր ձաթոտած էութեան մեծ փուղումէն
առաջ...:

ԴԱՆԻԷԼ ԹԻԻՖԷՆՔՃԵՆՍ

էր: Մի փոքրիկ աղջկայ պատմութիւնն է որը ընկել է հօր, մօր, պապի, տատի յարաբերութիւնների մէջ: Դա եղաւ «Ապրեցէք երկար» ֆիլմը:

Երկար տարիներ պատրաստուել էի նրկարել Յովսէփ Օրբելին որ երեսուն տարի անընդմէջ ղեկավարել է Լենինգրադի «Էմբիթաթ» ինստիտուտը, մեծ գիտնական է, մեծ մտաւորական որ կազմակերպեց Հայաստանի Գիտութեան ակադեմիան եւ առաջին նախագահը եղաւ: Եթէ դիտել էք Արուստէի «Ձգում»ը, այդ ֆիլմը պէտք էր այդ ուժգնութեամբ լինէր, բայց երկար տարիներ զանազան դատաւարութիւնների հետ կոխ տարուց յետոյ չստացուեց եւ ես չնկարեցի: Ժամանակները եւ մարդիկ, զրանք կապ չունեն իրար հետ. կարող է այդ ժամանակներին դանդաղ մարդիկ որոնք ընթացք տան հետաքրքիր ֆիլմերի, եւ կարող է դանդաղ որ չտան:

Մօտ ինը տարի չնկարեցի. ապա սկսեցի վ. Պետրոսեանի այս գործը՝ «Մենաւոր ընկուզենին»: Երկար տարիների կուտակումներ կային իմ մէջ, սկսած մանկական յիշողութիւններից, որոնց վրայ պէտք է աշխատէի: Ինձ թուաց որ վ. Պետրոսեանի «Մենաւոր ընկուզենին» ինձ կը տայ այդ անելու հնարաւորութիւնը: Դժուարութեամբ սկսուեց. սցենարի վրայ երկար աշխատեց տարուեց, բայց յամենայնդէպ կարծես թէ ինչ որ մի րան ստացուեց:

Հ. Այսօր անք եւ անք աշխատանքներուն մասին. հիմա, եթէ կ'ուզէք երկու խօսքով «Հայֆիլմ»ին անդրադառնալ:

Պ. Առաջին կինն որ նկարուել է այստեղ, 1916 - 17 թուին է եղել, եթէ չեմ սխալում Ծանթի «Հին աստուածներ»ն է եղել: Յետոյ Երրորդ ազգայնացուեց կինն մեզ մօտ 1920ական թուականներին, առաջին փաստաւերաբարկան ֆիլմը նկարահանուեց Հայաստանում 1923 թուին, որը կոչւում էր «Պորհրդային Հայաստան»: Գեղարուեստական կինն ըսկրուեց 1925 - 26 թուականներին. նկարահանուեց «Նամուս» կինոկարը, Բեկնադարեանի բեմադրութեամբ:

Սկզբնական շրջանում հիմնական խաղացանկը կազմում էր մեր դասականների էկրանաւորումը. Երվանդադէ, Սունդուկեան...: Յետագային, երբոր ստացուեց կինոգերասանների մեծ քանակը, այն ժամանակ նկարահանուեցին օրիկինաւորամադուրգիաներ:

Պատերազմից յետոյ բաւականին նոր դարկ տրուեց. նոր մարդիկ եկան կինո. նրանք միաժամանակ մեր թատերական ինստիտուտի սաներն էին, միւս կողմից էլ Մոսկուայի համամիութենական կինոօինստիտուտի սաներն էին: Նրանք էին Մելիք Ասադեանը, Երզնկեանը, Վաղարշեանը... որոնք հետաքրքրաշարժ րաներ արեցին «Հայֆիլմ»ի առաջնութեան համար: Եկաւ Արման Բանանեանը որ հոյակապ մի ֆիլմ նկարեց որ մինչեւ հիմա դասական է համարւում. դա «Տփուր-Ժիկ»ն է: Եկան պրոֆեսիոնալ օպերատորներ, ինչպիսին եւ Ալ. Եւսուբեանը, Իսրայէլեանը... երիտասարդներ եկան Գ. Յովհաննիսեանը, Ա. Մեղրեանը...: Հիմա կարող ուժեր ունի «Հայֆիլմ»ը եւ կարող է հետաքրքիր ֆիլմեր անել: Դա ապացուցուեց նաեւ որ կազմակերպուեցին բաւականին շատ փառաստօններ՝ Անդրկայում, Ֆրանսիայում, Վենետիկում...:

Այս վերակառուցման շրջանին կինոն էլ է վերակառուցուում. վերջերս մենք հիմնովին փոխեցինք մեր աշխատանքը: Նախ ղեկավարութիւնը փոխուեց ոչ թէ նշանակովի, այլ եղան ընտրութիւններ: Ընտրուեցինք ես ու իմ կողմից: Եւ հիմնականում հարցը շօշափուում է նոր արտադրական վիճակ ստեղծելու մասին: Մինչեւ հիմա ցաւօք սրտի վէճերը դնում են, բայց մի բան կարող եմ ասել որ այն ձեւը որ դառել ենք աշխատելու, չնայելով հերթականութեան ասում ենք պէտք է աշխատեն տաղանդաւոր մարդիկ, որոնք որակ են տալիս: Մա դժուար հարց է, որովհետեւ մարդիկ տասը, քսան տարի աշխատել են այստեղ, հիմա մենք նրանց ասում ենք «դուք չէք կարող»: Դա որոշել է խորհուրդը. առաջ ունէինք գեղարուեստական խորհուրդ, հիմա՝ խորհուրդ, ուղղակի, որը ղեկավարող է եւ ոչ խորհուրդ տուող ձայն. եօթը հոգի են, որոնց որոշումը օրէնք է: Եւսուբի կ'անցնենք երեւի նաեւ ինքնաֆինանսաւորման, դա մի քիչ բարդ պրոցէս է: Բայց պէտք է անցնենք, որովհետեւ չենք կարող այսպէս չորս միաւորումով եօրա գնալ, ինչ-

պէս ասում են: Պէտք է ութ, տասը միաւոր ունենանք որ կարողանանք ժանրային զանազանութիւն մտցնել խաղացանկի մէջ:

Հ. Չորս միաւորը «Հայֆիլմ»ի տարեկան ծախսէն ներս թիւ էր, չէ՞:

Պ. Այո. հիմա միայն չորս կարող ենք. ուզում ենք դոնէ տասնի հասցնենք: Ուզում ենք օրինակի համար փորձառական ֆիլմեր պատրաստել: Պէտք է կարող երիտասարդներ առաջ քաշենք: Եստ երիտասարդներ կան որ երկար տարիներ սպասում են: Երիտասարդ հայ ուժեր հրաւիրում ենք նաեւ Մոսկուայից:

Հ. Քիչ առաջ կ'ըսէիք քե բախտը ունեցած էի վ. Փափագեանի նման ուժի մը հետ խաղալու: Նկատի առած մեր դերասանները, պիտի ըսեմ որ այսօր չունիմք նոյն բարձրութեան վրայ գտնուող շատ անուններ. կան լաւ դերասաններ. սակայն ընդհանրապէս միօրինակութիւն մը նկատելի է իրենց խաղարկութեան ունիմք: Ինչո՞ւ չշարունակուեցաւ մեծերու հոսքը:

Պ. Այս հարցը շատեր տուած են ինձի. միանգամայն ճիշդ է: Այդ մեր դասական դերասանները որ գնացին, ընդհանրապէս ստեղծուեց մի իրավիճակ որ բաւականին դժուար պահեր խմբեց: Թէպէտ այդ ժամանակին էլ ունեցանք ուժեղ դերասաններ. Սօս Սարգսեան, Մուշեղ Մկրտչեան, Մհեր Մկրտչեան, Ա. Զիգարեանեան... այնպէս ստացուեց որ սրանք ֆիլմից ֆիլմ տեղափոխուեցին: Մի տեսակ այդ, տաղտուկ մասն նրա մէջ: «Անձնաւորութիւն» հասկացողութեան տեսակէտից այսօր մեր դերասանները աղքատ վիճակի մէջ են: Այն «անձնաւորութիւն» հասկացողութիւնը որը մի րան պէտք է կատարէ հայ թատրոնում կամ կինոյում, առ այժմ ցաւօք սրտի քիչ է: Կան շնորհալի մարդիկ, բայց անձնաւորութիւնների հարցն էլ կայ: Յետոյ ուսուցումը մեզ մօտ ճիշդ հիմքերի վրայ չի դրուած: Ես յօշոտ եմ որ կը կարգաւորւի: Հայ ժողովուրդը խաղացող ժողովուրդ է:

Հ. Մեր տեսանկյանից դատելով, ժամանակակից կեանքի, մարդու քիմիալ յաճախ բացակայ է հայաստանեան շարժանկարէն. ինչո՞ւ կը բացատրէք ասիկա:

Պ. Մենք ժամանակակից ֆիլմեր շատ ենք նկարում. ձեզ չի հասնում: Վերջերս Ներսէս Յովհաննիսեանը հետաքրքրելի գործ նկարեց: Ծրագրում են նաեւ բաւականին սուր, ժամանակակից թեմայով ֆիլմեր: Ալ. Մկրտչեանը բաւականին հետաքրքիր սցենար ունի. դիտէք որ ընդհանրապէս ընդունուած է ասել որ Երեւանը կարմիր գրքոյիւմ է գրանցուած օդի կեղտոտութեան համար: Դա է թեման, մարդկային հետաքրքիր թեմաների, ժամանակի ուժեղ հայեացքների վրայ հիմնուած:

Հ. Վերջինից նիւթ մը. մարդիկ շատ յաճախ հարց կու տան քե՞նք անցած դարում է Պարսեանովի ու «Հայֆիլմ»ի միջեւ: Ինչո՞ւ իր աշխատանքը վրացֆիլմի կիմք կը կրէ եւ ոչ հայկական:

Պ. Ինչ եղել է Պարսեանովի հետ, չեմ ուզում ասել, բոլորը գիտէք, բայց նա վերջացնելուց յետոյ իր ողբասկանը, եկաւ Թիֆլիս. ես վերջերս չտան եմ եղել իր մօտ: Նա սիրահարուած է իր տան վրայ, իր շրջապատի վրայ. նա այնտեղի ծնունդն է: Այնպէս որ լրիւ տեղափոխուել այստեղ, նա չի կարող. ես դա զգացի այնտեղ: Բայց կատարուեց մի հետաքրքիր փաստ: Հիմա նա վերջացնում է իր հերթական նկարը այնտեղ եւ արդէն պայմանաւորուած է, հաստատուած է, իրար յետեւից պէտք է այստեղ նկարի երկու ֆիլմ: Մէկը իր իսկ սցենարով որ կոչւում է «Պոստովանանք», պարսեանովեան մօտեցումով, հետաքրքիր ժամանակաշրջանի, ուժով զգացմունքային բան պէտք է լինի դա: Այնտեղ նա խօսում է իր տասը ընկերների մասին, որոնք գնացին ռազմաճակատ եւ չվերադարձան: Բայց այդ գործը սկսում է Երեւանական թուականներից ու գնում է մինչեւ պատերազմի աւարտը: Իր ընտանիքի պատմութիւնն է:

Երկրորդը՝ էլի՛ իր սցենարով որ արդէն պատրաստ է, Արա Գեղեցիկին է: Պէտք է համատեղ նկարահանուեանք անենք Հընդկաստանի, Եգիպտոսի եւ դուք իրաքի հետ: Երրորդը, եթէ առողջութիւնը ներքի, դա արդէն մեր կառավարութեան պատուէրն է, Սասունից Դաւիթը: Մենք ամէն ինչ կ'անենք որ իրեն օգնենք այդ հարցում, ամէն ինչ: Ինք խնդրեց որ Ա-

ÉLOGE DE LA DIVERSITÉ

ARMEN LUBIN

Chahnour Kerestedjian, dit Armen Lubin (1903 - 1974) est né à Istanbul d'une famille arménienne d'artisans. Il y fit de bonnes études de littérature et apprit la langue française. Il écrira dans sa langue natale et dans celle du pays d'adoption. En effet, à vingt ans, il fut contraint de quitter son pays pour fuir les persécutions. A Paris, il trouva un emploi de retoucheur de photographies. Il habita Montparnasse, s'intéressa au surréalisme, écrivit sous le nom de Chahan Chahnour un récit racontant l'exode de son peuple : *La Retraite sans musique*, en langue arménienne. Il fut lié à Jean Follain, Fernand Marc, Max Jacob, André Salmon qui le fit connaître à Jean Paulhan. Il vécut pauvrement jusqu'à ce que la maladie, vers 1936, le jette dans la misère: atteint d'une tuberculose osseuse, sans protection sociale (il ne put jamais obtenir la naturalisation française), il dut avoir recours à des amis empressés, français ou arméniens résidant en France. Ce seront des opérations répétées, la vie en salle commune, à Broussais, à la Salpêtrière, dans divers sanatoriums du Sud-Ouest, avec entre deux hospitalisations, des périodes où il est comme en a témoigné Madeleine Follain, à la rue. Des interventions chirurgicales graves se succèdent et son livre *Transfert nocturne* traite du grave problème de l'euthanasie. Sa poésie est-elle noire, désespérée ? Si la tristesse est sous-jacente, il y a de la lumière et un humour bien particulier. Il put quitter les hôpitaux et devenir l'hôte du foyer arménien de Saint-Raphaël avec une chambre à lui. Jacques Brenner le situe dans la lignée de Corbière et de Laforgue. Ses recueils : *Fouiller avec rien*, 1942, *Le Passager clandestin*, 1946, *Sainte Patience*, 1951, *Les Hautes Terrasses*, 1957, *Feux contre feux*, 1964, à quoi s'ajoute l'œuvre arménienne, selon Brenner, «d'une saveur très originale et d'une authentique veine populaire». A signaler un numéro spécial des *Cahiers bleus* consacré au poète.

Sur un rythme lent, presque désinvolte, gauche, volontairement boiteux, Armen Lubin semble se regarder vivre quotidiennement tout en apportant une sensibilité narquoise qui cache la blessure. Il a la politesse de faire taire ses plaintes. Il interroge, il s'interroge: «Quel colloque pourrait se tenir entre moi et la nuit?» ou bien introduit dans le poème les «pépins» de la vie: «Un pépin! un pépin! misérable embêtement / Qui tarde à devenir désastre...» Il dit :

*Mes désirs sont autres, et j'en sais qui fouillent l'air.
J'en sais dont la spirale en forme de ressort
Extensible vers la vie, extensible vers la mort
Se raffine à l'approche des ténébreux supports
Pour rester dans l'amour la plus fraîche des vrilles,
La Seine bombe le torse et ses écussons brillent.*

Certaines œuvres comme le poème *L'O* montrent son attention pour les êtres, ailleurs les «viellards mi-coton mi-laine» ou «des éclopés de la foire», ici une des «filles galantes sortant de l'hôtel» :

*Voici venir la fille douce, toujours battue,
Qui paye régulièrement la chambre contre reçu,
Qui cherche la confiance, cherche la sympathie,
En rentrant à l'aube elle rapporte
L'O de l'HOTEL tombé dans la rue.*

Dans les plis sinueux des capitales, il recherche «l'accusé du jour et l'accusé de la nuit», il aime Paris et le mêle à ses amours : «L'année de mon premier, de mon grand amour, / Ce fut l'année des horloges lumineuses...» Il y a dans la poésie de Lubin quelque chose de brisé et de gai, de tendre et de décimé, une gaieté franche ou amère, un sens des situations cocasses que le poème doit transcender pour en faire de la pure poésie mais sans oublier la disharmonie des choses. Et il n'est pas un poème où n'apparaisse une notation sensible, un recours à quelque observation, des feuilles d'automne qui «s'en vont de droite à gauche comme l'écriture arabe» au marron d'Inde caressé au fond de la poche. Toujours une recherche de l'amitié des êtres et des objets. Avec Lubin passe un frémissement sensible, celui de l'homme présent dans son langage. Admiré par les plus grands contemporains, aujourd'hui délaissé par maintes histoires littéraires, il mérite d'être arraché à l'oubli.

ROBERT SABATIER
de l'Académie Goncourt

«La Poésie du XXe siècle
3 - Métamorphoses et Modernité»
Ed. ALBIN MICHEL, Paris 1988.

րա Գեղեցիկը միասին անենք, հաւանեցի, որ միայն նրան օգնեմ, ուրիշ ոչինչ:

Հ. «Արա Գեղեցիկը» ուղղակի «Հայֆիլմ»ի՞ արտադրութիւն պիտի ըլլայ:

Պ. Անպայման, մերն է: Եւ դուք է թողնեք գնալ. թէպէտ չի կարող:

«Հայֆիլմ»ի գլխաւոր ղեկավարին՝ Ծ. Դովլաթեանին հետ զրոյցը կը շարունակուի Պարսեանովի, անոր առնչուած հարցերու, ծրագրերու շուրջ: Տեսակցու-

թիւնը որ ծրագրուած էր յատկապէս հայկ. շարժարուեստի դերասան ու ընթացիկ Ծ. Դովլաթեանի հետ, կ'աւարտի Հայաստանի գեղարուեստի կարեւոր մարդերէն մէկուն պատասխանատու դէմքին հետ, որուն մօտ արուեստագէտի լարժանկարին ներկային ու ապագային վերաբերող հարցա ու մէկ խնդր, հետա- նկար, ծրագիր, ամէն մէկը իր խանդավառութեամբ, բայց նաեւ իր մասնա- ղութիւններով:

Տեսակցեցաւ
Ա. Թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԻՆ

1988-ը յոյսի եւ վախի տարի մը եղաւ Հայութեան համար: «Հայա - շարժ» տա-
րի մը, բառին դատարանդիւն եւ ողբերգա-
կան կրկնակի իմաստներով: Կասկած չկայ
որ ապագայի հայ պատմիչները փետըր-
ար - Գեղամեան 1988-ը պիտի ընդուն-
են իբրեւ ամենախաղաղաբան թուական:
Նին իբրեւ ամենախաղաղաբան թուական:
Նին իբրեւ ամենախաղաղաբան թուական:

Սակայն ինչպէ՞ս արժեւորել այս ան-
կանադարձը, նման ընդհանուր հաստա-
տումէ մը անդին:

1988 փետրուարին սկսած դէպքերը ա-
ւարտած չեն: Կերպարանափոխուած է
անոնց բնոյթը արդէն իսկ, եւ անկասկած
արտօնողն է պիտի շարունակէ փոխուիլ:
Ինչպէս դիտեն պատմապէսները, անա-
ւարտ հաւաքական իրողութիւնները վեր-
լուծելը չափազանց դժուար է, իսկ նման
վերլուծում ինքնավստահօրէն հանրու-
թեան ներկայացնելը՝ ծիծաղելի: Հայա-
շարժ 1988-ը աւարտած կարելի է նկա-
տել՝ միայն օրացոյցին վրայ: Եւ ուրեմն
անոր մասին վճռական վերլուծումներ
մատուցելը՝ պատանդի մը կենսադարձա-
նը դրելու պէս անհնար է արարք մըն է, -
նշումն է իրողութիւններու՝ որոնց միակ
իմաստաւորումը ապագայի շուքերուն եւ
արդարյուններուն մէջ ծուարած կը սպա-
սէ:

Ի՞նչ կարելի է ըսել, ուրեմն, առանց
մեղանչելու այդ ապագային եւ պատմա-
դրական հեռատեսութեան դէմ:

Նախ կրնանք ըսել որ երկրաշարժը
զուտ բնական աղէտ մը չէ, որ միայն թեք-
նիք եւ տնտեսական լուծումներ կը պա-
հանի: Անկասկած դրամը, դիտութիւ-
նը, թեքնիքը անյատաճելի եւ կենսա-
կան դեր ունին խաղաղք: Սակայն ա-
նոնք ոչ սկիզբն են, ոչ ալ վերջնական լու-
ծումը աղէտի մը՝ որ ունի ընկերային,
վարչական, քաղաքական եւ ի վերջոյ
պատմական բնոյթ, ուրեմն՝ բարդ երե-
սակներ:

Ո՞ր սկիւր վերլուծումը:

Ձմռանը սա պարզ իրականութիւնը,
որ Սփիւռքահայութիւնը, ապա նաեւ ա-
րեւմտեան աշխարհը, չի գիտեր թէ քանի
հոգի մեռաւ այս երկրաշարժէն: Երբ
Սփիւռքի Միութիւնը կ'ուզէր արագօրէն
օղջութիւն ապահովել Արեւմուտքէն, ար-
տանքը որ ամէն տեսակի թիւ գործածուի,
մեղանչելու համար պէտքերն տարողութիւ-
նը կամ թերեւս (չենք գիտեր) պարզ
ձեւաբանութիւնը ըսելու համար:

Պիտենք որ Ֆրանսացի մասնագէտներ,
նկատի առնելով կըսած բնակարաններու
թիւն ու տարածութիւնը, քիչ մը աւան-
դական հայ ընտանիքներու անդամներուն
միջին թիւը, եւ Ադրբեջանէն փախած,
հիւսիսային Հայաստան ապաստանած
զաղթականներուն մասին բերանացի հա-
ւաքուած տեղեկութիւնները, Նիւ Յորք -
Թայմզի թղթակիցին ըսին որ 165.000
մեռաւ կայ փրատակներուն տակ, - ամէ-
նէն բարձր թիւը, որուն հանդիպեցայ ես
անմիապէս, մամուլին մէջ:

Պիտենք որ 1989 Յունուարի կէսէն ի
վեր, Սփիւռքի, քաղաքական
նոր եւ տարբեր դրապատմաններէ մըդ-
ւած, եւ մանաւանդ Սփիւռք. Հայաստանի
վարչակարգը ժողովուրդի զայրոյթէն
պաշտպանելու համար, կ'ըսէ որ (երա-
նի՜ թէ չիտակ ըլլայ) 25.000 մեռաւ
կայ:

Ուրեմն:

Ժողովուրդ մըն ենք որ ծանօթ է իր
ողբերգութիւնները պատմութենէն ջըն-
կուն փորձին, գոնէ՜ դանոնք վիճակա-
դրականօրէն նսեմացնելու փորձին: Գի-
տենք որ կ'ըսուի թէ Նեղոսի գոհերուն
թիւը՝ ըստ թրքալուծար պատմիչներու
300.000 էր (անշուշտ գոհ ո'չ Նեղոսի,
այլ՝ «փոխադարձ» ջարդերու եւ խռովու-
թիւններու, ըստ այդ պատմագետի կո-
լումին անարժան մարդոց): Մենք կ'ըսենք
1.500.000, եւ բաւական լուրջ վերլու-
ծումներ կ'ըսեն որ 1894-էն 1923՝ Թուր-
քերն ու Ադրբեջանի «Սովետութեան» երբ
միասին 2.300.000 Հայ ջարդած են, Պոլ-
սի՜ն Բաքու, Ատանայէն՝ Եուլի:

Թերեւս բոլորովին անհասկնալի չէ որ
մեր Նեղոսը, զոր պատմութիւնը գետե-
ղեց 1914 - 1923 մարդակուլ տարիներուն

ծիրին մէջ, երբ առաջին աշխարհամարտ,
քաղաքական պատերազմ, սով եւ հա-
մաճարակ 40 միլիոն մարդ սպաննեցին
Նեղոսայի մէջ, - անհասկնալի չէ, կ'ը-
սեմ, որ այդ Նեղոսի գոհերուն թիւը
յստակ չէ ամէնուն, մանաւանդ երբ
թուրք Պետութիւնը ամէն ճիւղ կը թափէ,
պատմութիւնը խեղաթիւրելու:

Սակայն ահաւանիկ երկրաշարժը Գեղա-
մը, որ 1988-ին, հեռատեսիլի դարուն եւ
հազորդակցութեան թեքնիքներու դա-
դարձականի տին կը պատահէ, եւ մեր հայ-
րենիքի դեկավարներն ու Արեւմուտքի
մասնագէտները չեն կրնար համաձայնիլ
թէ 25.000 անձ մեռաւ, թէ 165.000: Պե-
տութիւն մը, ուր ոստիկանութիւնը ման-
րագին, հակախուզող դեր ունի ամէնօր-
եայ կեանքին մէջ, յանկարծ անօգնական
կը թուի, - ոչ բնական աղէտին առջեւ
միայն, այլեւ իր իսկ վարչա-քաղաքական
սնանկութեան դէմ յանդիման:

Հարցը միայն թիւը չէ: Ներկայիս,
վստահելի անձեր որոնք մօտէն կը հետե-
ւին, կ'այցելեն Հայաստան, կը խօսին ոչ
միայն Պետութեան ներկայացուցիչնե-
րուն, այլ նաեւ տեղացիներուն հետ,
կ'եզրակացնեն որ գոնէ 50.000 մեռաւ
կայ. առաւելագոյնը՝ 80.000: Իրօք մարդ-
չի գիտեր տակաւին թէ քանի՞ զաղթական
Ադրբեջանահայ մեռած է երկրաշարժի
զօտիին մէջ, կամ քանի՞ մանուկ զրկը-
ւած ուրիշ ապահով վայրեր, արձանա-
դրուած՝ այս կամ այն պաշտօնեայի
տեղափոխման մէջ, սակայն տակաւին համ-
րուած՝ իրր ողջ եւ վերապրող: Գիտենք
որ կան:

Հարցը սա է, - երբ չենք գիտեր նոյն-
իսկ թէ քանի՞ գոհ կայ, երբ այդ պարզ,
վիճակագրական իրողութիւնն իսկ կը
մնայ անորոշ, ինչպէ՞ս վերլուծել աւե-
լի բարդ երեւոյթներ:

Ձգուշտութեամբ, զգուշօրէն:

Թէ ի՞նչ պիտի ըլլան հետեւանքները
հայաշարժ 1988-ին, կարելի չէ ըսել,
ուրեմն:

Կարելի է ըսել, միայն, որ ամէն վեր-
լուծող պէտք է սեւեռէ իր հայեացքը
գործունէութեան որոշ մարդերու, ծիրե-
րու վրայ, որովհետեւ անոնց հոլովոյթ-
ները պիտի որոշեն թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ
1988-ի անդադարձը, Սփիւռք. Միութիւնէն
ներս եւ դուրս, Հայութեան վրայ:

(ա.) Ղարաբաղը Արցախ վերականգնեց
հայ մամուլը: Սակայն այդ ծիրէն դուրս
ամէն տեղ, ան Ղարաբաղ իսկ չէ, «Նա-
կորնո - Ղարաբաղ» է, Լեռնային Ղարա-
բաղ: Ռուսները այդ մակը իր անո-
ղոք իրականութիւն մը կը յիշենք մե-
զի, - Լեռնային Ղարաբաղի անկախ ա-
ւելի յուսատու է, քան էր՝ տարի մը ա-
ռաջ, սակայն մեր յոյսն է միայն որ
դարձնենք մէջ է: Ուրիշ ոչինչ: Եւրոպի-
տեղացի Հայերու իսկապէս աննկուն կամ-
քին, կամք՝ որ ծնունդն է, մասամբ,
յուսահատութեան, մասամբ՝ վերջին ա-
ռիթ մը չփախցնելու փափաքին, դրական
որոշ փոփոխութիւններ տեղի ունեցան եւ
տակաւին կրնան պատահիլ:

Լեռնային Ղարաբաղի բնակչութիւնը
գիտակցեցաւ թէ իր չըջանի թրքացումը
կասեցնելու, թերեւս չըջանի Հայաստա-
նի կցելու առաջին ու վերջին լաւ առիթը
կորստալով անկախ պիտի ստանալու կը ներկա-
յացնէ, ու շարժեցա՛ւ:

Կան շատեր, ոմանք՝ հայ դեկավարներ,
որոնք Հայաստանէն ներս եւ դուրս, ԸՍ-
փիւռքի մէջ, զօգոհ ու փափկամայն կը
մըթմըթան թէ Լեռնային Ղարաբաղի
շարժումը անգամ մը եւս մեր ժողովուր-
դի քաղաքական տպաստելու որ ուրիշ աղ-
տէ: Փոխանակ սպասելու որ ուրիշ աղ-
գեր, օրինակ՝ Պալթերը ստանձնեն ռա-
վիրայի դերը, ուրեմն նաեւ Սփիւռք. Պե-
տութեան ծանր թաթով պատժուող դե-
րը, Ղարաբաղից շարժեցա՛ւ:

Սխա՞լ: Թերեւս: Եւրոպիայի մէջ տար-
ւան մէջ իրադրո՞ծեց մասնիկ մը այն ե-
րազէն, զոր նախորդ 65 տարիներու տա-
ռապանքն ու աղբիւրաղբիւրները չէին կըր-
ցած ապահովել, - վարչական նոր, յա-
տուկ զրուծելն մը, որուն մէջ կը տի-
րապետեն Ռուսերն ու Հայերը:

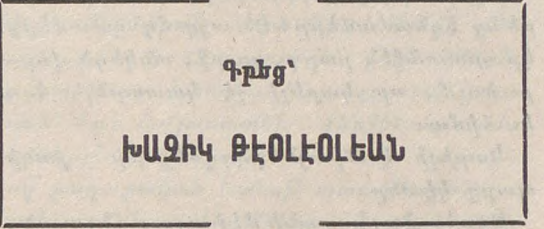
Չենք գիտեր, անշուշտ, թէ սքաքու
ֆուտն պահելու համար պիտի դործէ

այս զրոյթը, թէ զայն բարեփոխելու հա-
մար: Չենք կրնար գիտնալ: Սակայն գի-
տենք, պէտք է դիտանք, որ Արցախի
Հայութիւնը ամբաստանել՝ իրր քաղա-
քացիօրէն ահա, ամենալաւ պարագային
միամտութիւն է, ամենավատ տեսանկիւ-
նէն՝ զուտ վարնոցութիւն:

Ո՞վ եւ ո՞ւր էին Հայութեան դեկա-
վարները, երբ Արցախի Հայութիւնը իր
աղբիւրաղբերը կ'ուղղէր ամէնուրեք, կը
մնար անպատասխան, կը դիտէր Նախի-
ջեւանի պարպումը, ի՛ր իսկ Հայութեան
դեկավարն ունի նուաճումը:

Սփիւռք. Հայաստանի համայնավար հայ
դեկավարները կամ Մոսկուայի իրենց
տէրերուն գոհունակութիւնը կ'ապահո-
վէին, եղբայրական Ադրբեջանի հետ ա-
նոյ լիզու գտնելով, եւ կամ, Ազախի
Սանջեանի սպանութենէն ետք մանա-
ւանդ, սարսափած, կը փնտէին վարչա-
կարգի, տիրող դատակարգի ապահովու-
թիւնը եւ հանդիսը՝ ապագային քա-
րողութեամբ, մինչ Ադրբեջանի ինք-
նավստահ վարչակարգը կը մղէր ազգա-
յին եւ ազգամուլ իր գործունէութիւնը:
Միջոցին՝ Հայաստանի մէջ 1965ի պոթ-
կումին պէտք եղաւ, որպէսզի յուշարձան
մը կառուցուի:

Ո՞ր էր Սփիւռքի դեկավարութիւնը:
Անօգնական կամ անտարբեր, բոլոր հա-
տուածներու դեկավարները ծիսային կանո-
նաւորութեամբ Ղարաբաղը կամ կը մոռ-
նային, կամ կ'ոգեկոչէին, սակայն իրա-

կանութեան դաժան պայմաններու բե-
րումով, ոչ մէկ օգնութիւն կը բերէին
Արցախի Հայութեան: Չէին կրնար:

Արցախի Հայութիւնը շարժեցաւ, աղ-
ղու դեկավարութեան կատարեալ պարա-
պին, վախճանի մէջ իր դեկավարութիւ-
նը ստեղծելով: Այդ դեկավարներէն ո-
մանք բանտ են, ոմանք՝ լուծ: Սակայն
Լեռնային Ղարաբաղի մէջ գոնէ, հայ
տարրը կը թուի գիտակցիլ թէ ո՞վ են ա-
նոնք, որոնք են այն սկզբունքներն եւ
դադափարները՝ զորս կը բաժնէին այդ
դեկավարութեան հետ: Որքան ատեն որ
հայ տարրը ունի նման դարձեցած գի-
տակցութիւն, կրնանք վստահ ըլլալ որ
ան ներսէն պիտի ընէ ինչ որ կրնայ, պի-
տի բանեցնէ այն ճշշումը՝ որ կրնայ:

Այդ մարտունակ հայ տարրէն դուրս՝
ամէն ինչ հարցական է:

(բ.) Հայաշարժ 1988-ը պատահեցաւ
պատմական ճի՛ւղ, խորունկ հոսանքներու
ճշշումին շնորհիւ, սակայն անոնք կը մը-
նային ընդյատակեայ, լուռ, եթէ չըլլար
Կորբալովեան Կլաքսոն - Պերեսպոյ-
կան:

Իսկ այդ, իր կարգին, չէր պատահի
եթէ Սփիւռք. Միութիւնը եւ զայն վարող
համայնավար ընտրանին (որ կարելի է
«դատակարգ» կոչել), չգիտակցէր որ
նկատարարին է Պետութեան վիճակը:

Որքան ալ կարեւոր ըլլանք մենք՝ մե-
զի համար, ստիպուած ենք գիտակցիլ որ
համաշխարհային հսկայ բեմին վրայ
փոքր դերասաններ ենք: Եթէ իրավիճակը
գիտենք ոչ միայն իրր Հայ, այլ իրր
մարդ, մոլորակի բնակիչ, ի՞նչ կը տես-
նենք:

Յատակացնելու համար Հայութեան վի-
ճակը, 1988-ին, կը դիմեմ բաղադրու-
թեան մը, - ի՞նչ պիտի տեսնէր զուտ
առարկայական անձ մը, եթէ ան քննէր
մոլորակի վիճակը, 1915-ին:

1915-ին ան կը տեսնէր մոլորակին տի-
րապետող եւրոպական դրամատէր Պե-
տութիւններուն ճգնաժամը, տխրանե-
րու բախումը, ի միջի այլոց՝ հիւանդ
ճիւղի մը, օսմանեան Պետութեան մաս-
նակցութիւնը, այդ բախումներուն: Հա-
րեւաւոր միլիոններ զօրակոչի ենթակայ
էին, տասնեակ միլիոններ մեռան, ի միջի
այլոց՝ բաղադրական այդ աշխարհա-
մարտի ընթացքին, բեմին մէկ մութ ան-
կիւնը տեղի ունեցաւ սպանդ մը, որ մէ-
կուկն միլիոն Հայ սպաննեց: Ապա, հե-
րոսական փոքր տրամ մը, որու ընթաց-
քին անկախ Պետութիւն մը ծնաւ ու մե-
ռաւ, երկու տարուան մէջ:

Արդ, եթէ այդ նոյն, անկարելիօրէն
առարկայական անձը մեր մոլորակը զըն-
նէր այսօր, ի՞նչ պիտի տեսնէր, ինչպէ՞ս
պիտի տեսնէր Հայութեան վիճակը:

Պիտի տեսնէր որ մոլորակի ցամաքա-
մասին տիրապետող ամենամեծ երկու

Պետութիւններէն մէկը, Սփիւռքային Մի-
ութիւնը, կը տուայտի, կը զգայ որ իր
բաղադրական հայրութիւնը տնտեսական ու
քաղաքական ճգնաժամի մը մէջ է: Կը
զգայ որ այդ հայրութեան տիրապետող
բաղադրական, «կուսակցութիւն» կոչուող
դատակարգը, տարրը, ստիպուած է փո-
խել իր վարուելակերպը:

Քիչ մը միամտօրէն, Սփիւռքային Մի-
ութեան մէջն ու դուրսը, շատեր եզրա-
կացուցին որ փոխել, կը նշանակէ բա-
րե - փոխել:

Սփիւռքային Միութիւնը դեկավարող
համայնավար կուսակցութեան ընտրա-
նին Բրեժնեւի, Անդրօրօվի, Չերնոմիրի
իրեւալարող շարքի տիւրը ինդկատա-
կութիւնը արտօնեց: Իր վարչակարգի
անակնութիւնը պարզեց հպատակ ժողո-
վուրդներուն, ապա նաեւ համայն աշ-
խարհին: Եւ վերջապէս յանդեցաւ այն
որոշումին, որ իր շարքերէն նոր հոսանք
մը գրանցուի, եւ այդ հոսանքին առաջ-
նորդը աթոռին բաղմեցնելը կարելի՛ է
արդարացնել: Նոյնիսկ, որ կենսական է
այդ ընել:

Կորբալով ինքզինքը «պարտադրեց»
միւսներուն: Սակայն անձի մը մենատի-
րական ձգտումները չէին միայն, այդ ա-
թոռը իրեն ապահովողը: Տիրող դատա-
կարգի մէկ ստուար, քիչ թէ շատ գիտա-
կից հատուածի մը գործն էր պատահա-
ծը:

Թերեւս Կորբալով կրնայ վերածուիլ
իսկական, ստալինատիպ մենատէրի մը:
Կարելի է, հաւանական է:

Միայն մէկ բան կարելի է վստահօրէն
ըսել:

Կայսրութիւնները, մեծ Պետութիւննե-
րը վտանգ մը կը ներկայացնեն երբ կը
գիտակցին, կը հասկնան, կ'ընդունին որ
ճգնաժամի մը մէջ են:

Երբ մեծ Պետութիւններ կը գիտակցին
որ իրենց կեանքը, վարչակարգը վտան-
գի մէջ է, որ փոխադրու յառաջացած է,
որ տիրապետող դատակարգը պէտք է
բուժէ ի՛ր իսկ վարուելակերպը, - ահա
այդ վայրկեանին անոնք վտանգ մը կը
ներկայացնեն:

Վտանգ՝ իրենք-իրենց, քանի որ կը
սրի ներքին պայքարը, տիրող հատուած-
ներու միջեւ:

Վտանգ՝ իրենց հպատակներուն, որոնք
կը կոխկռտուին: «Երբ փոքրը կը կըռ-
ւին, խոտն է որ կը ճգմուի», կ'ըսէ հնդ-
կական առածը:

Վտանգ՝ իրենց դրացի Պետութիւննե-
րուն, որոնք մէկ կողմէն ճգնաժամը օգ-
տագործելու փորձութիւնը կը զգան,
միւս կողմէ՜ սքաքու ֆուտն պահպանե-
լու փորձութիւնը, քանզի գիտեն որ մէկ
մեծ Պետութեան անկումը կը քաջալերէ
միւսներուն զօգոհ հպատակները: Վը-
տանգ, նաեւ, քանի որ ճգնաժամը յետա-
ճրգելու մէկ ձեւն ալ դուրսի թշնամի-
ները մեղադրելն է, պատերազմ մղելն է:

Օրինակ մը, հարցը նորէն բաղադրու-
թեամբ պարզելու համար:

19-րդ դարուն օսմանեան Կայսրութիւ-
նը գիտակցեցաւ իր ճգնաժամին: 1828-էն
1878, յիսնամեակի մը ընթացքին օսման-
եան թուրք տարրին մէկ մասը փորձեց
բարե - փոխել վիճակը: Զախողեցաւ:
Մասամբ՝ որովհետեւ գիտակցի տարրը
տկար էր, եւ իբրտ տարրը կը կազմէր
դեկավար դասին մեծամասնութիւնը:
Մասամբ՝ որովհետեւ հպատակ տարրե-
րը անհամբեր էին, դանակը հասած էր
ոսկորին: Զախողեցաւ: զլիսաւորաբար
այն պատճառաւ որ եւրոպական Պետու-
թիւնները հանգիստ չձգեցին զայն, չը-
դանակցեցան բարեխառն ուղող դեկա-
վարներուն հետ: Ընդհանուրապէս՝ Գաղա-
քական եւ մամուլաւնդ տնտեսական քայլեր
առին, որոնք քայքայեցին օսմանեան Պե-
տութիւնը: Զայն հասցուցին ճգնաժամե-
րու շարքի մը, որոնց առաջին պտուղը
Ապուլ-Համիտն էր, երկրորդը՝ Էնվէրն
ու Թալատը, երրորդը՝ Աթաթիւրքը,
եւ արդի Թուրքիան: Եւ որուն մէկ ուրիշ
պտուղն էր Հայութեան դարձումը, հոս-
հոն, կեղեքումը՝ ամէնուրեք, յապաղած
սակայն անխուսափելի ազատագրական
պայքարը եւ, իբր յոյսած Կայսրութեան
մը վերջին գոհ՝ քնաջնջումը, սպանդը:
Չեմ չափազանցիլ երբ կը գրեմ թէ
Սփիւռք. Միութիւնը, այսօր, կը գտնուի
նման երկրի՝ ճգնաժամի մը առաջին
հանգրուանին:

Ներկայիս ան պիտի փորձէ բարեփո-
խումներով փրկել ինքզինքը: Պիտի կա-
րենա՞յ:

Անկարելի է գուշակել: Շատ մը աղ-
դակներէ, գործօններէ կախում ունի ար-
դիւնքը: Կորբալով, իբր անձ, կը թուի

Ըլլալ կարող, խորամանկ, վճռամիտ, մենատիրական որոշ սակայն ոչ — հիւանդազդին հակումներով օժտուած անձ։ Կոպիտ, սակայն ոչ վայրագ։ Իր սխիւթմին, իրեն ծնունդ տուող դրոյթին մէկ լաւորակ պտուղը։

Բազմազգ օսմանեան կայսրութեան տիրող տարրը թուրք էր։ Բազմազգ խորհ. կայսրութեան տիրող տարրը ռուս է, աւելի ճիշդ, սլաւ, աւելի ճիշդ՝ սլաւա-միտ։ Սլաւներէն ետք՝ թիւով ամենամեծ տարրը՝ թո՛ւրք է։ Եւ այդ տարրին մեծամասնութիւնը կը հակի պահպանողականութեան, բառին ամենայնով իմաստով։

Կ'ուզէ պահպանել իր մենաշնորհները, ըլլալն անոնք Երեւանի եւ Մոսկուայի ամենափարթամ յարկաբաժիններուն մէջ, ըլլալն՝ Արցախի մէջ։

Այլ խօսքով, խորհ. Միութեան բազմազգ, սլաւամիտ, զերազանցօրէն պահպանողական տէրերը նախանձախնդիր են, վճռակամօրէն կ'ուզեն պաշտպանել եւ պահել իրենց մենաշնորհները։ Առ այժմ, կորստնական բարեփոխումներու միջոցաւ։

Վաղը, եթէ պէտք ըլլայ, բիրտ բռնութեամբ։ Կորստնական հետ, կամ առանց անոր։

Ձեմ ուղեր սխալ հասկցուիլ։ Պատմութեան ընթացքը եւ դէպքերու վերջնական արդիւնքը ի յառաջագունէ բնորոշուած եւ սահմանուած չեն անպայման։ Երբ խորհ. Միութիւնը կը բաղդատեմ օսմանեան կայսրութեան հետ, նպատակաւ ըսել չէ թէ նո՛յնը պիտի պատահի, բիրտ տարրը պիտի ճգմէ Հայն ու Էսթոնացիին, պիտի վերադառնայ բռնատիրութեան։

Անցեալն ու ներկան կը համեմատեմ, ըսելու համար որ անցեալը դասեր ունի տալիք՝ մեզի, ներկայիս։ Եւ այդ դասին ամենապարզ տարրերակն է, — բռնատէր, բիրտ, մենաշնորհալ տարրեր իրենց բնազդի վերածուած՝ գործելակերպին դիւրաւ չեն յաղթահարեր։

Մանաւանդ՝ երբ այդ տարրին մաս կը կազմէ սովետ — թուրք ստուար հատուած մը. մանաւանդ՝ երբ այդ հատուածը, մղուած իր ազդեցականի ենթատարրերէն, քաջալերուած՝ դուրսը ապրող միլիոնաւոր խլամ գորավիզներու գոյութենէն, մղուած վերջապէս, իր վիճակէն գտն ըլլալու եւ ուրեմն պահպանողական սլաւներու հետ լեզու գտնելու իր կարողութենէն, պատրաստ է ամէն ինչ ընելու, որպէսզի արդիւն Հայութեան երազներուն իրականացումը։

Ամէն ինչ։ Սուսգայիթի եւ Կիրովարադի Զարդերէն սկսած։ Ուր, գիտենք, 200-էն 500 Հայ սպաննուեցաւ։ Եւ, դիտենք, ի գին ամէն ինչի կորստնական վարչակարգի ապահովութեան նախանձախնդիր ամերիկեան մամուլը միայն 32 Հայ զոհ կը գրէ, եւ պիտի գրէ։

Յուսատու եւ դրական է միայն սա երեւոյթը, որ Արեւմուտքի Պետութիւնները չեն վարդաբանել, ինչպէս կը վարդաբանէ օսմանեան կայսրութեան հանդէպ, 19-րդ դարուն։ Յարգ դո՛նէ, խորհ. Միութիւնը տկարացնելու, անոր անկումը փութացնելու, զայն յօշոտելու փորձեր չկան։ Ընդհակառակը, հոգածու են արեւմտեան Պետութիւնները։ Կ'ուզեն որ կորստնական բարեփոխումները յաջողին, այն յոյսով որ զանդաւորէն բարեփոխուող խորհ. Միութիւնը կ'ըլլայ աւելի՛ զբաղմունքական եւ նուազ վտանգաւոր, այն դրոյթին՝ որուն շնորհիւ Արեւմուտքին տիրող զեկափար դասակարգը կը կեղծէ իրեն հպատակներուն մէկ հատուածը, ապա մասնաւորաբար՝ երրորդ աշխարհը։

Հասկնալի է, որ Հայաստանի ժողովուրդը, 1988-ի Յունիսէն ի վեր, յուսախար է Կորստնականին։

Հասկնալի է որ Սփիւռքահայութեան մէկ հատուածը դժգոհ է Կորստնականին։

Սակայն խորհրդահայութեան միակ յոյսը կորստնական «բարեփոխումներու» շարունակութիւնն է։ Պահպանողականներու հակահարուածը մեզ կը վերադարձնէ հին վիճակին, թերեւ՝ աւելի՛ գէշին։

Աւելի «բաց», ազատամիտ, Արեւմուտքին հետ հաղորդակից, զբաղմունքական ինտուսիոն ունեցող խորհ. Միութեան մը մէջ որոշ կարեւորութիւններ կան Հայութեան համար։

Աւելի արդարօրէն ընկերվարական խորհ. Միութեան մը մէջ՝ նոյնպէս։

Վտանգները շատ են։ Ամենամեծը, ըստ իս, այն է որ կորստնական զբաղմունքական բարեփոխումները յաջողը հնգամ-

եակին կրնան ստեղծել զերազանց, աւելի՛ ապիկար խորհրդային անտեսութիւն, աւելի՛ կեղեքող տնտեսական դրոյթ, աւելի՛ մեծ սեւ չուկայ, աւելի՛ մեծ թիւով անդործ, աղքատ, եւլն. եւ որ հակահարուածը դայ այն կուսակցական տարրէն, որ պատրաստ է պարտադրել նախօրոք տիրող «պարկեշտ աղքատութիւնը» ամէն մարդու, բացի, անշուշտ՝ վարչական համեմատաբար փոքրաթիւ տարրէն։

Նման հակահարուած պիտի պատժէ Հայը՝ իրր զբաղմունքական հակում ունեցող։ Իրր Արեւմուտքի իր Սփիւռքին հակող, «արեւմտամիտ»։ Իրր բմբոստ՝ դրոյթին ու վարչակարգին դէմ։ Իրր «աղքատամիտ»։

Հայութիւնը, ուրեմն, ստիպուած է յուսալ որ կորստնական բարեփոխումները կ'ընթանան զանազօրէն, եւ կը յաշնդին։ Նման դրոյթի մը մէջ, զգոյշ, յամառ, միացեալ զեկափարութեան մը առաջնորդութեամբ իր շահերը հետապնդող Հայութիւն մը մեծ բեմին վրայ իր փոքր, կենսական դերը կրնայ կատարել։

(դ.) Սակայն այս բոլորը կը պահանջէ, իր կարգին, քիչ թէ շատ միացեալ, հասուն ժողովուրդ եւ զեկափարութիւն։ Արցախի մէջ, այդ կա՛յ, արդէն։ Սակայն խորհ. Հայաստանի մէջ։ խորհրդային, մանաւանդ Մոսկուա բնակող Սփիւռքի մէջ։ Եւ վերջապէս, Սփիւռքի մէջ։

Հայութեան այս բոլոր հատուածները (ժողովուրդ թէ զեկափար) կ'ապրին իրենց ճգնաժամները։ Եւ այդ ճգնաժամները կը պահանջեն բարդ, լուրջ, անկեղծ վերլուծում, որ կարելի չէ կատարել հոս եւ հիմա։

Կարելի է միայն ընդգծել մի քանի պարզ կէտեր։

խորհ. Հայաստանի մէջ այսօր ճնշուած, բանտարկուած է «Ղարաբաղ Կոմիտէ»-ի զեկափարութիւնը։ Սակայն 1988-ը փաստեց որ երկու «կառավարութիւն» գոյութիւն ունի Հայաստանի մէջ։ Մէկը՝ պաշտօնական վարչակարգը, որ երկրաշարժէն առաջ իսկ չէր վաշիւր ժողովուրդի ստուար մէկ հատուածին վստահութիւնը։ Միւսը՝ ներկայի բանտարկեալները։

Այդ ժողովուրդը աւելի՛ ընկերվար էր, եւ է, բառին ամենաբարձր իմաստով, քան իր վարչակարգը։

Աւելի Հայ՝ քան իր վարչակարգը։ Աւելի նուիրուած կորստնական բարեփոխումներուն, քան իր վարչակարգը։ Եւ հիմա՝ աւելի յուսախար։ Ինչ որ արդարացի է, սակայն փտանդաւոր։

Երկրաշարժէն ետք, ժողովուրդը իր վարչակարգին հանդէպ պէտք եղած վրաստահութիւնը չունի։ Ձի՛ կրնար ունենալ, երբ Հայ (ոչ միայն Ռուս) ապիկարներու շնորհիւ կառուցուեցան խախտու չէնքեր, անպահով հողերու վրայ, եւ երբ բրեժնեւեան շրջանի նշանածոյ այդ մարդոցմէ շատեր պիտի վարեն վերակառուցումը, քանզի կը մնան պատասխանատու զիրքերու վրայ։

Եւ վերջապէս, շատ դժուար է հաշտեցնել զեկափարութիւն մը եւ ժողովուրդ մը, երբ առաջինին չէնքերուն վրայ մուրճ — մանդաղով զրօշ կը ծածանի, մինչ հրապարակներուն վրայ միւսը ետադոյն կը բարձրացնէ։ Եւ այդ խրամատը խորհրդային է՝ զազափարախօսական լայնածաւալ, հակայ խրամի, զոր կամբը ջնջը նոր անհրաժեշտութիւն մըն է։

Շատ դժուար է։ Եւ սակայն, եթէ ժողովուրդը եւ զեկափարութիւն զիրար չըզատարարեն, չփոխուին, եթէ աւելի լաւ չհասկնան զիրար, զայլք ճգնաժամը ազէտաբե՛ր պիտի ըլլայ։

Եթէ 1990-ին խորհրդահայ ժողովուրդը եւ զեկափար չըլլան աւելի միակամ, քան էր, 1915-ին, Թրքահայութիւնը, իր կուսակցութիւնները, իր քաղքենի ընտրանին, եւ իր կղերը, —

Ապա վա՛յն է եկեր մեզի։

Որքան ալ միամիտ թուի նման բաղձանք (ի խնդիր միութեան, միակամութեան՝ խորհրդահայ զեկափարներու եւ ժողովուրդի միջեւ), այդ միամիտ յոյսը կենսական կը թուի ինձի։ Առանց այդ յոյսին, վախը մեծ է, պիտի ըլլայ։ Վախը՝ Հայութեան ապագային համար։

Իսկ ի՞նչ պէտք է ըլլայ Սփիւռքի զերը, այս ճգնաժամին։

Հոս, հարցին մասին լրջօրէն եւ անկեղծօրէն արտայայտուիլ, անկարելի է գրեթէ։ Անկարելի, որովհետեւ Սփիւռքի «զեկափար» կոչուող կուսակցութիւնները եւ այլ կազմակերպութիւններ (Հայկական Համագումար, Ջորեան Հիմնարկ), ապա նաեւ երկու Կաթողիկոսները, կը

KEVORK EMINE

Ce poème a été composé en février 1962, peu après que la troupe eut abattu la statue de Staline (hauteur : 15 mètres) qui dominait Erevan —le socle en fut conservé... «Poème de circonstance», donc, qui n'a été publié que récemment. Idéologiquement orthodoxe, patriote ardent, Kévork Emine est né en 1918 à Achtarag, bourgade située au Nord-ouest d'Erevan.

LE SOCLE DE L'IDOLE (Extraits)

Le socle, dites-vous, s'est allégé...
Moi, je le trouve encore plus lourd
que le bronze qu'il supportait.

L'essentiel n'est pas la statue :
le colosse abattu,
son fantôme ne laisse de semer la mort.

Dès lors, il faut détruire aussi
le socle.

Détruisez-le, oui, pour que nul
n'ait plus jamais le front de le gravir
et, sous couleur de sanctifier
notre plus haute raison d'être,
d'y dresser la Machine à décapiter l'Homme.

En ville, dans les champs, dans les
cœurs, dans les cerveaux, où qu'il soit,
anéantissez-le, ce socle
que de nos mains vous et moi nous bâtimez,
applaudissant, chantant —ou gardant le silence.

Qu'il n'en subsiste rien,
pour que votre valeur ne fasse pas...
votre malheur, que votre honneur
ne vous plonge pas dans... l'horreur,
que votre foi ne vous... dévoie,
que le sel de la terre,
tout l'or du monde
ne soit... ordure immonde. (*)

(...)

Détruisez-le,
pour que l'homme (qu'importe
qu'il soit démiurge ou demi-dieu)
plus jamais ne regarde ses semblables
d'en haut —qu'il lui suffise d'être un homme
parmi les hommes

Muette, la statue :
pour ce cadavre vertical,
la voix —la vie— d'un homme
n'existe pas...

(...)

Réduisez le socle en poussière,
pour n'avoir plus à craindre
que ne revienne un jour l'homme de bronze
—la statue— de l'idole.

(Adapté de l'arménien oriental par Vahé GODEL)

(*) Valeur-malheur, honneur-horreur, foi-dévoie, or du monde-ordure immonde : on a cherché, ce faisant, à «traduire» les jeux de mots — paronomases antithétiques — dont l'auteur a farci cette strophe.

թիւն, առժամապէս գո՛նէ, միակամ երեւիլ։

Այդ միակամութիւնը գովելի եւ բաղձալի է, եթէ զուտ մակերեսային բնոյթ չունենայ։ Եթէ հիմնուած ըլլայ նոր վերլուծումի մը վրայ, իրարու հետ անկեղծ հաղորդակցութեան վրայ, ժողովուրդին ունկնդրելու, զայն համոզելու, զայն դատարարակելու եւ, ինչո՞ւ չէ, անոր ունկնդրելու հիման վրայ։

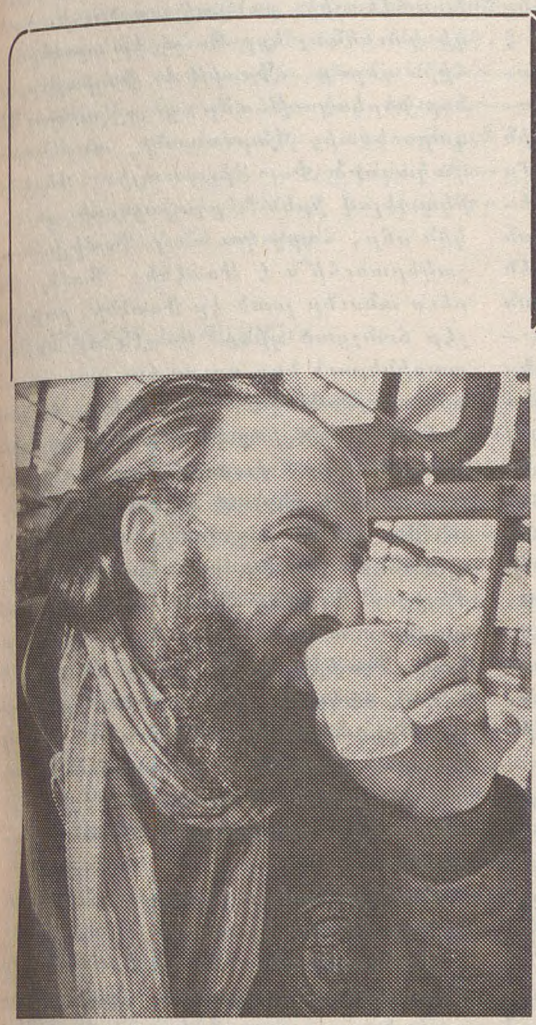
Այդպէս չէ, իմ կարծիքով։ Եւ ուրեմն, որքան ալ գոհացուցիչ ըլլայ, խախտու եւ ժամանակաւոր է այդ միակամութիւնը, կեղծիքի վրայ հիմնուած։ Ապա նաեւ արդիւնքը պատմական հետաքրքրական հոլովոյթի մը, շնորհիւ որուն այսօր աւելի՛ մօտ են հայ կուսակցութիւնները՝ հայ համայնավար վարչակարգին, քան անոր վրայ վստահութիւն չունեցող ժողովուրդի մեծամասնութիւնը կազմող հատուածին։ Այսպէս, մինչ Դաշնակցա-

կան զեկափարներ իսկ կէս — պաշտօնական հիւրն են խորհրդահայ վարչակարգին, ժողովուրդի ընդդիմադիր տարրերը կը ձաղկեն նո՛յն այդ կուսակցութիւնը, որուն անցեալի կարգախօսքէն մանր եղան նաեւ 1988-ի կարգախօսքը։ Երեւանի հրապարակներուն վրայ։

Ուրեմն՝ Սփիւռքի զեկափարները բազմաբեկ պատասխանատուութիւնը ունին օժանդակելու երկրաշարժի զոհերուն, Արցախի պայքարին։ Պարտականութիւնը ունին՝ միակամ Սփիւռք մը ստեղծելու, միակամ խորհրդահայ վարչակարգի մը եւ ժողովուրդի մը կայացումի ստատարելու, եւ վերջապէս՝ օտար Պետութիւններու վրայ զրական աղդեցութիւն բանեցնելու։

Օրը ճգնաժամային է։
Օրակարգը՝ խճողուած։

ԽԱՉԻԿ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

«ՅԱՌԱՂ»ի սեսակցութիւնները

ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆԻ ՀԵՏ

Հակառակ վերջին տարիներու դիմա-
փոփոխեան ջանքերուն, հայկական շար-
ժանակարը չէ կրցած տակաւին թօթա-
փել պարագայական ժապաւեններու ան-
հարկի ծանուցիւնը: Երբ յատկապէս
դանազան առիթներով գործեր զրկել պէտք
կ'ըլլայ Սփիւռք, ընդհանրապէս ար-
ուեստի այս մարզին նորարար, յուսատու
անուններէն չէ որ կը կատարուի ընտ-
րութիւնը: Կու գան մեծ մասով գործեր,
որ արուեստի մտահոգութիւնը զիջած է
յաճախ ազգային թեմային գերակշռու-
թեան: Այս երկուքին համակեցութիւնը
անպայման իրենամբ ընդլայնել կրեր
անշուշտ, սակայն հարցը այն է որ դի-
մափոխութեամբ ազգ պարագան չէ այս մար-
զի հայկական բազմաթիւ օրինակներու
մէջ: Մասնաւոր Սփիւռք զրկուածնե-
րուն: Կարծէք շարժանկարի փառա-
տօններ Սփիւռքի Հայութեան հայրենա-
պաշտօնական խանդը հրահրելու նպատակը
հետապնդէին զխառնաբայ: Ու կար-
ծէք Հայաստանէն Սփիւռքի ակնկալու-
թիւնը այդքանով կը սահմանափակուի,
բոլորովին անտեսելով արուեստի մար-
զը:

Որպէս նոր անուն ու այս կացութեան
հետեւ, նախորդ փառատօնով (1987)
ձանջանք Բազմաթիւ Յովհաննիսեանի ու
անոր «Հիման», «Տէրը» ապա նաեւ «Աշ-
խատար» ժապաւենները: Իսկ այս տար-
ուանը աւելի յաջող էր այս ուղղու-
թեամբ, Դովլաթեանով, Եւփրատեանով ու
որոշ չափով «Մատենադարան»ով: Այդ-
քանով ալ պիտի բաւարարուէին «նորու-
թիւն» տեսնելու փափաքները, եթէ բոլոր-
ովին անակնկալ անուն մը անոնց քով
չայտնուէր յանկարծ փառատօնին վեր-
ջին օրերուն:

33 տարեկան երիտասարդ «նոր» մըն է
Յարութիւն Սաւաթեան. հեղինակը, յը-
րապէս «Կոնք» եւ «Մայրաքաղաք»
փառատնկարներուն. «Գիտութեամբ» ներ-
կայի վկան է ան ու վաղը ստեղծուելիք
արուեստի գործերուն մէկ զբաւակնող
Հայաստանի շարժանկարի աշխարհին
մէջ:

Հ. Գալիք՝ տարի է որ շարժանկարով
կը գրադիմ:

Պ. Ինտերնետը աւարտեցի 78 թը-
ւին. 21 տարեկան էի. 16 տարեկանում եմ
ըզրոյցուել ինտերնետ: Աւարտելուց յե-
տոյ Ա. Եւփրատեանի օգնականն էի. շատ
օգնեց ինձի. շատ լաւ ուսուցիչ է. ինձ
շատ բան սովորեցրեց պատկերի, ֆա-
միլիայի զգացողութեան մասին: Յետոյ
գնացի ընտանիքով անկախեցի Ներ-

սէն Յովհաննիսեանի հետ: Ազատի Այ-
վազեանի հետ էլ եմ աշխատել... Յետոյ
85 թուին արդէն ինքնուրոյն գործի ան-
ցայ: Ելի երկրորդ ընթացիկ էի, բայց
ինձ թոյլ տուցին Ֆիլմ անել: Եղ Շա-
ւարժ Կարապետեանի մասին էր որ մըր-
ցանակ ստացաւ. «Մի եղբորեման խրո-
նիկա»ն: Ատիկէ ետքը նկարեցի «Հրամա-
նատարի յարկի տակ»ը:

Հ. Ի՞նչ էր նիւթը:

Պ. Դա Միլիոնեանի անուան ջոկատի
պատմութիւնն էր. հայ գերիներէից էր
կազմուած այդ ջոկատը, կուտ էր Ուկ-
րաինայում. փախել էին գերութիւնից
ու դարձել էին Միլիոնեանի անուան ջո-
կատ: Ատոր մասին էր: Սակայն իմ ինք-
նուրոյն գործերը «Կոնք»ն ու «Մայրաքա-
ղաք»ն են: Միւսները ոնց որ նախա-
պատրաստական գործեր էին ինձ համար,
որ «Կոնք»ը ստեղծեմ: «Կոնք»ը 1987-ին
էր, «Մայրաքաղաք»ը 1988-ին:

Հ. Յատկապէս «Կոնք»ը նկատի առ-
նելով, իրականութիւններու այս ձեւով
պատկերում շատ վարժ էի իմ հայկ.
շարժանկարին մէջ...

Պ. Ամէն մի արուեստագէտ պէտք է
աշխատի առանց կեղծելու իրաւունքի:
Մինչդեռ կ'ասեն որ իրաւունք ունեն որ-
պէս արուեստագէտ կեանքը կեղծելու:
Կեանքը որ ամէնէն փոքրագույնով, ա-
մենամեծ իրաւունքով է աշխարհի, յան-
կարծ սկսում են ուրիշ բաներ, սուտ
բաներ աւելացնել վրան. չեն մտածում
որ իրաւունք չունեն խաղալու ընտելեան
օրէնքներին հետ: Կը յաջողի, եթէ կարող
ես, փոքրագույնով խաղալու, համարելով,
հակադրելով, մտածելով իրողութիւնը
վերցնել որպէս նիւթ:

Հ. Այսինքն կ'ըսէք որ պիտի չէ մի-
ջամտի իրականութեան, պիտի է տալ
ինչ ձեւով որ կ'ուզես:

Պ. Ես հիմա զեղարուեստական ֆիլմ
եմ սկսել. ատոր համար տրամադուր-
դիւն չգրեցի. գրեցի այն մարդկանց վը-
րայ որոնց ես գտայ. ուսումնասիրեցի
նրանց ապրելաձեւը, ունեցայ պատմու-
թիւնը: Երբ տեսնեմ, կ'ասեմ «յօրինուած
պատմութիւն է մարդկանց մասին, որոնք
չէ ձեւ ապրում են, հանդիպում են ի-
րար». բայց ես գրել եմ ճշմարիտ պատ-
մութիւնը մարդոց, որոնք նոյն ճակա-
տագիւրդն են, մի ձեւի ապրում են,
նոյն ձեւի հանդիպում են իրար, կամ
չեն հանդիպում, դժուար պրոցէս է:

Օրինակ իմ մի հերոսը Միլիոն է. մին
էլ լեռներէ վրայ: Մի ուրիշ խումբ կ'աշ-
խատի Մոսկուայում. մահացել է առանց
ձայնի: Կայ նաեւ որ Հայաստանից
փախել, եկել է Մոսկուա, հնոցային կ'աշ-

խատի, ինչ է Մոսկուայում ապրել. նը-
րանց բոլորն էլ կը թաղեն մի գերեզմա-
նոցում հայկական: Այսպիսի բաներով
կազմում եմ մի պատմութիւն որը պէտք
է բերի ինչ որ ասելիքի ազգի մասին,
ազգի ընտելութեան մասին, ճակատա-
գրել մասին. մի ուսումնասիրութիւն է թէ
ազգի ընտելութիւնը ինչից է գալիս. կամ
հիմա, ներկայ պայմաններում ո՞վ
է մեղաւոր: Ինչի՞նչ են գնում. ի՞նչ են
կորցնում, ի՞նչ են ձեռք բերում: Պէտք
է լրիւ ուսումնասիրել, մարդկանց գնել
խոշորացոյցի տակ, համբերութիւն ու-
նենալ գիտնականի. նայել թէ ի՞նչ է կա-
տարուած: Եթէ չհասկանաս էլ, մեծ յաղ-
թանակ կը լինի եթէ մարդիկ սկսեն մտա-
ծել թէ ի՞նչ է պատճառը, թէ կուզ եւ չը-
զանեն: Բայց գոնէ մէկն ու մէկը վեր-
ջում կը հասնի մի եղբայրանման:

Հ. Արդէն կարեւորը հարցումը հար-
ցնելու հանգրուանն է. պատասխանը,
լուծումը ուշ կամ կանուխ կու գայ:

Պ. Հարցումը ահաւոր բան է. որդի
նման կրծում է մէջը. հէնց որ հարցը
ծնուեց, ժանգոտ միջին նման ուղեղիդ մէջ
մնալու է մինչեւ պատասխանը գտնուի:

Հ. Ձեր ժապաւեններում մէջ ազգայի-
նը շատ մեծ տեղ ունի...

Պ. Իմ մէջ աշխարհի ուսումնասիրու-
թիւնը ազգի միջով է միայն. որովհետեւ
ինձ չըջապատող աշխարհ-թաղանթը հայ-
կական է, հայ է. ես իրա միջոցով եմ
շօնում համաշխարհային հարցերին հետ:
Ձեռն կարող, մինչեւ այդ աշխարհութեա-
նը չհասնես, դուքս դալ աշխարհ. այդ
ճանապարհը պէտք է լինի մէջ զգացու-
նի, կամ լինի արուեստի մէջ: Ձեռն կարող,
ասեմք մի ֆիլմ նկարել ափրիկեան մի
ժողով մասին, որը չգիտեմ, ոչ էլ ինձ
պէտք է: Սակայն եթէ իմ ազգի միջո-
ցով հասնեմ մինչեւ էդ ժողով ու էդ ծա-
ւառ բերեմ իմ ազգի մօտ, էդ ճանապար-
հը արդէն կապուած ծառի հետ, էլ իմ
ազգի մասին կ'ըլլայ:

Հ. Ինչ որ տեսնեմ ձեր ժապաւեննե-
րում, խառնուածքի, մօտեցումի մէջ,
բաւական տարբեր է հայկական շարժա-
նկարի ընդհանուր երկուցներէն. ի՞նչ
պէս բացատրել ասիկա:

Պ. Ծարժանկարը շատ, ահաւոր ան-
հատական երեւոյթ է. եթէ անհատական
չեղաւ, կը լինի մի գործ բան. ամենա-
զաւեան բանն է շարժանկարը. եթէ կըրկ-
նեցիք մէկին, մի մեծ արուեստագէտի
նման նկարեցիք, տապալման ես դա-
տապարտուած: Դու չես կարող Դար-
քովսկու նման նկարել. կարող ես նման-
ցնես, բայց էն մի խորհուրդը մէջը չի
լինի. որովհետեւ Դարքովսկի կարեւոր
է ոչ թէ իրա ձեւով որ շատ լաւ ձեւ էր,
այլ իր խորհուրդով: Թուում է ձեւ է,
բայց խորհուրդ է, մտածողութիւն, փի-
լոսոփայութիւն է. նա էլ ձեւի է փոխ-
ստիպում. նմանակել հնարաւոր չի:

Հ. Դարձեալսկի կամ Պարսեմանով ի-
րենց լաւագոյնը տուիք եմ. նմանակել,
կրկնել բան չի նշանակել:

Պ. Այո. կարեւորը զո մտածողութիւ-
նն է ժողովրդի համար, եթէ ինչ որ մը-
մտածողութիւն, ասելիք մտքեր ունեն:
Պէտք է ասեմ զո՞ ձեւի մէջ. շարժանկարի
լեզուն ահաւոր լեզու է, կարող է 800 ձե-
ւի լինել: Բայց էն որ շարժանկարի լեզու
չէ, զբաղակցութիւն է արած, նկարչու-
թիւն է, պատկերի վրայ արուած, դու-
նում է ո՞չ հետաքրքիր, ոչ աշխատանք:
Հ. Կը կարծեմ որ վաւերագրական
շարժանկարին մէջ անկի դժուար է այդ
լեզուն գտնել քան երկար, պատմութեան
մը վրայ հիմնուած ժապաւեններում մէջ:

Պ. Խորհուրդային շարժանկարին մէջ
միտքը արուած է տրամադրութեամբ
մէջ, իսկ փաստականութեան մէջ եղած
նիւթով պէտք է տրամադրութեամբ ստեղ-
ծես:

Հ. Յետոյ կայ նաեւ շարժանկարին
անհատական ըլլալու բնույթը. վաւերա-
գրականը անկի անհատական է:

Պ. Ինձ թուում է վաւերագրական շար-
ժանկարը պիտի լինի միայն հեղինա-
կային: Այսինքն, պէտք է ինքը մտածի,
նկարի, ընթանալի հեղինակը լինի: Կամ

աշխատի իրա նման մտածողի հետ:

Հ. Այդ ալ դժուար է գտնել:

Պ. Ես նման մարդ ունեմ. իմ նման
մտածում է. ընթանալի իրար հետ ենք
անում: Միջոցով Ստամբուլցեանն է. ինք
իմ ձեւաւորութիւն մէջ շատ մեծ վա-
տակ ունի: Իմ կողքին է միշտ: Երբ ու-
զենամ դուրսին ու ոչ լաւն անել, ասում է.
«չէ, էս քոնք չէք»: Երբ իրա մարդ ունե-
նալը շատ կարեւոր է:

Հ. Ներկայիս ի՞նչ կը նկատէք, ինչի՞նչ
մասին է:

Պ. «Չուող թուշտներ»ը: Հայերու
մասին է որ թողնում են Հայաստանը,
գնում են Ռուսաստանում ապրելու: Ի՞նչ
են կորցրել, ի՞նչ են դտել, ինչի՞նչ կ'ապ-
րեն, ինչի՞նչ կը մեռնեն հոն. իրենց բախ-
տի կապուածութիւնն է ազգի, բախտի
հետ: Ֆիլմը կը սկսի փետրուարեան օրե-
րով, երբ ազգը ոտքի ելաւ, ու կը վերջա-
նայ երկրաշարժի օրերով. դա մէկ տար-
ուայ մտածողութիւնն է:

Հ. Երբ կ'աւարտի:

Պ. Նոյեմբերի վերջը պիտի վերջապե-
նեմ. արդէն բաւական նկարած եմ: Նիւ-
թը սա է. երկու երկրներ գնում են Հա-
յաստանից, Ռուսաստանի տարբեր տե-
ղերում մտն են դալիս, ու իրանց յիշո-
ղութիւններին մէջ Բ. շերտով մը միշտ
գնում է Երեւանում կատարուածը վաւե-
րագրական ձեւով. փետրուարեան օրերը,
ժողովրդի պայքարը, Ռուսիոյ Երեւանի
համերգը հրապարակում, Ապրիլ 24-ը՝
Երեւանի օրը, Ստամբուլի թը, այդ ամէնը
արդէն նկարուած է: Իսկ երկրորդ մի շեր-
տով տարբերակ բան եմ մտածել. իմ հե-
րոսները գնում են Էստոնիա, որտեղ մի
հատ ֆիլմ են նկարում Մարտիրոս Երզնա-
կացու մասին. Մարտիրոս Երզնակացին,
որը, ժամանակին Գոլումպուսի հետ գնա-
ցել է Ամերիկայի յայտնաբերելու. իսկա-
կան պատմութիւնն է, Մատենադարանում
կայ ձեռագիրների մէջ: Ես օգտագործած
եմ այդ կտորը, ասելու համար թէ Հայը
չէ դարուն էլ էլ չուող թուշտն է եղել:
Գնացել է ուրիշ տեղ, որպէսզի երկրի
գտնի: Ի՞նչն է պատճառը ազգային էդ
ընտելութեան. հետաքրքիր է, Հայը
միշտ էլ եղել է գաղթի մէջ: Իրա նեղել
են, ի՞նչ է պատճառը: Մարտիրոսը որ-
պէսզի իրա Հայաստանը գտնի, գնացել է
մինչեւ Ամերիկա:

Այս ֆիլմը կ'ուզեմ համապարօնապա-
րար անել. ձայնագրութիւնները, մոն-
թաժը հոս անել որ լաւ լինի:

Հոս շարժանկարի դպրոց գնացի. մեր
աշխատանքները եղալիս թեքելք չու-
նեն, ոնց իրանց դպրոցը. ինչպէս կը ոտ-
փոքենք մենք, ի՞նչ կ'ընենք, ի՞նչով կ'ա-
նենք...:

Հ. Նոյն բաները ըսած էր նաեւ Բագ-
րատ Յովհաննիսեան: Տխուր է: Ի՞նչպէս
ընտելեցիք այս բարդ ու ահաւոր աշխարհը
որ շարժանկարն է:

Պ. Իմ մօտ սկսուել է սուտ խօսելով.
մի թիւ տարբերակ է սկսուել: Ախաբա-
րաւոր, էդ փոքր ջաղաքում որ ապրում
էինք, մօրս հետ ծովափ գնացինք մի թիւ
հանգստանալու: Պաթում էինք. նկարա-
հանում էր դնում. ամէն անգամ, կող-
քից նայող երեխաներից վերցնում էին ու
ասում. «գուռ էստեղից անցի մի հատ»,
դու էստեղից...: Ես էլ ամբողջ էդ
քան օրը որ ծովափում եղանք, կանգ-
նում էի սպասելով որ մէկ էլ ինձ ասեն:
Ոչ մի օր չասացին. շատ դառնացած եկայ
Ախաբաքը, որ գաւառային փոքր քա-
ղաք է: Ընկերներս ասի. «գիտէ՞ք ես նը-
կարուել եմ»: Ոչ մէկը չուսուտաց. ասա-
ցին՝ «ա՛յ մարդ, դու ո՞վ ես որ, թեղ
ինչի՞նչ նկարես»: Ասի. «չէ՛ չէ՛, նկարուել
եմ. գնացե՛ք մայրիկիս հարցրէ՛ք թէ չէ՛ք
հաւատում»: Սրբկաները եկան մամայիս
հարցնելու. մամա հասկացաւ որ սուտ
եմ խօսել, ասաց. «ճիշդ է»: Երեխէքը
մի անգամից հաւատացին: Ամէն կերակր
մանկական շարժանկար էր գալիս, որի
վերնագիրը չգիտէինք. ամէն շաբաթ դը-
նում էինք որ տեսնենք էն ֆիլմը ուր ես
նկարուել էի: Էնքան գնացինք որ ես էլ

(Շար. Ա. Էջեմ)

սկսեցի հաւատալ որ իսկապէս նկարուել
եմ: Երկու տարի սպասեցիք, չեկաւ ան-
շուշտ էջ Ֆիլմը: Ու իմ մէջ պարզապէս
հետաքրքրութիւնը ծնունդ չարժանկարի
հանդէպ: Ծնունդ ահաւոր մի սէր: Նախ
ուշում էի դերասան դառնալ, յետոյ
երբ աւելի կարգացի, խորացայ, բեմա-
դրութիւնը բնորոշի:

Հ. — Իսկ ի՞նչպէս հասաւ այս լեզուին:
Պ. — Ես զգացողութեամբ եմ շարժա-
նկար անում: սարքել պէտք է. պէտք
է շարժանկար խաղալ: Կան փեղե-
հան, Ֆելլինի, Պոլանսէ... ուսումնասի-
րի, իմացի անպայման բոլորը, բայց ա-
րի զգացողութեամբ, ոչ թէ անզբաղէտ,
որ ինչ ստացուի, ստացուի: Չկեղծել
ոչ մի բան:

Ինձ առաջին որ Ֆիլմ նկարեմ Ղարա-
բաղի մասին: պետական պատուէր էր:
Հնարաւորութիւնները շատ: Առաջի որ
չեմ կարող: Ձգացի որ ես իրաւունք
չունեմ դրա մասին նկարելու: ես չեմ
հասկանում էր խնդիրը: այնքան զգա-
ցական եմ վերաբերում որ ես դառնում
եմ հայ ազգի անդամ: չեմ կարող փի-
լիսոփայ դառնալ, որպէսզի ստեղծեմ մի
կերպար:

Հ. — Թերեւս որոշ ժամանակ մը ետք
կարելի կ'ըլլայ:

Պ. — Ձգեցեմ: Օրինակ, էս երկրաշար-
ժի պատմութիւնը ինձ թուեմ էր թէ սըր-
բապոյժութիւն է շարժանկարի մէջ օգտա-
գործելը: սակայն յանկարծ ինձ թուաց
որ իմ ժապաւէնը առանց դրան չի կա-
րող լինի: Եստ ամբողջական բան է: Հաս-
կացայ որ ես պիտի բերեմ իմ հերոսնե-
րին, սպանեմ:

Հ. — «Կոմիտէ» մէջ ալ գործածեմ էիք
երկրաշարժի քեման, 1926-ի երկրաշար-
ժին այդ ժապաւէնի կտորով:

Պ. — Էդ կտորը ասում էր «զոյժ եղէք,
հէնց երկրաշարժ ըլլայ, էս երեխէքը նոյն
վիճակի մէջ են մնալու»: դա կանխադա-
ցում էր, բանի տեղ չէր եղել: Ծրանախա-
ցիւններ որ քանի անգամ նայեցին էդ
Ֆիլմը, ասացին թէ այդ տեսարանին ըն-
կերացող ձայների մէջ տաղնապ կայ ա-
հաւոր, ի՞նչ է պատճառը: Մինչեւ էդ
ձայնը չգտայ, չհանգստացայ: Ձայնը
յօրինեցի: 15 ձայն խառնեցի իրար, որ
ստանամ իմ մէջ տաղնապը հնչում էր:

Հ. — Ուրիշ գտաւ այդ հին ժապաւէնը:

Պ. — Էդ հին Ֆիլմի կտորը գտայ Մոս-
կուայում: Նոյնն է, բան չի փոխուել:
Անտարներութիւնը շարունակուում է: Էն
երեխէքը ոնց որ կործանուել էին, հիմա
նորից կործանուեցին: Լենինականը Կոնդ
է՞ր, Սպիտակը Կոնդ է՞ր: Աւելի ահա-
ւոր Կոնդ էր: Էդ շէնքերը ո՞ւմ էին
պէտք: էդ կպցրած շէնքերը ոնց որ Կոն-
դը: Դրանք եղել են բազմաթիւ խոր-
ճիթներ:

Հ. — Կը խօսէիք երկրաշարժի տեսարա-
նին ընկերակցող ձայնին մասին: շատ
նշանակալից էր նաեւ վերջին տեսարանին
ձայնը, երկուսիք ալապալը...:

Պ. — Այո, ու էլի մէկ մարդ ծնունդ
այդ պայմանների մէջ. մտածող չկայ:
Որեւէ մէկը ծնունդու է էդ աղբանոցի
մէջ, հող խաղալով կը մեծանայ, կը
մեռնի, կը գնայ: Մեռնելը կը լինի նրա
փրկութիւն:

Հ. — Ի՞նչպէս կը տեսնէք հայի. շար-
ժանկարի ներկան:

Պ. — Մակարդակը բաւական բարձրա-
ցել է արդէն:

Հ. — Ի՞նչ նկատի առաւ:

Պ. — Ֆիլմերը եւ եկած նոր ուժերը.
մտածողութիւնը փոխուել է արդէն: Թէ
կիրթ են եւ թէ մտածողութիւնը ուրիշ
է. համարձակ մարդիկ կան:

Հ. — Ո՞ր խնդիրն է կարելի է քանի մը
անուի տալ:

Պ. — Օրինակ Սուրէն Բաբայանը, փան-
տաւտիկ Ֆիլմեր է նկարում: Եկել է հի-
մա մի նոր տղայ՝ Վիդէն Չալդրանեան:
Հետաքրքիր մտածողութիւն ունի: հե-
տաքրքիր մարդ մըն է: «Ապրիլ» Ֆիլմն
է նկարած: Ապրիլ 24-ի մասին է: Նկա-
րել է եւ «Արարման ութերորդ օրը» եւ
«13-րդ առաքեալը»: Լաւ տղերք կան,
զալիս են:

Արդէն Ֆ. Դուլլաթեանի ղեկավարու-
թեան օրով մի քանի երիտասարդներ
գործի անցան: ինձ գործ տալը օրինակ
չատ անապատելի էր: Ես Մոսկուայի
կրթութիւն չունեմ:

Հ. — Իսկ վրացական շարժանկարին
մասին ի՞նչ կը մտածէք: Ի՞նչպէս այդքան
առաջ գացած է:

Պ. — Վրացիները արուեստագէտ մար-
դիկ են ընդհանրապէս: Ստալինը նրանց
մեծ ուժ եւ համարձակութիւն տուեց ժա-

մանակին: Նրանք տարին 20 Ֆիլմ են նը-
կարում, մենք՝ չորս: Քսանից չորսը կա-
րող է լաւ ստացուին: չորսից ոչ մէկը
կարող է շատացուի: Մեծ պիւտեճ ունեն:
Իրենք իրենց շարժանկարի զարգացում
նեն: Տարին կը թողարկեն տասը բեմա-
դիր, տասը օպերատոր, տասը հաս նկա-
րիչ: Պետական պիւտեճ մը ունեն որ ու-
սանողները անընդհատ նկարեն: Ունեն
կազմակերպութիւն մը որ երիտասարդ
բեմադիրը դայ ու փորձարկում ընէ: մենք
էզպիսի բան մը չունենք:

Հ. — Հակառակ որ շատ հին է մեր «Հայ-
ֆիլմ»-ին հիմնադրութիւնը:

Պ. — Ի՞նչ օգուտ որ հին է, երբ հզօր
չի: «Բամբառ ռեֆլեքս» կ'ասեն, հիմա
ամէնը անով կը նկարեն, մենք մի հատ
չունենք:

Յետոյ Վրացիները միշտ կ'առավարու-
թեան ուղղորդութեան կեդրոնում է, մե-
րը... Ոչ մէկի պէտք չի թէ հայի. շար-
ժանկարը ինչ վիճակում է: Անոնց մօտ
մէկը փոքրիկ բան մը որ ընէ, կը բարձ-
րացնեն, կը դարձնեն Աստուած. տուն,
տեղ կը տան: ամէն ինչ կ'անեն որ հան-
գիստ լինի, Ֆիլմ ստեղծի, կը յայտա-
բարեն ամբողջ աշխարհով մէկ: մեր քով
լաւ բան մը ըլլի՞ր, կ'ասեն: «ո՞նց պա-
հենք որ ոչ մէկը չիմանայ»: Փառասուն
կ'ըլլայ, օրինակ Փարիզում: 15 հատ
Ֆիլմ ես բերել, մէկ-երկու հատ երիտա-
սարդի գործ բեր: Թարմ մտածողութիւն,
նոր ուժ, նոր ոգի, նոր սխալ... ինչո՞ւ
չէ: Մեր մօտ տիրող ժողովուրդին հա-
ճելի ըլլալու մտածումն է: ատրիա կը
կործանէ արուեստագէտը եթէ իսկա-
կան արուեստագէտ եւ պիտի դիմադրես
նրան:

Հ. — Դժուար է...:

Պ. — Ամենագիտութեան հրաժարուելն
է. եթէ մարդ չկարողացաւ հրաժարուել
ինչ որ բանից, էդ մարդը կործանուած
մարդ է, պրծաւ:

Հ. — Կը մաղթեմ որ ձեզի ու ձեզի նման
նոր անուններուն չպակսի երբեք հրաժա-
րելու կարողութիւնը, որպէսզի հայի.
շարժանկարով եւս հպարտանալու երե-
ւոյթը պատահականին լուսանցքին մէջ
չմնայ միշտ: Յաջողութիւն:

Տեսակցեցաւ՝
Ա. Թ.

ՓԱՌԱՏՕՆԻՆ ԱՆԿՈՉ ՓԱՌՔԵՐԸ

Հայկ. շարժանկարի փառասունը որ
վերջացաւ Մարտ 15-ին, ամէնէն աւելի
յատկանշական պիտի մնայ անակնկալով
մը: Հոն, ծրագրուած յայտարարին վրայ
վերջին օրերուն յանկարծ երկու փա-
տանկարներ աւելցան: «Կոնդ» եւ «Սպի-
տակ քաղաքը»: Անոնց հեղինակը, Ժ.
Փոմփիտու մշակ. կեդրոնին կողմէ՛ր
լորտովի տարբեր մտածողութեամբ մը
կազմակերպուած փառասունին հիւրերէն
մէկն էր այս երկու գործով: Ան խորհրդ-
դային խմբակին միակ Հայն էր ու ա-
ռաջին հայ արուեստագէտը որուն ժա-
պաւէնը կը ցուցադրուէր այդ կեդրոնին
մէջ, որպէս «Հայֆիլմ»-ի արտադրու-
թիւն:

Փոմփիտուի փառասունին կազմակեր-
պիչները մեր այս բաւական անտեսուած
արուեստի մարզին պատիւ մը ընելու
փափաքով տարուած էին անշուշտ Յ.
Պաշտպանը հրաւիրելով. անոր երկու
փառասուններն էին որ պարտադրեցին
իրենք զիրենք, կազմակերպիչ մարմնին
«Իրաւ» ու «Իրական» ըմբռնումին հա-
մաբայլ իրենց բնոյթով:

Արդարեւ, Յ. Պաշտպանն այն ար-
ուեստագէտն է որուն արարքը կը մեկնի
իրաւը, իրականութիւնը միայն տալու
սկզբունքն է: Նմանակել, կեղծել բառե-
րուն տեղ չի տար իր բառարանը: Ու ան
ունի այս ճամբուն հետեւելու անհրա-
ժեշտ նուազագոյնը. տեսնելու, զիտե-
լու առողջ աչք:

Մեծ քաղաքի մը ամէնէն արդիական-
նին, ամէնէն «ներկայանալի» թեւին
տակ ծուարած թշուառութեան հնոց մըն
է Կոնդը. ու թշուառութիւնը հոն ապ-
րողներուն չէ: Ան կը պատկանի ժամա-
նակին, այսօրուան, զայն «չինոյ»ներուն,
որոնք կ'արթնան ժապաւէնին պատաս-
տութեան կամ ցուցադրութեան արդիւր
ըլլալ փորձելու չափ միայն:

Հակասութիւններով պատմուած՝ ընդ-
վրդումին, անգործութեան, անմբռնելի
անհեթեթութեան իրականութիւնն է Կոն-
դը: «Վարդապետ գեղեցկուհի»-ին ձակ-

ROUBEN MELIK

Rouben, je viens, mon nom le dit, des autres zones
Je viens de l'âge haut et clair,
Dans la bouche le goût des citrons et des chairs
Que brûlèrent les amazones.

Ces contrerimes de Rouben Melik (né en 1921) disent son origine arménienne et son goût d'une poésie fondée sur la perfection de la prosodie. Contre toutes les modes, il restera fidèle à une forme éprouvée avec assez de souplesse et de nouveauté dans le propos pour la faire oublier. On le verra dans toutes ses œuvres, de *Variations de triptyques*, 1941, à ses divers livres parmi lesquels *Accords du monde*, 1946, *Passeurs d'horizons*, 1948, *Madame Lorelei*, 1949, *A l'opéra de notre joie*, 1950, *Christophe Colomb*, 1951, *Lynch*, 1954, poèmes anti-racistes, *Où le sang a coulé*, 1957, les poèmes de la lutte clandestine, au temps où Melik signait du nom de Musset, *Le Veilleur de pierre*, 1961, *Saisons souterraines*, 1964, *Le Poème arbitraire*, 1966, et ces grands ensemble réunissant le suc de la création: *Le Chant réuni 1 et 2*, 1960 et 1967, *La Procession*, *Poésie 1942-1984*, 1984, avec des écrits de Marie-Claire Bancquart, Jean-Claude Renard et Claude Roy.

Les exils, les souffrances des peuples, les maux de ce monde, et plus particulièrement ceux provoqués par l'homme, xénophobies et racismes, les détresses et les amours, le chant de révolte et l'élégie sont les hôtes d'une conviction et les sujets d'une inspiration généreuse chez Rouben Melik. Il y a à la fois de l'amertume et de l'ensevelissement, de la musique des mots et de la peinture du réel, du rêve et de la raison., de la tragédie et de l'espoir. Le réalisme rejoint la métaphysique et il court au long des strophes jamais hermétiques un frisson de mystère. Ces poèmes sont inspirés, éloquentes, persuasifs. La matière en est signifiante, et, si légendaires et inattendues, voire insolites, que soient les images, on sent une confiance sans faille dans les vertus du langage. Là où l'on s'est déshabitué de lire ces longues suites d'alexandrins qui font courir un danger de monotonie, Rouben Melik montre qu'il sculpte dans la matière solide et durable de la langue, qu'il veut l'éprouver une fois de plus, la pousser à révéler tous ses secrets. Il connaît l'art d'utiliser les ressources de la rhétorique et d'en écarter les dangers.

En bref, cette poésie parle et chante comme aux beaux jours de son histoire. Le virtuose va même, comme dans certaines élégies, jusqu'à faire des coupes de mots arbitraires en fin de vers, à la manière de ses cadets :

Où n'était-ce que d'elle une autre déchirure
une autre fuite une autre entrée en la
Procession de sa beauté ? Partage avec moi l'a
pprentissage de toi qu'à croire à qui j'ai cru...

Ne parlons pas que de forme. «Tout un peuple est en moi», écrit le poète. Cela lui confère un lyrisme rayonnant, celui du porte-parole qui invente sa Parole: «Peuple en moi que je porte en sa diversité...» Claude Roy le dit: «... Melik est de ceux pour qui ni la misère des opprimés, ni la colère de ceux qui luttent, ni l'espoir d'un avenir qu'on aura fait meilleur, ne sont des choses ternes et grises. Quand il parle, au bien et au mal, du passé et de l'avenir, Melik est émouvant, parce qu'il ne rédige pas un devoir, mais se délivre d'un sentiment...» Rouben Melik, maître et renouvateur du haut vers l'ancien, rhapsode des opprimés, apporte mille richesses. Son œuvre, c'est bien le «chant réuni» comme le «chant général» de Neruda, celui du «veilleur de pierres» et du «passeur d'horizons» qui chante les «accords du monde» pour aider l'homme, le Christophe Colomb de sa propre découverte, à passer les caps dangereux.

ROBERT SABATIER
de l'Académie Goncourt

«Histoire de la Poésie Française»
La Poésie du XXe siècle, III Métamorphoses et Modernité

տի մուրը. ամէնէն զաղտնի պահուելիք
ամօթը: Ու հոն է որ համաձայն չէ
Պաշտպան. «մեր քայլերուն առջեւի
ցեխը տեսնել չուզելով է որ հոս հա-
սանք» կ'ըսէ ան, մերժելով չտեսնել
Կոնդ — ցեխը, որ ամենադառն ծիծաղ մըն
է գեղեցիկին անհիմ ու անդոր նկրտում-
ներուն դէմ:

Երեւանեան արեւուն տակ, չապրելուն
պատումն է «Կոնդը». «ասիկա չի կարե-
ւի ապրել կոչել. մենք չենք ապրում» կը
տրտնջայ անոր բնակիչներէն մէկը: Այդ
պատումին ամէնէն «երջանիկ» էջը առ-
այժմ Պաշտպանն—աչքին տեսողաշտին
մէջ ինկած ըլլալու պարագան է. սա-
կայն եթէ Կոնդը կ'ապրի արուեստով,
անոր բնակիչը Երեւանի արեւէն համա-
հաւասարի բաժինը ունենալու համար կը
կարօտի նաեւ լոյդ ականջներու, վրդովի
զիտող սրտերու, մտքերու, ուր ծագի
«չարքը որ որդի նման կը կրծէ էութիւ-
նը»:

Երկրորդ փառասունկարը «Սպիտակ քա-
ղաք»ն էր: Զինի երկարատեւ ներկայու-
թեամբ սպիտակած Ախալքալաքն է այդ

քաղաքը. Յ. Պաշտպանի ծննդավայրը:

Տարիներ ետք հոն վերադառնալու
փափաքին դէմ ձեւակերպութիւններ
եւ վարչաբարոյթեան պատուարէն
լաղրուած է ժապաւէնը: Երեւանէն
հեռաւորութեան վրայ գտնուող այդ
ջանը, շատ մեծ համեմատութեամբ
հայ բնակչութեամբ, անհեթեթի ալ
մը կը պարզէ: Արտաքին աշխարհի
ներկայի հարկադրանքներով չինոյ
կեղեւին տակ կ'ապրի համայնք մը,
կեանքի ամէն երեսակներով կը
կորուսը:

Անդառաջուած ով գիտէ քանի՞
կիւններէն մէկն է Ախալքալաքը աշխարհ
հասփուռ սա ժողովուրդին աշխարհայ
րութեան: Անոր լեռներուն, դայն ծանկ
ծիւնին, մրրիկով խորհրդանշուած
մաններուն հրամայած բաժանումին
իրական սակայն: «Պղծեալ ապրող
ներուն ամէնէն անշուք թերեւս ապրող
որ չմոռնալու մեծ դաս մը կու տայ
Պաշտպանի արուեստին միջոցով
թեամբ:

Ա. Թ.

ԿԻՐԱԿԻ
ՄԱՅԻՍ 7
DIMANCHE
7 MAI
1989

ՀԱՐԱՇ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

HARATCH
LE PREMIER QUOTIDIEN ARMÉNIEN EN EUROPE-FONDE EN 1925
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
DIRECTRICE: ARPIK MISSAKIAN
TEL. : 47. 70. 86. 60 — TELEX : HARATCH 280 868 F
C.C.P. PARIS 15069-82 E — 51027317 A R. C. PARIS
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսիա : Տար. 700 ֆ. — Վեցամսեայ : 360 ֆ.
Արտասահման : Տար. 1000 ֆ. (ամենօրեայ առաքում)
850 ֆ. (շաբաթական առաքում) — Հատը : 4.00 ֆ.

LE NUMERO : 4.00 F
Fondateur : SCHAVACHE MISSAKIAN
64-րդ ՏԱԻՐ — ԹԻՒ 17.008
64° ANNÉE — No 17.008

-Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ-

ԶԱՊԵԼ ԵՍՏՅԵԱՆ

Առաջին Կիրակին էր որ պիտի անցընէինք Առանայի մէջ. հազիւ թէ լուսացած պրկածեցինք լազմութիւնը խոնարհած էր եկեղեցիին լակին մէջ. դէպքերը եւ լուսարեւի, ձեռքերնին ծալած համարձակութիւնը՝ աշտարակէն հարկէն շարքը, դանակէն հարկէն երկնային լազմութիւնը՝ իր զիմէր զգոյի եկեղեցի, որովհետեւ Պատրիարքական պատուիրակ Գնէլ Ծ. Վարդապետ խոստացեր էր պատարագ կատարել մեռելներու հոգեհանգիստին ու հոգեւորներու խորթութեան համար։ Դէ լուսացած մը կը սաւառնէր դժբախտ լողողիկները վրայ, որովհետեւ ընդարձակացած ցաւը առանցիկ օրերուն ու ժողովուրդին վրայ, որովհետեւ ընդարձակացած ցաւը առանցիկ օրերուն ու ժողովուրդին վրայ։

Սարգսիւրը դաւադաններու աղմուկը կը անտարբեր լակին քարերուն վրայ եւ կը շարունակէր նաեւ պառաւ կոյրերը, որոնք ձախարակին երկնքին դարձուցած, ակա՛նքնին սրած ամենապիտեղիկ շշուկին՝ կ'երթային դէպի խոստացուած միջոցառումները։

Անբուժուած ու քանդուած քաղաքին մէջ իրան կանգուն մնացած Հայոց առանցքը՝ անդադան եկեղեցիին բարձր աշտարակը կարծես կը նայէր իր շուրջի անբախնեցուն ու գնդակահար համարացած՝ կը կարծէր ինչ որ անդամալուծ լեզուի մը պէն, որովհետեւ աղէտի օրէն ի վեր անոր անբախնեցուն կամ ցնծուն զօղանքները լուսարեւին էին սուղի համար։

Երբ մենք մտանք եկեղեցի, պատարագը սկսած էր արդէն։ Սուրբ Բարդուղէմիւսի մը, կըրթէր ընդունակ կողմունքով արեւելի եւ արեւմտեան, կը լեցնէր աստուծոյ, դաւթիներն ու վերնատունը։ Զեքիայի քաղցրութիւնը եւ լազմութիւնը ներքեւ ծածկուած այդ սպաւոր զուլաններու անվերջ տողանցումը փոթորկալի վէտիւնով մը մը ունէր։ Յնարարներով ծածկուած, խղճալի եւ թշուառ կանայք ամբողջով մէջ՝ արեւը ցանցաւ լազմութիւնը կը կարծէին, մեծ մասով անդամահատ ու խղճալի, այս վերջինները սեղմուած էին լազմութեան ետեւը. իրենց ամէն մէկ շարժումին հակառակակողմնէն բարկ հոգեւոր կը սարկէր վերակապներու ներքեւն ու կը յիշենէր դեռ չբուժուած վէրքերը ու այն օրերուն, այն սեւ օրերուն թափուած արեւը... տոգոյն ու դողաշար, անարկունցած իրենց ստացած վէրքերէն ու անկէ ի վեր կրած շարժարանքներէն, անկէ անկէ տխուր եւ յուսահատ լակին քան այդ լազմութիւնը, լուրի եւ չոր ու տենդու աչքերով կը հետեւէին արարողութեան։

Անասմանքի խոռվը մը կը թրթռար մթնոլորտին մէջ. խոռվի թանձր ծուկները կը բարձրանային ու հետզհետէ նստաւորով կը ծածկանէին ու կը քողարկէին եկեղեցիին ձեղունը. երկու կողմերէն պատահականութիւն եկող լոյսը ստափիլ տանք ցոլը մը կը ստանար խոռուկով ալի բուրբուռեւէտ ամպերուն, եւ երբեմն ժողովուրդը կը ծածկուէր խորհրդաւոր կէտ մուրի մէջ ու պատարագաւորին ծայր դողողութիւն եւ կրօնական հրաշքով մը լեցուն՝ կը բարձրանար յամբարձի թով եւ նուիրական երեւոյթներով այդ անկանքներու ամբարձի վրայ, որ հազիւ կը խղզէր իր հեծեծանքը։ Գար լանդմած էին խոստովէմ եւ տը-

խուր քահանաներ, ամէնքն ալ մէկ մէկ աղէտեալ վայրէ հրաշքով աղատած ու աղատանք հող։ Անոնց արեւակէզ դէմքերը չընկալուած էին ձեռնակ մօրուքներով եւ անոնց միջին աչքերը դեռ պահած էին արհաւիրքի եւ սարսափի արտայայտութիւնը՝ երբ լազմութիւնը կը հետեւէին աղօթքներուն։ Հոն էր Առանայի փոխ-առաջնորդ Տէր Արսէն քահանան իր վաղկամ դէմքով եւ ցաւոտ աչքերով, պատարագ ամէն րոպէ արտասուելու։ Հոն էր Տէր Տօլի Տէր Սահակ քահանան, արի եւ վէտ կանգնած, իր սակաւալիտ ու խորհրդաւոր երեւոյթով եւ որուն լազմութիւնը, զփառակցելով աւուր աղօթքներու համար բարձրանալու, սքեմի եւ սեւ օրերուն ներքեւէն կարծես դեռ ինքնապատկանութեան օրերուն հրամանները կ'ուրուագէէին։ Հոն էին նաեւ տարբեր եկեղեցիներու պատկանող եկեղեցականներ, Կաթողիկէ, Բողոքական, Յօյն, Ասորի եւ Քաղզէացի, ամէնքն ալ հաւաքուած Լուսաւորչի բազմաշար եկեղեցիին մէջ, վերջին մարտիրոսներու հոգիին հանգստեան համար իրենց աղօթքը ըսելու եւ եղբայրանալու այն մեծ եւ անսահման վշտի արտայայտութեան մէջ, որ քանդած էր այլապէս աղանդներու մէջ եղած բոլոր սահմանները։ Այդ պատկերը կը յիշենէր քրիստոնէութեան առաջին դարերը. ուստի անոնք եւ զոհանքներու թափած արեւին հետքերը դեռ խոնարհ էին ու անոնց հոգին էր որ կարծես կը մխար ծածանող խոռվի ալիքներուն մէջ։

Որչափ ատեն որ ժողովուրդը ինքզինքը լուսնի, որքան ատեն որ ծեծմունքներն ու հառապանքները լեզուուած մտաւոր իրենց կուրծքներուն մէջ, կարելի եղաւ հետեւի կրօնական արարողութեան... երբեմն ցաւի ու վերջինումն արարողութեան մէջ... Այդ բոլորաւոր նախաձեռնութիւնը մեղմ հետզհետէ ցաւալի զգայնութիւններով կը տանջէր մեզ. այդ պահուն էր որ պատարագաւորը ժողովուրդին դարձած խաչակնքելով միջոցին մէջ ըսաւ։

— Խաղաղութիւն, ամենեցուն...

Օ՛հ, այն տենչալի հառաչանքը, որով այդ սիրտաբար խոսքերը ընդունուեցան. ժողովուրդին զանգուածը իր հիմէն դղւորդեցաւ ու արեւելքներ հոստում մեղմօրէն այտուեցաւ վրայ։ Ու այդ խաղաղութեան լազմութիւնը ո՛չ թէ միայն այդ րոպէին համար էր, ոչ թէ այդ որոշ մարդկային բեկորին համար՝ այլ անխնայ կը հնչէր բարձր ու անդիմադրելի, դարաւոր տառապանքին տակ կրած ու հաւածանքի ուրուականներէն մոլորուած Յեղին համար։

Պատարագը կը յառաջանայ. աղօթքներու եւ շարականներու մեղեդիներէն օրորուած մտածումս կը սլանար դէպի հեռունքը, դէպի ալիքուած անցեալ սեւ օրերը. ինքզինքս լքած ցաւի ալիքները, կը զգայի անհասկանալիութեան աստիճանաւոր նուաղիլը հաւաքական տառապանքին մէջ. նոր ծայր մը կը հնչէր իմ հոգիին մէջ ու տաժանելիօրէն կը դարձնէ ինքնապատկան զիտակցութեան մը... ու այդ պահուն էր որ հաղորդուեցայ իմ Յեղիս ճշմարիտ ձախարակին հետ...

Այդ պահուն էր որ վերապրեցայ բոլոր այն դժոխային տապանքները, որոնք պատմեր էին ինձի եւ որոնցմէ հետեւ եւ օտար միտքեր էի այն օրերուն։ Նոյն այդ եկեղեցիին մէջ... սարսափահար եւ հալածական ժողովուրդը հաւաքուած էր նոյն այս տաժարին մէջ. այն օրն ալ կիւնները մեծամասնութիւնը կը կազմէին եւ ամէն անգամ որ հրացանի մը ծայրը կը թափանցէր պատերը, չէին գիտեր թէ իրենցմէ ո՞րն էր որ այդ րոպէին կ'այրէանար... դուրսը կը զարնէին, կը դարձնէին... աղջիկներ ու կիներ իրենց ձեռնակ քողերուն մէջ պատանքուած մեռելներու երեւոյթով, մէկ րոպէէն միւսը դժոխեւոր կը սպասէին... արեւը կը հոսէր։ Վէրքերնին լաց, միտքերնին պատառաւուն թշնամիին զնգակներէն, քաղաքը պաշտպանողներէն ոմանք կու գային կուրծքն ու եկեղեցիին սեմին վրայ հոգիներն կ'աւանդէին, հոն ապաստանած իրենց սիրելիները փնտռելով խեղճեղ եւ վերջին նախաձեռնութիւն։ Մէկ րոպէէն միւսը սեւ խոռվանները դիմադրող բազմաւորները կը պակէին. ուրիշներ կը դառնային հեւ ի հեւ, խեղանդամուած ու պայքարելու անկարող, եւ այդպէս չկար որ տեսանքնին պատմէին, որովհետեւ իրենց վառող սեւցած դէմքերուն վրայ գրուած էր ամբողջ արհաւիրքը յուսահատութեան...

Այդ նոյն տաժարին մէջ էր... հրացանները կ'որոտային աւելի մերձաւոր, աւելի յաճախ... ոգեւաններուն հոգիները կը խոնարհէին անձեռնարկով... կիները կողովուն կը սեղմուէին՝ տեղ տալու վերադարձողներուն եւ իրենց պաշտպանող նախաձեռնութիւնը ի դուր կը կառնէին սուրբներու եւ սրբուհիներու պատկերներուն...

Ինչու անոնք, որոնց զօրութեանը հաւատացեր էին միշտ, անկարելի եւ ցուրտ կը մնային իրենց տառապանքին, ինչ անձեղ ու ինչ պատիժ տնօրինուած էր իրենց համար... ո՞ր կուսակուած մեղքերու հաւուրութեան համար էր որ Աստուած համար ու կոյր կը մնար, իբր թէ բացակայած ըլլար սրբաւորներէն... Յանկարծ լուսաւոր եւ շառագոյն յայտնութիւն մը երեւաց պատերուն վրայ... կըրակի տուրն, քաղաքը կ'այրէր. ամէն բան կ'որոտուէր էր։ Հետզհետէ աւելի մօտ հրացանները կը դարնէին ու զնգակները սուղելով կ'անցնէին եկեղեցիին պատերուն վրայէն։ Օգնութիւն... օգնութիւն... ո՛վ Աստուածը մեր նախահայրերուն, թու անկարելի ու ոխակալ նայաւոր մէկ մը մեղի դարձուր... Իոցիւրը կը պատեն ամէն կողմ, օճախները կը քանդուին, հրացանները կ'որոտան ու յաղթական թշնամիին ամբարձ մօտ է ու ամէն կեանք՝ պղպաղող լոյսի մը պէս անոր շարագուշակ շուշը կը զգայ իր վրայ։

Այդ րոպէին սպիտակահեր ու ծերունի քահանայ մը, տարիքէն դողողուն սրբունքները ամբարձնելով՝ կ'երեւայ ժողովուրդին, ձեռքերը կը բարձրացնէ... «Մարի Մէր, մեռելներ ժամը հասած է, Տէրին Որք, Յիսուս Քրիստոս իր անգնէն ի տրամադրութիւններուն մէջ վրձուներ է որ անգամ մըն ալ իր հօտին անմեղ արեւը թափի... սուրբերը սուրբացած են ձեռք պարանոցներուն համար եւ դահլիճները ոգեւորուած են նախճարի արեւոյթութեան, ու արեւը պահ մը ետք ձեռք կ'աւանդուի մէջ պիտի չմնայ... խոնարհեցէ՛ք ձեր զուլանները ու արձակու՛մ խղիւղեցէ՛ք ձեր մեղքերուն համար... վերջին ժամը հնչած է ու Աստուծոյ ողորմութիւնը անսահման է...»։

Հրացաններու խաղաղութիւն եւ շառագոյն մուկին եւ տիւշմանին մոլորիկն աղաղակներուն մէջ, պահ մը ծերունի քահանային ծայրը կը մարի, բայց անկա կըրկերական կը շարունակէ թողութիւն արտասանել խոնարհած ժողովուրդին վրայ։ Բոցավառուած երեւակայութեան մէջ

կը շփոթուի այն օրը եւ այս օրը, որովհետեւ դարձեալ ժողովուրդը խոնարհած է եւ ինկած է դեռ, հնձուած հասկերու նման. խոնարհ մէջ, պատարագաւորին ծայր սլացաւ. «Սո՛ւնարհալ երկիւղիւ երկիրպապանեմ...»։

Ճակատին դեռնի քարերուն դարնելով, քամակը կորացուցած ժողովուրդը կ'օրհական սարսուռէ մը թրթռուն իր ցաւը մոռցաւ... ու միջոցառութիւնը ձեռնակ աղանքի մը պէս րոպէ մը սաւառնեցաւ իրենց արցունքէ աղօտացած աչքերուն առջեւ... Բուրբուռները կը ձօճէին ծեծեղալով եւ խոնկի ծուկները կը թանձրանային, ու երբ դուրսէն լաւաւ արձագոյնը՝ արցունքը աւելի առատ կը հոսէր տանջուած դէմքերու վրայ։

Բայց երբ քիչ ետք պատարագիւր արտասանեց դերազոյն մաղթանքը. «Հանգի՛ստ ոսկորներուն կիլիկիոյ նահատուկաց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսանքաց, սպաւոր ժողովուրդին յուղմունքը այնպիսի աստիճանի մը հասաւ որ բարձրագոյն հեծկտուքներու մէջ խեղճութեան աղօթքին ծայրերը... Անսահման վիշտէն ալեկոծուած ամբարձ սկսաւ աղաղակել։ Երբեք կարելի չէր երեւակայել այն կատարեալ ու ցաւալի ներդաշնակութիւնը, որ ինքնին յուր կար եւ որ հոգեհանգստեան աղօթքին միանալով՝ դայն կ'ամբողջանայ. պահ մը, միայն լուսեցաւ ողբ ու հեծեծանք, մինչ ծերունի քահանաներուն խոսքու եւ թաւ ծայրը կը պատասխանէր այդ ցաւալին աղաղակներուն, հնամենի աղօթքներուն նըւիրազորութեան բանաձեւերով ամօքելու համար այդ այրող ցաւը, որ ամէն մէկուն սիրտը կը բզբէրէր։

Այդ մէկ օրուան, մէկ տարուան, մէկ դարու ցաւ չէր որ կ'արտայայտուէր, կարծես դերնական եւ հաղաւորէ՛մ ճիգի մը մէջ Յեղիս տառապանքը կը բարախէր ու ժողովութեամբ... ամէն մէկ հառաչումով համաձայնած չրթնեղ կը յայտնուէր հաւաքական ու անանձնական սուրբ, անմիջական ու անդամանելի սուրբ Ազգին... Բոլոր մարտիրոսացածները հեռաւոր ժամանակներուն, բոլոր նահատակուած վրեւոյրեաները Լոյսի, Անգառնութեան եւ Սաղաքութեան խեղճութեան իրենց դարձած աւանդութիւններէն կենդանացած, անգամ մըն ալ կը տառապէին, ու բոլոր երախները գոցուած վէրքերուն՝ անգամ մըն ալ կը բացուէին ու Յեղիս վիշտը առատօրէն կը հոսէր այդ նոր արկածախնդրու աչքերէն։

Պատարագին ետք ժողովուրդը վերկուր եւ կրած յուղմունքն իննջած՝ ցրուեցաւ, բակին մէջ դանդաղելով ու խումբեր կազմելով. շատերը լուռ կը մնային, կզակնին լազմով կապած դրոցներն ու ձեռնակ քողի տակ ծածկուած կիլիկիաներ, ցնցոտիներու մէջ հազիւ սքողած իրենց վտիտ անդամներուն մերկութիւնը, մտադրաւ կը հետեւէին իրենց անբուժու յիշատակներուն։

Մենք ալ կը դառնայինք Առաջնորդաւոր. դրանք սեմի վրայ խեղադրու դէմք մը մեղ կեցելով. աչքերը կոյր էին, դուրսը ծածկուած էր ցանցաւ եւ դուրջ մաղթելով. խոստացուած միջոցառութիւնը չէր դրդած իր վիշտը. անխնայ անխախտ իր մայրական ցաւին մէջ յամառօրէն կ'ըսէր. «Լեռներուն մէջ ծնեւ էի զինքը ու իրեն պէս կարծի չկար. երբ պատիւ էր տալու անկաճ ծուկներէն օրրան կը կախէի ու ծայրս ձգած օրոր կ'երգէի... Եթէ գիւղի մէջ կ'ըսէի. "Ռուբէնին մօրը պէս օրոր ըսող չկար"... այսօր ալ մաղթարհ կ'ըսէ. "Ռուբէնին մօրը պէս դաւկին սուրբ լացող չկայ"»...

Մինչեւ ուշ ատեն, վշտահար մօրը ողբը յամառօրէն հնչեց եկեղեցիին լակին մէջ ու մինչեւ իրիկուն անոր ողբերգի եղանակը ընդհատեցաւ ու օրօրեց հոն ապաստանող ժողովուրդին հոգեհանգստեան պատարագէն կրած տպաւորութիւնները։

ԱՂԵՏԻՆ ՅԱՌԱԶԱԲԱՆԸ

Եղբայրություն, հասարակության լուսավորությունը անպարզելի ինչպես Երվանդանի 1908-ի Մահապարությունների Ա. տարին իսկ, կրիկեան ջարդերը սալարկուսի երկրորդ քարերը եղան, դէպք 1915 տանող ճամբուն:

Շատ չեն աչք արհաւիրքը պատմող, վկայող գրիչները: Արշակունի Թէոդիկի(1) «Ամիս մը ի Կրիկիկա»(2) հատորը անոնցմէ մէկն է: Անիկա առաջին հերթին ժամանակագրութիւն մը կամ վկայարանութիւն մը է: Գրի առնուած է օրուան կացութիւնն զորտարությունը հրամայականով: Եւ ինչ գործնական մտահոգութեամբ, որ ամէն բանէ առաջ որպէս աղէտեալ ժողովուրդին օժանդակութիւն հասցնելու, զպրոցական կեանքը կազմակերպելու պարագայ մը կը ներկայանայ: Այսօր, սակայն, գործը ութսուն տարուան հետազոտութիւնն է, իր ժամանակին մէջ ձգած պարագայական էջերը, - դուրս շարժելու կոչեր, Պոլիսի հայութիւնը օժանդակութեան հրաւիրող տողերը - կը ներկայանայ որպէս Կրիկիկոյ կոտորածին առաջին հետախուզողներէն մէկուն վկայարանութիւնը, Զապէլ Եսայանի, Սուրէն Պարթեւեանի գործերուն քով:

Արշակունի Թէոդիկի, դարասկիզբի Պոլսոյ իրականութեան մտաւորական ու ընկերային մարզին մէջ իրենց գրիչով ու գործունէութեամբ ծանօթ կրիկեան խմբակին մաս կը կազմէ: Եթէ այս խմբակին առաջին կարկառուն անունները - Զ. Եսայան, Սիւրբ, Անայիս... - ամէն բանէ առաջ եւ յատկապէս դրականութեան մարդը եղան, անոնց ժամանակակից ու գործակից գրագահներ երկրորդ շերտ մը գործունէութիւն ծաւալեց աւելի ընկերային ոլորտին մէջ - մամուլ, զարկոց, միութենական աշխատանք: Այս շերտին կը պատկանին Հայկանոյ Մարտ, Արշակունի Թէոդիկի, Զարուհի Արշակունի եւնի:

Ասոնցմէ Ա. Թէոդիկի մահուան առիթով Զ. Եսայան հետեւեալ տողերով կ'ուրուագէ «Ամիս մը ի Կրիկիկա»-ի հեղինակը:

«Ան օժտուած էր շատ հանելի տաղանդով մը որ հաւանաբար աւելի փայլուն ծագելով մը պիտի ունենար, եթէ մեր կեանքի պայմանները աւելի նպաստաւոր ըլլային: Եթէ ինք չկրցար կուրծք կուրծքի պայքարի մանկ, պատմաւոր բերելու իր ներագագաժողովունը, նաեւ այն համեստութիւնը որ իր ամենամեծ արժանիքն էր» (3):

Կեանքի նուազ նպաստաւոր պայմանները, կուրծք կուրծքի պայքար մղելու արգելք Ա. Թէոդիկի ներազգածութիւնը, համեստութիւնը սակայն ոչինչով կը զօրեն երբ ազգային ընկերային պարտականութիւնը իր առջեւ կը բանայ օր մը, ջարդի աշխարհին ճամբան:

Անոր մեկնումին մասին Սիւրբ «Տիկիկի Թէոդիկի»(4) խորագրուած գրութեան մէջ կը պատմէ:

«Ազգ. հայրենասէր ընկերակիցներ հագին վերակազմուեալ էր, երբ Աստուծոյ արարածի աղէտէն պատահեցաւ, յառաջաբանը բոլոր աղէտներուն: Ամենքս շուարուն, ջլատուած էինք գրեթէ եւ մեր նոր ընկերակիցներուն ետեւը վառ պահելու գերագոյն ճիգեր կ'ընէինք: Մենք՝ հինգերորդ 30 տարի առաջ այդ ընկերութեան ծագումին ակամատես եղած էինք: Ընդհանուր ժողով գումարեցինք ուրեմն դարձան մը խորհելու համար Աստուծոյ մեր քշուած հայրենակիցներուն: Բայց մեր գրամարկըր գատարկ էր տակալին, եւ Հայաստանի մէջ մէկ քանի զարկներ բացած էինք արդէն քանի մասին պատասխանատու էինք: Դեռահասակ օրիորդներու խումբ մը յանձն առաւ իսկոյն հանդէս մը արգելի ի նպաստ Աստուծոյ աղէտեալներուն, ինչ որ յաջողութեամբ գուլիս հանց: Բայց կը խորհէինք թէ մինչեւ հանդէսը պատրաստուէր, մինչեւ հասցըր հանգանակուէր, ամիսներ պիտի անցնէին, եւ անդին ինք որքէր անհիմներով մէջ կը միայնէ: Տիկիկի Թէոդիկի շատ քիչ կը ճանչնայի, երբ պահ մը բոլոր մօտեցաւ, իր համեստ ձեռքով բոլոր ինքնի զանգեցաւ: «Թող օրիորդները իրենց հանգեցաւ գրադիմ, բայց մենք անոր հասցըրին սպասելով ժամանակ չանցրեցինք: Պէտք է մեզմէ մէկը անմիջապէս մեկնի Աստուծոյ, անմամբ որքէրը հաւաքէ, դպրոց մը բանայ եւ իր ձեռքով կարգադրէ ինչ որ պէտք է»: - «Ո՛վ կ'երթայ» ըսի արտաբերել: - «Ես» պատասխանեց պարզ կերպով, գրեթէ ամբողջով անմիջապէս, իբր թէ յանգամ մը

խոստովանէր: - «Ո՛ւ՛ր, գոչեցի գարմանով, բայց ի՞նչպէս պիտի երթաք այդ արիւնի եւ անբարկի երկիրը, առանձին, առանց գրամի, առանց պաշտպանութեան»: - «Իրաւի եւ պաշտպանութեան ի՞նչ պէտք կայ: Չոգեմաւային ընկերութեան մը կը գիմեմք, ճիշդ տոմար մը ձեռք կը ձգեմք: Ինչ հասնելու ետք Աստուծոյ ձեռքով եմ»: Եւ ինքնիքն տոմարակը հայրենային ու մեկնեցաւ անմայն անշուշտ:»

Զապէլ Եսայանի «նրբագրած, համեստ» որակումներուն հետ Սիւրբի տողերէն վերի մէջըրումին «մեկնեցաւ անձայն անշուշտ» արտայայտութիւնը բաւարար առաջ կը հանգիստանան Արշակունի Թէոդիկի անձին ու խոստումներին մասին պատկեր մը թեւադրելու:

Ան Պոլսոյ Կրիկիկա կը մեկնի 1909 Հոկտեմբեր 14-ին: Հոն կը մնայ Հոկտեմբեր 21-էն մինչեւ Նոյեմբեր 22: Ժամանակաշրջան մը երբ Դէպքին վրային վեց ամիս անցած է ու Կրիկիկոյ Հայութիւնը շուրջ 30 հազար զոհ տալէ ետք Աղէտի փորձին, կը գտնուի վերապրումի կազմակերպութեան հանգրուանին: Ա. Թէոդիկի հոն ներկայութիւնն ալ առնչուած է արդէն այս գործին: Աղէտահար տեղացիին լուս կերակատարն է ընդհանրապէս: Կազմակերպելու, վերահսկողութիւն գործը կատարողը առաւելապէս արտաքին աշխարհէն երկարած ձեռքեր են, ինչպէս «Աղգանուէր Հայուհայ Միութիւն»ը, ուրիշ կազմակերպութիւններ, մինչեւ իսկ տեղւոյն կուսակալութիւնը: Աղէտահար տեղացիին լուսութիւնը կը խղուի միայն սգալու, կամ յետագարձ վերապրումներով կցկալուող նոթեր թեւադրելու համար:

Ա. Թէոդիկի օրագրութիւններու շարքը կը սկսի մեկնումի ժամերուն նկարագրութիւնով, «Մեկնումի պահ»ով որ կը կրէ Հոկտեմբեր 14 թուականը: Այդ առաջին քայլին իսկ անոր միտքէն անբաժան է վերականգնելու գաղափարը, որպէս ճակատագիր, որպէս պարագ: Ան կը գրէ:

«Քեզի կը մնայ ե՛ւ՛ր Հայութիւն, ջառագ վերականգնել ըսներդ... Զուն քու արցունքդ սրբել վերջ խաչդ հանէ, յոգնէ, դատ՛ օրն ի բուն, խնցր քեւերուդ ու քակտիդ քրտնիքն արդար վաստակը տար տո՛ւր քու հիւանդ, հաշմանդամ եղբայրներուդ, յանուն այդ հաւատքին՝ այրիացած եւ որբացած քու մօրքի եւ անտէրունջ քոյրերուդ: Այո, ցորձափ կապուած ես հողիդ ու հայրենիքիդ, այս է քաջութիւնը քու անկախութիւնդ, այս է քու պարտքդ»(5):

Պատահարին վայրը գրեթէ մէջ կը կը կրէ «Ջարդի աշխարհ», «Աղէտավայր», «Փառասկներու աշխարհ», «Ջուրովի եկիր» կամ «Մեռեալքաղաք» (Աստուծոյ անուանումները: ան չի դադրիր սակայն երբեք հայրենիք ու հող ըլլալէ: Հայրենիքն ու հողը, նախ աղէտահար ժողովուրդին: Ու պատահարը, ըլլայ ան «Կոտորած», «Եղեռն», «Դէպք» կամ «Ջարդ», չէ ջնջած վայրը: Ան՝ երէկուան չէն, կենսախայտ ոլորտը, ջնջուածի գոհարէն չէ: ջնջուած են կեանքեր, չենքըր դարձած անբարկ, սակայն կայ ու կը մընայ վայրը: Ասիկա, որ զլխաւոր աղգան է վերանորոգումի կարելիութեան, կ'ըլլայ նաեւ պատահածը վերջնական յետագայ Աղէտին գաղափարը: Վայրը, համատարած անբարկերով, վեց ամիս ետքն իսկ դեռ միայնակ, միտող պատերով, բանտերով, բանտարկեալներով, աշխարհով, որբերով, կ'ըլլայ միտածմանի կարողանութեան արբերին տեղը: Օժանդակութիւն կը փութայ հոն: Գրամ, զարկ, զիբ, տեսողութիւն, ուսուցիչ հոն կը հասնին, քանի որ պատահածը չէ կրցած ճակատագրերը ջնջել:

Ճակատագրերը պարզ կը գնէ դարձաներու, վերստեղծելու ինչ որ ջնջած է պատահարը: Էղեռն տուն, տեղ, կեանքեր, սակայն նաեւ չափանիշ, տարբերութիւններ, մարդկային յատկանիշ, կամ ըլլալուն փաստերը:

Չափանիշ չունի. չափելու արարքին ծառայելու ոչինչ ունի դիտողը: «Աստուծոյ ի՞նչ են, հիմա ի՞նչ կը տեսնէք որ, կը ձայնէ ազգային զարկներու տնօրէնը...»(6): Տեսնուածը որքան ալ տաժանելի, անբացատրելի, կը մնայ ընկալուածի սահմանին մէջ ու ընկալուածը ոչինչ է ապրուած պատահարին քով: Ջնջումներու շարք մը ամէնէն հարագատ պատկերը կու տայ ընկալելին ու անպատմելի, անսպասելի մնացածին մասին:

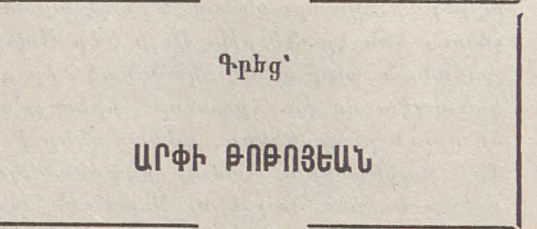
«Քարեկեցիկ մարդ մըն էր ասիկա Դէպքին առաջ: շատեր ամէն օր կը կերակրուէին իր սեղանէն» կ'ըսեն ինքնի՝ զինք նանչցողներ: «Եիմա այսպէս ամէն քան կորսնցուցած՝ պատահաւ մը հացի կարօտ կը քաշէ»:

« - Է՛հ, ի՞նչ ընեմք, - կը սկսի խօսիլ ծերունիք... Ի՞նչ ընեմք, մեծ է Աստուծոյ գործը: Դեմք ալ ատենին մարդ էինք, հիմա մարդ չենք: Կէլիլի է հալածուած: Ի՛նչ միայն մեզի, հիմա մարդ չենք ալ...»(7):

Տարբերութիւններու ջնջումը կը նշանակէ մարդկային յատկանիշին ջնջումը: «Եիմա մարդ չենք ալ...» կը գոչէ աղէտահար ծերունին: Իսկ վկայարանը անոր կ'աւելցնէ պատկերը այն մանուկին որուն «վերքերն անցած էին ալ, աղէկ էր, ոտքի վրայ, բայց ո՛չ ոք տեսած էր զեռնուր խնայը»(8):

Աղէտը բոլոր կորուստներուն հետ իրենցմէ առած է ըլլալուն ալ փաստերը: մարդ ըլլալուն, ապա, տունի, հողի, գաւի, կնոջ, ընտանիքի տէր ըլլալուն: Ոչ մէկ փաստագրողը մնացած է իրենց որ գոյութեան մը յատկ շրջադէպ գծէ: Խրուած կեանքեր, թաղանթուած ստացուածք, հրկիզուած տուն, պարտէզ կը սահմանէին երէկ իրենց գոյութիւնը, ներկայութիւնը, որ ամէնէն տարրական մակարդակին վրայ շարունակուելու տաղանդ ունի աղէտէն ետք: ու վերականգնումը կը սկսի կորուստը, ջնջումը շարունակելու վերադարձը:

«Մեկնումի եւ ամուսնութեան վկայագրեր, «համարի», տունի, տեղի «հեռագիր» ասոնց ամէնքը հրաշքի միջոցին ոչնչացած են: առանց որոնց ոչ մէկ գի-

մուս կրնան ընել խղիւղները կառավարութեան մօտ, ո՛չ գաղթել, ոչ մանուսնող տէր հանդիսանալ իրենց տուններու հոգին ու պարտէզին...»(9):

Ջնջումներու շարքը անհատներու կեանքին կամ կեանքի մնացորդացնէ կ'երկարի մինչեւ հաւաքականին սահմանները: տեղ մը առանց հօտի մնացած է «զուլմ»ը:

«Այդ մարդը Սահակ կարողիկուն է, իր կորած ու վայրավատին հօտը ջանալով գնի հովանիւն, հառաչանքներ կու տալու կսկիծներ մեղմելու եւ արցունքներ սրբելու»(10):

Ուրիշ տեղ մը ջնջումը փոթորիկին հետ առած տարած է «զուլմ»ը:

«Զկայ միջիւրդ ասկէ մը, առաջնորդով, վարիչ ձեռք մը, կարեկից մէկը, լուսավոր ու սրտոտ ան մը որուն շունչով առ վայր մի տաքան ցրտացած սիրտեր... Մնացած, անբարձր ժողովուրդ մը մնացած է հոս, անհովիւ, անապաքու»(11):

Ամէն ջնջումներուն հետ, եղեռնի վայրեր կը մենք, ըսինք, կ'ողոր պատահածին ու վաղորդայինին ան նաեւ ջնջումներու կորուստ է: Հատորին մէջ Կրիկիկան - վայրը - անոր երբեմնի չէն ուսանանք, այլ - եւս միայն «զերեղման», «զամբարան» որակումներով կը յիշուին:

«Գրեցում», ամբողջ Կրիկիկան էր գերեզման...»(12): «Քաղաքն (Աստուծոյ) իր անբարկներով՝ անհաղիմ դամբարան մըն էր մեր դէմ...: Կատարեալ դամբարան մը հիմա եկեղեցին ալ, առաջնորդարանն ալ»(13):

Թէեւ «զամբարան», «զերեղման» կամ «աղէտավայր», «ջարդի աշխարհ», «մեռեալքաղաք», վայրը չէ խուսափած: կը մնայ նուազագոյնը, յետագայ ու վերջնական ջնջումի նախորեակին, որպէս տարբերութեան զլխաւոր աղգակ: Այդ նուազագոյնին շնորհիւ տեղ կը հասնին, տեղ կ'ունենան օժանդակութիւնը, կազմակերպչական աշխատանքը: Այդ աղգակին գոյութիւնն ու աշխատանքը առաջին արդիւնները կու տան արդէն Ա. Թէոդիկի նման աղէտը միայն վեց ամիս հետաւորութեան հետագոյնը:

«Ուսման ու դաստիարակութեան հանդէպ ծնողաց ցոյց տուած փութեամբները միայն սփոփարար երեւոյթն է գործեմ ողջունած ըլլաւ Աստուծոյ գալիս ի վեր»(14):

«Վաղը», անոր մտահոգութիւնը Ա. Թէոդիկի գործունէութեան մէջ մնալու աղգակ մըն է, կապուած առաւելաբար զպրոցական գործին:

«Այսպէս ահա «Ազգանուէր Հայրենասէր» Կրիկիկոյ ծոցին մէջ իր վարժարանն ունեցաւ, ճիշդ դաստիարակութեամբ մը հոգեւոր միջիւրդներու համար քայլ»:

տէն անժառանգ տխուր կարանքը բուսակի ու անտէրունջ հայ որբերէն: քու, եւ, լուսավորութեան ջանք վարժարաններու համար վարժարան մայրերը»(15):

Միակ զրուակը որ որպէս «վարժարան» ներկայութեան ամէնէն հաստատ գրառական կը ներկայանայ հատորին, ամէնէն ինքնաբերական, որ շարունակող կազմակերպութեան արարքն է, «Հարսնիքի օրերը» յաջորդած զլուսավոր պատմութեան միայն ներքին է մղումը: առանց արտաքին միջամտութեան, առանց օժանդակողի, կազմակերպչի, առաջնորդի, իրեն անհրաժեշտութեան: Բնազդն է: ապաքին կը թեւադրէ, առ ոչինչ հաշիւ ընելով ամէն պատշաճութեան կամ օրէն կանոն: վերապրումի ընդդէմ հոս կը ծանշնայ: հող չէ թէ ընտրելու ընկալութիւնն ալ չբացած է ամէն ինչ հետ: Ու ոչ ոք հօգը է ընտրելու հաշիւ ունեցող: կամ ոչ ոք տկար՝ գործը մեղմելու չափ:

«... Բանի մը ամիս առաջ հոս ուսուցողն ու ժողովուրդը մը կը մէկ խելով գործէին ամուսնանալու՝ կարծես պատմութեան շարքերը լեցնելու եւ անոնց մանկամարդներու մնացած պաշտպաններ տալու համար»(16):

Հարուածը մերթեւու մղումին մաս կը կազմէ նաեւ գիտաբանութեան պատմութեան սակայն ան ոչ թէ դարձանի, այլ կանխելու հանգրուանին կը պատկանէ: կ'ըլլայ պատահարին ընդհանուր պատմութեան բաղադրարար մէկ տարրը, ինչպէս լուսանկարիչ մը, կորուստները թուահամարը ընողը կամ մատենիչը գաւաճանները:

Վերականգնումը ապահովելու, պատահածին դարձանը դիւրացնելու նպատակով գրուած գործ մըն է «Ամիս մը Կրիկիկա»ն: Եթէ նկատի առնուի Պոլսի սերէնի թարգմանութիւնը, կարելի է ըսել նաեւ օտարներու եւս գոնէ ուղղորդութեան յանձնելու, կատարուածը: Գրքի ամէնէն նշանակալի կէտն է սակայն «վերադարձ»ը, որ կը պատմուի վերականգնումի մէջ:

Գլորացական գործը բաւական ցոյցիչ կարգադրութեան մը հասցումը Ա. Թէոդիկի ճամբայ կ'ըլլէ Աստուծոյ Պոլսի դառնալու: ցամաքի ճամբով գործի հասնի Մէրսին եւ անկէ մինչեւ լիս նաւով շարունակէ ճամբորդութիւնը:

Այդ երթը սակայն տեղ չի հաղցնի զինքը: Աստուծոյ մեկնող ճամբան նեղ է: Իսկեներուն մէջ ծագած փոփոխութիւնը համաճարակ մը փակած է ի վրէժն: Աստուծոյ վերադառնալու ընդդէմ չի մնար:

Ու անկող, վերադարձը՝ դէպք մէկն է, հատորը կը փակեն անոր առաջ յայտնուած յոյսէն, լուստեսութեան խնդրին, անդիտակից ազգանշան մը ըլլալով գալիքին: Աղէտավայրէն ելք չկայ «զուլմ»ի աշխարհը ելք չունի: Ու վերանորոգումի պատմութիւն մը աւարտուած ծումով: անոր, որ ջնջումներու յոյս ճանքով պիտի լուծէ վայրն ալ, 1909-ի սահմաններով միայն որպէս «Աղէտի լուսնաբան»:

1.- Արշակունի ձեզմէն ծնած 1875-ին, Պոլսոյ Մամաքիա քաղաքի միակն ուսումնաւորութեան ետք շարունակած է Փրանսա եւ Անգլիա: 1903-ի 1904 թուականին կ'ամուսնանայ Թէոդիկի նուր Տարեցոյցը: Ինքնին ինքնին հետ ու կը դառնայ անոր աշակիցն ու խառնակիցը: Մամաքիա մէջ ցրուած է իման իր ստորագրութիւնը կրող Էղբ, որուն մէջ «Ուսանողութիւնը մը յուշերով» Մեռած է 1922-ին Զուիցերլանդ:

2.- «Ամիս մը ի Կրիկիկա» երկը 1910-ին Պոլսի, «Կցկալուող երկեր» երկը 1911-ին Պոլսի, 213 էջ, 37 պատկեր: Էրտր փրանսերէնի քարգմանած է 1921-ին «Témoignages inédits sur les atrocités turques commises en Arménie» խորագրով:

3.- «Ամենուն Տարեցոյցը» Թէ. տպւոր 1923, էջ՝ 23:

4.- Նոյն, էջ՝ 11-12:

5.- «Ամիս մը ի Կրիկիկա», էջ՝ 9:

6.- Նոյն, էջ՝ 23:

7.- Նոյն, էջ՝ 31:

8.- Նոյն, էջ՝ 35:

9.- Նոյն, էջ՝ 52:

10.- Նոյն, էջ՝ 16:

11.- Նոյն, էջ՝ 44:

12.- Նոյն, էջ՝ 38:

13.- Նոյն, էջ՝ 44:

14.- Նոյն, էջ՝ 47:

15.- Նոյն, էջ՝ 72:

16.- Նոյն, էջ՝ 85:

մօրէն արձանագրելու» խնդիր մը: Նա-
մականին կը կրէ կնիքը այս խնդրին մի-
ջեւ 20ական թուականներուն սկիզբը, երբ
գրողը documentներ կը հաւաքէ եւ կը
մտածէ վարչապետութիւններու հաստիք մը հը-
րատարակել թարգմանով: Այսպէս՝ 1916
Յունուար 2-ին Եսայեան կ'իմանայ, որ
երկու հոգի ապառաժ է Շապին Գարա-
հիսարէն եւ անմիջապէս կը գրէ. «Այսօր
խօսեցայ այդ մասին Անդրանիկին հետ,
առաջարկեցի, որ ես ինքս գրեմ (այդ եր-
կուքին տպագրութիւնները) քանի զեռ
այդ Շապին Գարահիսարցիները չեն մեկ-
նած...» (13): Ըստ երեւոյթին ծրագիրը
չի յաջողիր: Սակայն ամէն անգամ որ Ե-
սայեան գէթ յանդիման կը գտնուի աղէ-
տին հետ, կը մտածէ գրելուն մասին: Ա-
սիկա ի գործ կը մնայ Թորոնթայի վկա-
յութեան արձանագրութեան մոտեքին.
«Տառանքի պարտաւորութիւնը վիճակ-
ուեցաւ ինձ գրել առնելու այն պատկեր-
ները ու տպագրութիւնները, զորս տե-
սած ու կրած էր Միջազգային մէջ մահա-
ցող հայ ժողովուրդին միակ ակնանտես
վկայն... միակ հայ մը, որ իր աշակը-
րութեան եւ հաստատակամութեան շնոր-
հիւ անցնելով այդ դժոյշակ ճամբաներէն,
հասած է մեզի վկայելու եւ աւանդելու
այն հեծեծանքը, որ մեռնելէ առաջ ամ-
բողջ ժողովուրդ մը արձակած է Միջա-
զգային անապատներէն... Յաւաքներէն
տողորում ինձ բաժին ինկած պարտաւո-
րութիւններով, արքայապետութիւն համարե-
ցի դրականութեան նիւթ դարձնել ամբողջ
ժողովուրդի մը օրհասական տառապան-
քը... եւ մօտեցայ այս դործին ամենամեծ
պարգիւթամբ ու ակնածանքով» (14):
Շատ բան կարելի է ըսել այս դրականու-
թեան խուսափումին մասին, որ Եսայեան-
ին յատուկ չէ միայն (Շապին պարա-
դան ալ նոյնն է, տարբեր չըջարկի մէջ),
եւ որ Եսայեան դործնապէս եւ ամենայն
րձանիւնըութեամբ կը կիրարկէ, այն օ-
րերուն երբ նման մտահոգութիւն աչքան
ալ «այժմական» չէր: Կարելորդ վկա-
յութեան որոշորոշումն է, արձանագրել
պարգիւթամբ ու ակնածանքով՝ լուծածը
կամ տեսնուածը, առանց յաւելումի:

Եսայեան Աւերակներուն մէջը նօթագր-
ած առեւ կ'ընէ փորձառութիւնը դժուա-
րութեան մը, որ սկիզբէն հարկ է կոչել
պատկերացման հարց մը, դէպքերուն,
եղելութեանց ահազանքներէն ծնող եւ ո-
րոշ չափով զանոնք անհաւանական դար-
ձնող: Գրքի յառաջաբանին մէջ Եսայեան
կը գրէ. «Եթէ կրցայ պատկերացնել թէ
ինչ է արիւնի եւ հրդեհի արհաւիրքնե-
րէն խնայեցած ժողովուրդը... Եթէ
կրցայ արտայայտել այն մղձաւանջները՝
որոնք նոյնիսկ հայրենի երկիրը մութ ու
սպառնալից կը դարձնեն... կը հաստատմ
թէ ծառայութիւն կրցած եմ ընել ընդհանուր
հայրենիքին» (15): Եսայեան կը կարծէ,
կը թուի կարծել, որ ճշմարտութիւնը ը-
սելով կը փրկէ նոր հաստատուած իշխա-
նութիւնը, բայց այդ ճշմարտութեան
պատկերացումը մեծադրոյն խնդիրն է գը-
րողին: Իսկ այս խնդիրը իր առջեւ կը
գրուի անմիջապէս որ կը ժամանէ Կիւի-
կա եւ իր արձագանգը կը գտնէ իրենց
նամակին մէջ. «ամէն երեւակայութենէ
վեր է. ոչ մէկ կերպով à peu près գաղա-
փար մը չէք կրնար ունենալ...»: Իսկ
հաստորին մէջ, քիչ մը անդին. «Բայց ինչ
որ տեսայ վեր էր ամէն երեւակայութենէ.
Ինձի գիտեմ է ամբողջական գաղափար
մը տալ. բառերը իրենց առօրեայ եւ ըն-
թացիկ իմաստով անկարող արտայայտե-
լու հաւուր անպատմելի երեւոյթը որ իմ
աչքերս տեսան» (16): Աւելի վերջ ալ,
ժողովուրդի մը հագեցվարքին սկիզբը
—որը ի դէպ վերապրողի մը վկայութիւ-
նն է եւ ոչ անձնական փորձի մը արձա-
նագրութիւնը, բայց ոչինչ կը փոխուի
ասով, ըստ երեւոյթին— Եսայեան կ'ըսէ.
«Ինչ որ հայ կամ օտար ընթերցողը պի-
տի գտնէ այս արձանագրութեանց մէջ,
գեր ի վեր կը մնայ ամէնէն գիտնալին
երեւակայութենէ» (17): Ուրիշ տեղ, Դա-
նիէլ վարդապետի առթիւ պատկերացման
այս շատ «դասական» հարցին փորձած եմ
մօտենալ (18): Հապճեպ կերպով կարելի է
ըսել, որ «երեւակայութեամբ» Եսայեան
նկատի ունի ոչ այնքան յօրինելու կարո-
ղութիւնը, որքան աչքին-մտքին առջեւ
վերբերելու, պատկերացնելու կարողու-
թիւնը, այն որ երեւան կը բերէ, երեւոյթ
կու տայ, պատկերի մէջ կը գետնէ եւ ո-
րուն չնորհիւ հնարաւոր կ'ըլլայ «պատ-

մէլ»: Երեւակայութիւնը մտքին ծայրա-
գոյն ընդլայնումն ալ նշելու է, անոր ճի-
գը պարփակելու զինք զանցող «ահագնու-
թիւնը»: Սարսափի փորձառութիւն մը
կայ այստեղ, որ չի բխի միայն ապրը-
ւածէն, այլեւ զբողի պատահող եւ անոր
ամէնէն «հարագատ» դէպքը չկարենալ
արձանագրելու, այսինքն՝ աղէտը գերի-
վերութեան պատճառով կորսնցնելու մը-
տավարութեան:

Այս իմաստով չափազանց շահեկան էջ
մըն է հաստորի երկրորդ գլուխը: Այն-
տեղ մասնաւորեալ տուեալ մը չէ, որ
խնդրոյ առարկայ է, ինչպէս է պարա-
դան գրեթէ ամէն տեղ հաստորին մէջ,
այլ տարտամ ամբողջ մը, Ատանայի մո-
խիւններուն մէջ, տեսակ մը անժամանակ
լոյսի մը մէջ ու նոյնքան մըն ալ անժա-
մանակ տեղի մը վրայ. «Վեհանքն ու շա-
տեցիչ արեւին տակ կը տարածուի քան-
դուած քաղաքը՝ անծայրածիր գերեզ-
մանի մը պէս... Արիւնտ եւ արցունքոտ
ցնցոտիներով ծածկուած այրիներու,
որբերու եւ ծերերու ամբողջ մը կը ներ-
կայանայ մեզի, իրենց միացողը Ատա-
նայի բնակչութեան...» (19): Եւ զրոյ
աչքը յանկարծ կ'ընդհատէ նկարագրու-
թիւնը, արգիլուած կամ աւելի ճիշդ՝ կը
նկատէ փորձին ամբողջ անկարելիութիւ-
նը եւ յայտնի սարսափով կ'ըսէ. «Արդա-
րեւ կարելի չէ ըմբռնել եւ զգալ մէկ ան-
գամեւ ահաւոր իրականութիւնը. անիկա
մարդկային երեւակայութեան առեւանգն
զարք կը մնայ. անորը որ ապրած են
դաշն՝ չեն կարող նաեւ պատմել իր ամ-
բողջութեան մէջ. ամէնքն ալ կը թոթո-
վեն, կը հառաչեն, կ'արտասուեն ու կըց-
կուտը եղելութիւններ կը ներկայացնեն
մեզի (...): Ո՛ր այս պատմութիւնները
սակայն, ո՛չ այդ մոխիրներուն մէջ խը-
լըրտող տարտամ հայութիւնը, ո՛չ ցաւոտ
եւ չուարուն աչքերով ու սարսափի ար-
բեցութենէն զեռ չափաւոր երեւոյթով
որբերը, ո՛չ անմխիթարելի կորուստով
զալարուած մարմինները այրիներուն,
ոչ զեռ արիւնտ եւ ցաւալին վէճերը
անդամահատուածներուն, չեն կարող մե-
զի պատկերացնել տալ իր իսկական ու
միայն մեծութեամբ ինչ որ պատահած է
այդ գիտնալին օրերուն մէջ» (20): Փա-
տառէն այդ ամբողջ աչքին դիմաց տե-
սակ մը հազիւ ապրողներու կոյտ մըն է
եւ ինչ որ գրողը կը ճշնի բռնել կը խու-
սափի աչքէն. տեսնուող բաներէն ոչ մէ-
կը կ'ընայ պատկերացնել «ինչ որ պատա-
հած է»: Թէ պատկերացումն է, որ Եսայ-
եան անդադար նկատի ունի այստեղ կ'ե-
րեւի շարունակութեան մէջ, երբ զրոյ
կը հետեւի աչքերու խաղին եւ այստեղ
կը կարծէ պահ մը դանել փնտռած, որ ի
հարկէ ինչ մը չէ, թէ եւ ինչ մըն է որ կը
թուի որոնել անտրուկեան դաշտին մէջ.
«Անձկանի ու արհաւիրաց աչքերու մէջ
է, որ խորեմ մէկ րոպէ կը կարծեմ ընդ-
նշմարել դայն. ո՛հ այդ աչքերը, կան որ
կուրացած են եւ հրաժարած կը թուին
ընդմիջտ արեւին ուրախութենէն ու ան-
յայտակ վիճի մը պէս պարագայ կ'երեւին.
կան որ կը նային թեղի ու չեն տեսնել
որովհետեւ անջնջելի կերպով մէկ վատ-
կեր գործուած է իրենց տեսողութեան
սահմանին. կան որ պահած են քստմնե-
լի բոցերուն ընթաց իրենց նայուածքին
մէջ (...): Երբեմն անտարբեր կը թուին,
կարծան քարացած իրենց վիշտին սաստ-
կութեան մէջ. հանդարտ դէմքով մը՝ ո-
րուն վրայ նեարդ մը իսկ չի շարժել՝ կը
պատմեն ահաւոր եղելութիւններ. իրենց
իւրաքանչիւր բառը հոսած արիւն է. ու
յանկարծ կը կենան, աչքերնին կը բոցա-
վառի յիմարական փայլով մը, ի՞նչ կը
պատկերանայ իրենց մտքին...» (21):

Աչքերու այս գննումը կը հասնի շատ
որոշ հաստատումի մը, որ հաստատմին
յանգաման կ'էսէ: Նախ՝ թէ աղէտը «ան-
սահմանելի» է (ուրիշ տեղ անիկա «ան-
պատմելի» է, իսկ բոլոր այս ժխտաճե-
ղորակումները կը պատկանին աղէտի պա-
տմելի հեռաւորութեան կամ ուճին): Եւ ա-
յա՝ թէ անոր մէջ բան մը անվերապաճ
կերպով կորսուած է. «Ու ինչ որ անկանգ-
նելի ու անդարձանելի կը թուի այս ան-
սահմանելի աղէտին մէջ, մոխրացած
տունները, քանդուած այգիները չեն, ոչ
այլ մեռնողներուն թիւին մեծութիւնը.
այլ այն շրջանի ներքին զգացումը որ կը
ծածանի ամէնուն աչքերուն մէջ, ողոր-
մելիօրէն, յուսահատօրէն. եւ այդ՝ ողոր-
մակ զացած, բխտ ներքաններու տակ
ճգմուած ժողովուրդի մը զգացումն
է...» (22): Եսայեան իր շատ պարզ, բայց
զերպանցապէս տիրապետուած բառա-
պաշարով կը տարապէ՛ ո՛չ միայն նուա-
սացումի զգացումը, այլեւ զգացումը ո-

չընչացման, որ կը կազմէ աղէտին ամէ-
նէն անդարձանելի եզրը:

Եսայեան գրող է եւ զիտէ, որ անսահ-
մանելիով զիւր մը չի կարողուր բայց
թէ իր տպագրութիւնները անդադար կը
բախն անսահմանելիին, բառին կրկնակ
իմաստով. այն որ սահման չունի, այն
որ սահմանում չունի: Ահա՛ սահմանա-
զերական կոտորածին առթած վիճակը.
անիկա, սահմանազրուութիւնը առիթը
կ'ընծայէ զրոյին երթալ — տեսնելու եւ
զերելու աղէտը զայն կը զնէ բանի մը առ-
ջեւ որ սահման ու սահմանում չունի.
այսինքն՝ բացարձակ բանի մը: Հասկնա-
լի է այլեւս թէ ինչո՞ւ զոհերէն մէկը,
եկեղեցիի մը պատին վրայ կը գրէ, հըր-
կեղեցիէն առաջ. «Աս պահուս Աստուած
չկայ»: Երբ անսահման աղէտը կու գայ
Աստուած կը ջնջուի, ոչնչացումը կը գրա-
ւէ ամէն բանի տեղը, ի հարկէ նաեւ Աս-
տուծոյ, եկեղեցիին մէջ:

Պատկերացման ու անսահմանելի աղէ-
տին հակամարտութիւնը, եթէ կարելի է
ըսել, կ'անցնի շատ որոշ փուլերէ: Առա-
ջինը իրականութեան փախուստն է, անի-
րականացումը. «Հետզհետէ քանի կը մօ-
տենայինք աղէտի սեմին, իրականութիւ-
նը կը խուսափէր կարծես իմ հասկացո-
ղութենէն...» (23): Կարելի է երկարօ-
րէն դանդաղել այս վիճակին վրայ եւ Ե-
սայեանի տողերը հիւսնալիւրէն կը բացա-
յայտեն դայն: Իրականի եւ անիրականի
սահմանները կը ջնջուին աղէտի սեմին,
թերեւս անոր համար որ աղէտը կ'առնէ
կը տանի ամէն սահման, ամէն յղում, ա-
մէն արժէք եւ ամէն իմաստ: Ա-
յա՛ օտարութեան անհաղորդութեան
զգացում. «ձեռքերնիս կը սեղմէին ու
կ'անցնէին, ու զեռ ո՞վ գիտէ ինչ մը
կար օտարութի մեր վրայ որ հաղորդա-
կութեան չէին մտնար ու ամբապնդուած
իրենց վիշտին մէջ՝ մէկ կողմ կը կենա-
լին ու կը նայէին մեզի արցունքոտ աչքե-
րով» (24): Այս օտարութեան յարակից
կերպն է ըմբռնելու հիմնական դժուա-
րութիւնը. «հակառակ ըրած գերմարդ-
կային ջանքերու չկրցայ ըմբռնել իրենց
զգալիստութեան ամբողջութիւնը, ու
մինչեւ այսօր այդ բանը անկարելի եղած
է ինձի համար» (25): Չոհերը այսպէս կը
մնան ամբապնդ իրենց իրենց մէջ, իրենց
զգալիստիքն եւ կը դադրեն, որոշ չափով
մաս կազմելէ մարդկային հաւաքականու-
թեան:

Այս օտարութիւնը կը ջնջուի սակայն
զոնէ մէկ տեղ, հաւաքական պահու մը,
պատարազի ընթացքին, երբ պատգամա-
ւորը կը մտնէ արկածախնդրու ամբո-
խին մէջ: Իսկական վերացում — հաղոր-
դակցութիւն մըն է ասիկա, «ցեղին» հետ,
ասոր թիւթեան ու ամբողջութեան: «Պա-
տարազը կը յառաջանայ. աղօթքներու եւ
չարախոսութեան մեղեդիներէն օրօրուած
մտածումն կը սյանար հեռունները, զէպի
սպրուած անցեալ սեւ օրերը. ինքզինքս
լքած ցաւի ալիքներուն, կը զգայի ան-
հատականութեան աստիճանաբար նուա-
ղելի հաւաքական տառապանքին մէջ.
նոր ձայն մը կը հնչէր իմ հոգիս մէջ ու
տաժանելիօրէն կը զարթնէի նորատեսակ
գիտակցութեան մը... ու այդ պահուն էր
որ հաղորդակցայ Յեղիս ճշմարիտ ճա-
կատագրին հետ...: Այս պահուն էր, որ
վերապրեցայ բոլոր այն գիտնալին տաղ-
նապները՝ որոնք պատմել էին ինձի եւ ո-
րոնցմէ հեռու եւ օտար միացել էի այն
օրերուն» (26): Այս եւ վերի երկու պա-
հերը կը թուին զիրար հակասել, սակայն
ստույգ է որ մաս կը կազմեն նոյն փոր-
ձառութեան. տեղ մը զոհերուն վիշտը ի-
րենց զգալիստիքն է, անոնցմէ անկողնելի
եւ դիտողէն հեռակայող, խուսափումին
մէջ միայն տրուող ինչ մը, ինչպէս կ'ըսէր
Եսայեան, կամ ոչինչ մը: Իսկ օտարու-
թեան մէջ ահա հաղորդակցութիւնը. ան-
հատական եւի ջնջում, հաւաքականի,
Յեղիս հետ նոյնացում, ինքնացում եւ
վերջապէս անձնականացումը պատմը-
ւածներուն եւ իւրացում: Այս տարբեր-
նակ փորձառութիւնն է հաւանաբար, որ
Եսայեան կ'ընէ Կիւիկիոյ մէջ, որուն ըն-
թացքին դուրսէն եկողը կը նոյնանայ
ներսին հետ:

Հոս հասած արդէն կրնանք դիւրաւ
գուշակել, որ «հեղինակին աղուութիւնը»
մոռնալու կամ մոռցնել տալու բաղձան-
քը որոշ չափով, եթէ ոչ լիովին, անկա-
րելի ցանկութիւն մըն է, կամ աւելի
ճիշդ՝ մաս կը կազմէ ընդհանուր ու
խիստ ռազմավարութեան մը: Երբ նոյնա-
ցում կայ արկածախնդրու գրողին միջեւ,
կը ջնջուի առարկայական պատումը, քա-
նի որ կը ջնջուի առարկայականի աշխար-
հը: «Աղէտին կուրծքին մէջ մըրձուողը»

կը կորսնցնէ առարկայականութիւնը
եւ գրելու հնարաւորութիւնը:

Եսայեան անշուշտ կը գրէ անպատմ-
ելի աղէտը: Եւ յատկանշական է տեսնել
թէ պատարազի ընթացքին ապրա-
կային անսահմանելիին անմիջապէս վեր-
սկսի նոր գլուխ մը, «Որբեր» խորագը
լամ, զոր կը ձօնէ «հայ մայրերու»
Գրքին այս միակ ձօնագրութիւնը կը
«Հայ մայրեր, ձեզի կը նուիրեմ այս գը-
րութիւնս, ինչպէս ահաւոր եւ անպար-
մելի աղէտը՝ ձեր ինամակարութեան
ձեր սիրտին կը նուիրէ հաղաւոր որ-
բացաններ»: «Գրութիւն» բառը միակ
ամբողջ գրքին մէջ Եսայեանի արարե-
րոշաբողջ: Եւ անիկա, բաղադրութեան
մէջ, գրուած է որբերուն տեղը: Գրու-
թիւնը նման է որբերուն, եւ զրոյը նման
է աղէտին: Բաղադրութիւնը անկարելի
նոյնացում չէ, սակայն ինկարգական
վերի հաղորդակցութեան պահին վիշտ
Գրողը այլեւս մնում է աղէտին: Գրողը
զէտին մնանն է: Աղէտը կարծէք զաղ-
նորէն մտած է գրութեան մէջ եւ հոս
րինավիճակ մը ստացած: Ինձի այնպի-
կը թուի թէ գրողին ու աղէտին այս նմա-
նութիւնը կարելի կը դարձնէ Աւերակնե-
րուն մէջը եւ ըստ իս կը կազմէ Եսայե-
անի երկին տոկոսութիւնը: Ինչ որ ալ
տեղ գրող մը կը յաջողի սեւեւել, ոչ
մէկ տեղ այլուր, մեր գիրքերու աշխար-
հին մէջ, եկած է երեւոյթի եւ նոյն
տեւ պահպանուած իր խուսափումի մէջ:

(*) Այս գրութիւնը հաստատմ մըն է
Ֆրանսահայ Գրողներու Ընկերակո-
թեան հերթական հանդիպումներէն մը:
Լուս տրուած բանախօսութեան, Գիտնա-
բեր 1988-ին:

Նօթք. —

1.—Անհրաժեշտ է այստեղ ընել բանի
դիտողութիւն: Նախ՝ ինչ կը վերաբը
Եսայեանի երկերու հրատարակութեան
պէտք է խստովանել, որ տակաւին չ
ինքի ամբողջական մօտեցող որեւէ հը-
պարակում: Ոչ երեւանի 1956-ի երկեր
ոչ Պէյրութի 1972-ի երկերը, ոչ ալ վի-
շապէս Ամբիլիասի 1987-ի երկերը
գրքիտ պատկերացում մը կու տան Ե-
սայեանի արտագրութեան այլապատմութիւն
Այդ արտագրութեան մեծագոյն մաս
կը մնայ արեւմտահայ եւ արեւելահայ
մամուլին մէջ, կամ տպուած է առանձն
ու անմատչելի հատորիկներով: Ասիկա
զժուարացնէ գրողին մասին որեւէ լոյս
ու խոհամիտ աշխատանքի իրականացում
Եսայեանի արտագրութեան մասին
բան գրուած է: Կայ Օշակամի աշխար-
քիւնը Համապատկերի Զ. հատորին
Ապա՝ Սեւակ Արզումանեանի մեմու-
րութիւնը՝ Զապէլ Եսայեան, Երեւ-
1965: Վերջապէս Շուշիկ Տառնապետ
նի աւարտագրութեան այլապատմութիւն
vers lumineux de la littérature, Antel-
1988, որ տրուած է բաւական ծաղկա-
մատենագիտութիւն մը: Սակայն
բոլոր աշխատութիւնները անբաւական
ըստ ամենայնի:

2.— Զապէլ Եսայեան. Նամակներ, Ե-
րեւան, 1977, էջ 95: Այս հատորին մէջ
յգումները կը տրուին Ն. կրնատուած:
3.— Նոյն, էջ 105:
4.— Նոյն:
5.— Նոյն, էջ 93:
6.— Նոյն:
7.— Աւերակներու մէջ, Պէյրութ, Ե-
րեւան, 1957, էջ 20: Այս հատորին մէջ
զումները կը տրուին ԱՄ. կրնատուած:

8.— Նոյն:
9.— Նոյն, էջ 19:
10.— Գործ, Բաբու, 1917, քիւ 24
էջ 80:

11.— ԱՄ, էջ 56-57:
12.— Թրքահայ Ժամանակակից Գրող-
ներ, Թիֆլիս, 1916, էջ 35:
13.— ԱՄ, էջ 19:
14.— Գործ, էջ 79-80:
15.— ԱՄ, էջ 19:
16.— ԱՄ, էջ 40:
17.— Գործ, էջ 80:
18.— Տես մեր Կրակէ շրջանակը Գրող-
ներ, Երեւան, 1988:

19.— ԱՄ, էջ 25-26:
20.— ԱՄ, էջ 26:
21.— ԱՄ, էջ 27:
22.— ԱՄ, էջ 28:
23.— ԱՄ, էջ 21:
24.— ԱՄ, էջ 24:
25.— ԱՄ, էջ 41:
26.— ԱՄ, էջ 32-33:

LA PROTECTION DES MONUMENTS CHRÉTIENS EN TURQUIE

La dégradation des monuments en Turquie préoccupe à juste titre la plupart d'entre nous et nul ne saurait s'en désintéresser.

Un article paru dans *The Independent Magazine* du 18 mars dernier me donne l'occasion de définir mon attitude sur ce problème d'actualité sans avoir pour autant l'intention d'entamer ici une discussion avec l'auteur, même si je ne partage pas ses opinions. Nos objectifs sont radicalement opposés. Il est journaliste débutant avec toutes les tentations polémiques que cela suppose. Je suis archéologue; mon but est de recueillir et d'étudier, dans un esprit totalement objectif, les traces matérielles des civilisations chrétiennes du Proche-Orient.

Toutefois ayant été mis en cause à deux reprises dans cet article, je crois nécessaire de préciser que c'est sur la recommandation d'un arménologue distingué que j'ai reçu ce journaliste. Je lui ai exposé ma façon d'envisager la question. Ayant constaté par la suite qu'il n'avait tenu aucun compte de mes mises en garde, je lui ai interdit de citer mon nom dans son article. Il a cru bon de passer outre et de plus il a donné de mon exposé des extraits habilement modifiés dans le sens de son propos (ce qui augure mal de sa future carrière). Comme il ignore la langue française et que je ne parle pas l'anglais, je veux bien croire que son interprète en est responsable et lui laisser le bénéfice du doute... Admettons donc et fermons la parenthèse.

Il y a au moins deux façons d'envisager le double problème de la dégradation et de la conservation des monuments. La première (celle du journaliste en question), se polarise sur le premier terme, celui de la destruction; on pourrait l'appeler répressive. Elle consiste à rechercher des responsables (les Turcs), établir leur culpabilité intentionnelle ou non, les juger et les punir. Cette attitude me paraît à la fois un peu cynique et très naïve. Cynique, parce que nous Européens, ne sommes pas non plus à l'abri de critiques. Tant de monuments sont défigurés par le vandalisme ou la publicité, tant d'ensembles détruits par les promoteurs immobiliers qu'une certaine modestie serait bien de mise. Mais surtout naïve parce qu'il est bien évident qu'aucune coercition n'est possible à l'encontre de la Turquie. L'UNESCO est impuissante car elle ne peut agir que sur la demande du pays intéressé. La seule autorité qui pourrait le faire serait les Etats-Unis d'Amérique et on voit mal que ceux-ci veuillent, pour une telle cause, froisser en quoi que ce soit la susceptibilité d'un allié indispensable à leur stratégie mondiale. Tout au plus obtiendrait-on une condamnation par l'opinion publique ou une résolution du Parlement européen, actions platoniques dont le seul bénéfice ne serait en définitive qu'une assez vaine satisfaction d'amour-propre, mais en revanche, ne serait probablement pas sans risque pour les monuments qu'on se propose de défendre.

La seconde attitude se veut préventive. C'est celle qu'un archéologue doit adopter car il ne peut constater sans réagir l'altération du patrimoine culturel en l'occurrence ici le patrimoine chrétien oriental. C'est ainsi qu'avec quelques collègues,

j'ai accepté de participer en janvier dernier à un colloque sur ce sujet avec les députés du parlement européen de Strasbourg et que nous comptons poursuivre notre action dans ce sens.

Comme il est exclu qu'on puisse imposer, de l'extérieur, aux autorités turques l'application scrupuleuse de leurs propres lois sur la protection des monuments historiques, il faut que ce soient les Turcs eux-mêmes qui le fassent. Nous ne pouvons que les y aider en tâchant d'abord de comprendre leur comportement auquel je vois plusieurs causes qu'on peut répartir en deux groupes :

A. des causes psychologiques

1) D'abord, d'une façon générale, le profond désintéressement de la quasi-totalité des Turcs pour l'«ancien» (le mot turc *eski* à une connotation péjorative et

même dans certains dialectes signifie seulement «sale, bon à jeter»). Ils n'ont guère non plus de sentiment esthétique et sont indifférents à la beauté de la nature ou d'un monument n'appréciant que les bienfaits de l'une et l'utilité de l'autre. Il y a bien entendu d'honorables exceptions qui augurent peut-être d'une amélioration prochaine de cet état d'esprit.

2) Le fait que les Turcs sont de culture musulmane et n'ont donc pas envers les monuments chrétiens un comportement sentimentalement analogue à celui qui nous anime. Il est à cet égard certain que l'abandon réel quoiqu'inavoué de la politique laïque instaurée par Kemal Atatürk est un facteur aggravant.

3) La notion de patrimoine culturel leur échappe complètement et leur respect des monuments islamiques (tout relatif d'ailleurs) n'a d'autre motif que leur ferveur religieuse. Il semble que les Turcs ne conçoivent pas que des cultures encore vivantes autres que turque puissent enrichir leur patrimoine. Ils les considèrent parfois comme ennemies, susceptibles de remettre en cause le bien fondé de leur propriété territoriale et font curieusement comme si elles n'existaient pas.

4) Comme beaucoup de pays qui ont eu un passé prestigieux (la France entre autres), la Turquie revit et rêve l'époque la plus glorieuse de son histoire, celle de l'Empire ottoman et conserve dans son inconscient la mentalité ottomane avec ses deux principales composantes : d'une part, un très fort sentiment de supériorité sur les peuples dominés, les Arabes et les chrétiens (et maintenant les Kurdes) et d'autre part, la confusion des concepts de nation et de religion qui a conduit le pouvoir ottoman, lors de la montée des nationalismes dans l'Empire aux XIXe et XXe siècles, à s'attaquer aussi à la religion et en particulier à sa traduction matérielle, les églises.

B. Les causes économiques sont beau-

ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅՈՒ ՔՐՈՆԻԿ

1989, Մարտ 28, Լոնդոն

Փարիզի մէջ, գլխավորաբար «Յառաջ»-ի շրջանակին մէջ երկու շաբաթ անցրեցէի ետք, Լոնտոն եմ : Հասած, պանդուխտի մէջ տեղաւորուած եմ եւ արդէն իսկ «արձանագրուած» իր դեկլարացիոն դամ այն դիտարկողին, որ վաղը կը սկսի :

Գիտածովորդը կը կոչուի «Քոնսլէնդըն» օֆ տէր ինթէլիգենցըն Սթատիզ Ասոսիէյշըն», այսինքն՝ «Միջազգային ուսումնասիրութիւններու Բնկերակցութեան Համագումար» : Բնկերակցութեան երեք հազարէ աւելի անդամներուն 1250-ը ներկայ են. — բարձր, շատ բարձր տոկոս մը : Բնկերակցութեան, նման կազմակերպութիւններու մէջ գործունեայ անդամները աւելի փոքր տոկոս կը ներկայացնեն, եւ ա՛յլ աւելի փոքր կառուակ մըն են անոնք, որոնք կրնան իրենց համալսարաններէն «Թոշակ» մը ձարել, ճամբորդութեան եւ պանդուխտի դիմը վճարելու համար :

Հետաքրքրական է դիտարկողի եւ համագումարի այս երեւոյթը, որ թէպէտ հնարուած է Եւրոպայի մէջ, տասնըիններորդ դարուն, կատարելագործուած է Միացեալ Նահանգներու մէջ, 1880-էն 1945, եւ հիմա այլեւս սովորական ու կարելի մէկ մասն է այն մտաւորական եւ ակադեմիական զրոյթին, որ կը տիրապետէ Միացեալ Նահանգներու մէջ :

Նստած Լոնտոնի մէջ, Կարլ Մարքսի դերեզմանէն երեք քիլոմէթր հեռու, կը մտածեմ այս երեւոյթին մասին, որ մինչեւ 1970-ական թուականները կը պակէր հայ իրականութենէն, եւ որ ներկայիս, բարեբախտաբար, սկսած է մաս կազմել մէկ ալ կեանքին :

Տասնըիններորդ դարուն, քաղաքական, դիտական եւ ընկերային որոշ հոլովոյթ մը պատճառ եղաւ որ «Ժողով»ներու եւ

համագումարներու թիւը բարձրանայ : 1815-ին, Եւրոպայ մը դրաւոյ Պոնափարթի անկումէն ետք, Եւրոպայի միւս ջոջերը Վիէննա հաւաքուեցան, դժարելու համար համագումար մը, այլապէս կոչուած «վեհաժողով» մը, որ իսկապէս անսովոր երեւոյթ մըն էր Եւրոպայի պատմութեան մէջ : Պէտք է յիշել որ անկէ առաջ թագաւորներ ու վարչապետներ դիւրաւ ճամբայ չէին ելլեր, — կամ, երբ կ'ելլէին, իրենց բանակներուն հետ պատե-

Գրք

ԽԱՅԻԿ ԲԵՈՒԼՈՒՄՆ

բաղմի կ'երթային, եւ ոչ «այցելութեան» կամ հազամուսարի, կամ նոյնիսկ վեհաժողովի :

Դժուար է այսօր, 21-րդ դարու սեմին, երեւակայել թէ ի՞նչ կը նշանակէր ճամբորդել առանց օդանաւի, հեռաձայնի, հեռադիւրի, ինքնաշարժի, երկաթուղիի, սառնարանի, կարապատ ճամբու, օդը բարեխառնող մեքենայի, հիւանդանոցի : 1815-ին, Եւրոպայի ամենամեծ ճամբաներն իսկ փոշարձակ կամ ցեխապատ կամաններ էին, ուր արքայական կառքերն իսկ կը խրէին յաճախ : Ծամբորդութիւնը տառապանք էր : Հիւանդութիւնը, բնականոն ուսման մեծ վարչապետները դեպքաներով եւ նամակներով կը կատարէին իրենց դործը : Անշուշտ նման ձեւով ամէն ինչ չի կարգադրուիր, — տար-

(Շաբ. ք. Գ. էջ)

coup plus justifiées que les précédentes et probablement plus faciles à corriger tout au moins dans le principe.

1) La pauvreté du peuple turc explique la squattérisation des édifices chrétiens utilisés comme grange ou habitation et cela avec d'autant plus d'acuité que l'hypernatalité ne semble pas devoir s'apaiser dans les régions les plus désertées, c'est-à-dire l'Anatolie orientale.

2) Cette pauvreté est également mise en avant par les responsables turcs pour justifier leur négligence. Les paysans ne comprendraient pas, disent-ils, qu'on dépense pour l'entretien des monuments anciens des sommes importantes alors qu'ils logent dans des taudis et je pense que cela est vrai. L'art et la culture sont des concepts qui ne peuvent plus être perçus quand on franchit un certain seuil de misère.

Pour que les Turcs consentent à protéger les monuments chrétiens il faut que, non seulement, ils n'y voient point de traquenards, mais en plus qu'ils y trouvent un intérêt.

Il faut donc leur faire comprendre que la campagne que nous menons pour la sauvegarde des monuments chrétiens est indépendante de toute arrière-pensée politique. C'est pourquoi on ne saurait privilégier telle ou telle culture; qu'elles soient grecque, arménienne, géorgienne ou syriaque, elles doivent être placées sur le même plan. C'est pourquoi il est indispensable que l'action soit menée conjointement par tous les pays d'Europe, car la France, connue comme très favorable aux nations chrétiennes d'Orient,

pourrait paraître suspecte si elle se présentait isolément.

Il faut leur expliquer que notre intérêt est uniquement culturel parce que la Turquie est détentrice d'une richesse culturelle et historique multiforme irremplaçable et que la protection des monuments chrétiens ne nuit pas à celle des monuments turcs. On peut leur donner l'exemple remarquable de l'Espagne qui met autant de soins à entretenir et restaurer les églises catholiques que les anciennes mosquées ou les vieilles synagogues.

En attendant que les mentalités changent (ce qui peut mettre un certain temps), il sera plus expédient de mettre en avant le côté pécuniaire d'une politique conservatoire en soulignant l'intérêt que les touristes portent aux monuments et la place de plus en plus importante qu'ils leur donnent dans leurs programmes de voyages.

Dans la pratique, il faut tenir compte de la susceptibilité des autorités turques; il faut qu'elles sachent que les Européens n'entendent pas se substituer à eux pour leur imposer une ligne de conduite. Enfin, et ce n'est pas le point le moins important, il faut être en mesure de proposer une large participation au financement des travaux.

Sans nous leurrer sur les difficultés d'une telle entreprise, on peut avoir un espoir raisonnable de la voir couronnée de succès à condition que des maximalistes irresponsables ne viennent l'entraver en y amalgamant des objectifs politiques qui n'ont rien à faire ici.

«Autant frappe à ma porte une mort si cruelle,

Autant je dis la vie avec autant d'espoir»

ԺԱՆ-ԺԱԿ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Nous publions ici le texte de l'intervention de Jacques BALP, lors de la soirée de soutien au Comité Karabagh organisée à Montpellier, le Vendredi 14 Avril, par l'Amicale Arménienne de Montpellier et sa région et l'Association « Solidarité Franco - Arménienne » à l'occasion du parrainage officiel du Professeur Babken Araktsian par la Ville de Montpellier. Jacques BALP est journaliste de télévision et écrivain auteur, en particulier, d'un recueil de nouvelles Le pêcheur de soleil et du roman La mort volée à Dieu (porté au petit écran sous le titre de Un jour de presque hiver). Le regard porté sur les événements d'Arménie est celui d'un humaniste qui sait replacer les faits dans un contexte plus général.

Le titre est de la rédaction.

**

Autant vous dire tout de suite que je ne suis pas un spécialiste de l'Arménie.

C'est mon ami Gérard Dédéyan qui m'a sensibilisé à ce qu'il est convenu d'appeler la question arménienne, mais surtout, à son art, et à sa culture dont j'ai pu voir un îlot chez les moines mékhitaristes de Venise.

Quand on survole l'histoire de ce pays, ce qui frappe, avant tout, c'est son destin tragique. Il y a certes des périodes fastes, mais l'Arménie apparaît avant tout comme une sorte de champs clos où s'affronteraient l'Orient et l'Occident, une sorte de ligne de rupture et de faille entre deux mondes. (Et au passage, je dois dire que nous avons aujourd'hui le douloureux exemple de la même situation, avec le calvaire des chrétiens du Liban).

Pour en revenir à l'Arménie, au 19ème siècle et au début du 20ème, son histoire n'est plus qu'une succession de révoltes et de massacres, comme si, chaque fois que ce peuple relevait la tête pour crier son existence, une main se trouvait là pour l'égorger.

C'est une sorte de fatalité au sens antique du terme qui paraît peser sur lui. Une de ces fatalités contre lesquelles même les dieux ne peuvent rien.

Et chaque fois que toutes les forces du destin paraissent s'abattre sur lui, chaque fois, le peuple arménien se redresse avec dignité et courage pour affirmer son droit à la vie. C'est-à-dire celui d'exister dans sa langue, dans sa culture. En un mot : dans sa différence.

Certes, il y a eu des actions qui n'étaient pas faites dans la dignité; il y a eu aussi la haine aveugle des attentats, mais c'est sans doute ce que l'on pourrait appeler des dérapages : les graves erreurs d'une petite minorité.

De cette fatalité qui obsède ce pays, nous venons d'avoir un dernier exemple avec le tremblement de terre qui vient d'endeuiller, encore une fois, l'Arménie.

Tout malheur pourrait présenter des points positifs.

Celui des catastrophes et des cataclysmes est, sans doute, de donner conscience aux hommes de leur fragilité. De leur permettre ainsi de dépasser leurs rivalités, leurs antagonismes momentanés, et de les unir face à un événement qui les écrase. La solidarité et la fraternité naissent beaucoup plus de l'égalité devant le malheur que dans la perspective étale de la tranquillité des jours.

L'utilisation de cette fatalité pour régler le problème du Comité KARABAGH est, sans doute, ce que nous autres, Occidentaux comprenons le moins bien.

En ce qui concerne l'U.R.S.S., je voudrais vous parler de deux livres qui m'ont particulièrement marqué.

Le premier s'intitule : 7000 jours en Sibérie. L'auteur, Karlo Stajner, était un communiste qui combattait dans la clan-

destinité yougoslave. En 1932, il peut enfin réaliser son rêve : aller vivre en U.R.S.S., le paradis : le pays qui concrétise l'idéal pour lequel il s'est battu. A Moscou, il est accueilli comme un héros. Les banquets succèdent aux banquets. C'est, au début, une grande fête perpétuelle, dont il désire vivement sortir pour servir enfin ce pays qu'il admire, sa patrie idéale. On va lui trouver un travail. Il dirigera une imprimerie. Tout ira bien pendant quatre ans, jusqu'à cette nuit d'hiver où la Guépéou frappe à sa porte. Il se retrouvera en camp de travail en Sibérie. Il y restera vingt ans sans savoir exactement de quoi il était accusé. La mort, même, paraissait l'avoir oublié dans ce bout du monde glacé où les hommes tombaient comme des mouches. Jusqu'au jour où Tito, réconcilié avec Staline, tend à celui-ci, sans grand espoir sans doute, une liste de noms de prisonniers. C'est ainsi que Stajner sera libéré, pourra revenir chez lui et écrire ce récit qui est un témoignage terrible.

Le second livre qui est toujours présent à ma mémoire, c'est *Contre tout espoir* de Nadejda Mandelstam. Son mari, Ossip Mandelstam, est certainement l'un des plus grands poètes russes du vingtième siècle. (Et je parle sous l'autorité de spécialistes qui s'y connaissent mieux que moi). Nadejda raconte la vie d'exil, de mort sociale, de vexation et de misère qu'elle a vécue avec Ossip. Jusqu'au jour où, là aussi, la Guépéou fait son office. Elle viendra arrêter Mandelstam. C'était le prix d'un poème : « L'Ours » où Staline, peut-être s'était reconnu. On ne saura jamais ce qu'est devenu Mandelstam, cet extraordinaire poète, dont l'une des dernières phrases dites à sa femme aura été : le premier devoir d'un homme c'est de vivre.

Dans le premier cas, celui de Stajner, l'idéologie aveugle a tué l'idéal qui l'avait suscité. Dans le second cas, l'idéologie a étouffé la poésie, c'est-à-dire cette magie créatrice qui n'appartient qu'à l'homme.

Ces deux hommes, communistes convaincus, il faut le préciser, ont été l'un tué, l'autre détruit par le système qu'ils avaient contribué à mettre en place.

Pourquoi vous en ai-je parlé ? Parce qu'il semble bien que, dans le cas qui nous préoccupe, il y ait similitude. Certes, nous ne sommes plus sous Staline. Mais il me semble bien, à la lecture du dossier, que les membres du Comité Karabagh, sont aussi des communistes, membres du parti.

Il m'arrive, parfois, le soir, d'écouter Radio Moscou internationale. Je puis vous assurer que les journalistes que j'entends n'ont aucune attitude critique vis-à-vis du pouvoir. Je pense d'ailleurs que c'est le contraire qui vous étonnerait. Or, il y a parmi les prisonniers Samuel Gévorkian, commentateur à la radio Télévision d'Erevan. Je crois pouvoir assurer sans grand risque de me tromper qu'on ne peut être commentateur à la Radio Télévision, là-bas, sans avoir une carte du parti.

Donc nous ne sommes pas en face d'opposants purement idéologiques. Mais, sans doute, d'intellectuels, qui sont comme les porteurs d'âme de leur civilisation, la mémoire et l'espoir de leur pays.

Il semblerait d'ailleurs, que la Perestroïka ait changé le visage de la dissidence.

J'ai un ami, Jean Pierre Barou, qui a eu le privilège de rencontrer, dernièrement, Sakharov à Moscou. Il en a obtenu une longue interview qui a paru dans la presse internationale. L'autre soir, nous dinions ensemble, et il m'a rapporté certains propos, certaines inquiétudes de Sakharov. Pour lui, la démocratisation, les élections, auraient l'effet pernicieux de limiter le débat à l'intérieur du système, et de faire taire la voix de la dis-

sidence. C'est peut-être pour répondre à cette critique qu'on vient de lui permettre d'être élu.

En tout cas, ce qui est sûr, c'est que la dissidence, aujourd'hui, en U.R.S.S., n'est plus l'affaire d'individus isolés. Mais qu'elle est l'affaire des peuples. La brèche ouverte par la Perestroïka a déplacé le problème. On y défend plus la liberté individuelle, mais celle des peuples à disposer de leur culture, de leur mémoire, de leur identité. Le prix en sera sans doute lourd. Il n'y a qu'à voir ce qui se passe en Géorgie. L'apprentissage de la démocratie est un chemin difficile semé d'embûches et de soubresauts sanglants.

Mais, face à ces terribles traumatismes, il est vital que les voix ne se taisent pas. Les nôtres, pour dire qu'elles peuvent

comprendre la difficulté de certaines situations, mais, pour dire aussi que les autres voix, celles qui sont l'âme d'un peuple, ne doivent pas être étouffées par la porte des prisons.

Je voudrais terminer par deux vers, deux vers tout simples d'un poème de Rouben Mélik. Rouben Mélik est un poète arménien que j'avais eu l'occasion de rencontrer, il y a une trentaine d'années, pas très loin d'ici, à Millau. Aujourd'hui, par les hasards de la vie je l'ai retrouvé dans un livre que m'a prêté Gérard Dédéyan. Ces deux vers me paraissent résumer l'âme et le sort de l'Arménie.

«Autant frappe à ma porte une mort si cruelle, Autant je dis la vie avec autant d'espoir».

(ဇာပ . ယ . ဟဲ့ဟဲ့)

Fonds A.R.A.M

UNE RÉVOLUTION POUR QUOI FAIRE?

Il y a révolution et révolution. Il y a celle que l'on déverse quotidiennement sur les murs, à travers les jets d'eaux de la Concorde, les manuels scolaires caricaturaux et les journaux populaires ou pas, et il y a le bilan plus froid et moins médiatique dressé par les historiens depuis deux siècles. Il y a encore, parmi ces derniers, ceux qui nous «révèlent» que cette révolution a bouleversé le monde, a encouragé les peuples à se libérer de l'oppression, a inspiré tous les révolutionnaires de tous les continents, a mis à l'ordre du jour «les droits de l'homme», etc. En un mot, le bonheur de l'humanité a été annoncé par décret un jour de 1789 par des demi-dieux ayant pris racine dans cette glorieuse et unique terre de France. L'envers de la médaille, c'est une Europe mise à feu et à sang, la conscription généralisée et des guerres totales mettant en action des centaines de milliers de soldats au nom d'une patrie; c'est le développement du colonialisme; c'est l'émergence de l'Etat-nation, avec pour conséquence le broyage des cultures minoritaires dans un moule standardisateur; c'est un Etat jacobin ultra-centralisateur et autoritaire; c'est la mort du droit à la différence; c'est l'instauration de barrières douanières; c'est la fin de la libre circulation des hommes et des idées; c'est le génocide vendéen contesté par certains.

Absence de modestie et idéalisation républicaine ne sont pas nécessairement la meilleure manière d'éduquer les foules. On sait où a mené l'idéalisme au nom duquel tant d'horreurs ont été commises. Abstraction faite de ces dérapages contemporains, il n'en reste pas moins que cette révolution française a marqué la conscience des peuples et a provoqué l'enthousiasme par ses déclarations généreuses évoquant les principes de liberté, d'égalité et de fraternité. Mais, en quoi celle-ci a changé la vie des Français? Les bouleversements les plus notables — outre évidemment la mise à l'écart de l'aristocratie —, c'est l'émergence d'une bourgeoisie dirigeante qui prend les rênes du pouvoir et introduit ses propres valeurs dans le système social; c'est la réduction du rôle de l'Eglise dans les affaires de l'Etat; c'est, paradoxalement, l'introduction progressive de la morale bourgeoise: c'est le travail et l'épargne valorisés; c'est le transfert rapide du rôle social et caritatif de l'Eglise à l'Etat.

Chacun d'entre nous a pu, durant ses années de lycée, constater que la Révolution s'est bâtie sur les ruines de la monarchie. Cette dernière a, en effet, été rendue responsable de tous les maux de la société et a catalysé, par une politique particulièrement maladroite, tous les griefs contre elle. Il est vrai qu'avant d'en arriver à l'abolition de la royauté, une foule de petits et grands événements, déjà révélateurs, a contribué à préparer les esprits et à coaliser la plupart des couches sociales contre un pouvoir décadent. Les «lumières», avec ses encyclopédistes, ses Rousseau et autre Voltaire, ont évidemment préparé, plus que quiconque, ces

événements. Tous les germes de la Révolution et les idées directrices qui l'ont guidée sont déjà contenus et développés dans les œuvres littéraires et théâtrales du XVIIIe siècle. La tradition hellénique est également largement sollicitée et sert souvent de référence aux membres de l'Assemblée constituante ou de la Convention. Comme dans toute révolution, il a cependant fallu passer des intentions aux actes.

Et là, les résultats n'ont pas été à la hauteur des espérances suscitées après la chute de la monarchie. Désorganisée, l'économie du pays est dans une situation catastrophique et la pénurie de denrées alimentaires se généralise rapidement. Les anciennes terres détenues par l'aristocratie et le clergé et nationalisées sont bradées à vil prix à des bourgeois et de riches laboureurs qui, bien que moins paternalistes que la noblesse déchue, poussent au désespoir leurs métayers par leurs exigences et se substituent aux premiers comme gros propriétaires terriens. De nouvelles fortunes se bâtissent ainsi, laissant l'essentiel de la population dans le besoin. Ainsi que l'ont constaté nombre d'historiens contemporains, il s'agit donc et surtout d'une révolution des

par

R. H. KEVORKIAN

idées. Celles-ci ne sont pas toujours nouvelles, mais on a au moins le mérite de les réitérer solennellement. Quant aux aspects noirs de la révolution, notamment l'exécution de milliers de personnes, ils ne font que confirmer la règle: les violences et les excès inhérents à ces situations.

Qu'en est-il du rayonnement de la Révolution française à travers le monde? A cet égard, le résultat n'est pas négligeable chez les peuples opprimés, à la recherche d'une lueur annonciatrice de leur libération, mais à peu près nul en Europe occidentale, sauf peut-être en Italie dans les décennies suivantes. Il y a en effet une étroite relation entre la révolution sociale et les mouvements de libérations, la première sous-tendant et nourrissant les seconds. Et par un juste retour de l'histoire, la Grèce, à laquelle les idéaux de la Révolution doivent tant, trouva en France, au début du XIXe siècle, un soutien massif qui contribua à sa libération du joug ottoman. Les chefs du mouvement grec furent du reste presque tous formés en France et étaient nourris de culture révolutionnaire. Chez les Arméniens — qu'il nous soit permis d'en dire deux mots ici —, le prestige de la France, reposant notamment sur sa puissance militaire et son rôle de protectrice des chrétiens d'Orient, loin d'être réduit, suscita l'enthousiasme des jeunes géné-

ՓՐԱՆՍԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՑ ԶԱՐԹՈՆՔԻՆ ՎՐԱՅ

Նոր գաղափարի և նոր ցանց սերմեր
Ազնիւ պտուղներ հատումնաւ արագ:

(Յեղափոխական երգ)

Փրանսական Յեղափոխութեան ազդեցութիւնները ակնհեւ են թէւ 19-րդ դարու Արեւմտահայոց Զարթօնքին վրայ, բայց պատմական փաստաթուղթերու բացակայութեան պատճառաւ կարելի է միայն հետեւութիւններով գտնանալ, ապաւինելով՝ պատճառի եւ արդիւնքի կապակցութեան սկզբունքին:

Դիտելի է թէ այդ ազդեցութիւնները որոշ յատկանշով թափանցած են Արեւմտահայոց հանրային կեանքէն ներս: Այդ շրջանին դեռ չկային հաղորդակցութեան միջոցներ եւ Պոլսոյ Հայութեան իսկ առանձնաշնորհները միայն յարաբերութիւն կը պահէին Եւրոպայի հետ, այն ալ ղեկավարական շրջանակներու միջոցաւ, անուղղակիօրէն:

Օսմանեան Պետութիւնը համատարած բանտ մըն էր («Բանտի մէջ բանտ» ըստ հանճարեղն Պարոնեանի սահմանումին) որուն ղեկները կը բացուէին պատերազմներու համար միայն, եւ որոնց մասնակցելու իրաւունք չունէին ոչ-խալաթները: Իսկ Թրքահայ կ'ապրէին բռնատիրական չափազանց դժուար դրութեան մը մէջ, անհատական գետնի վրայ նկատուած ըլլալով իբր պարզ ստրուկ (Ռայա), իսկ հաւաքական գետնի վրայ ալ՝ լոկ կրօնական համայնք, որ կ'ենթարկուէր կամայական իշխանութեանը Սուլթանին կողմէ նշանակուած Պատրիարքներուն եւ ամենազոր փաշաներու ապաւինող մեծահարուստ Ամիրաներուն:

Նման պայմաններու մէջ է, որ Փրանսական Յեղափոխութեամբ ծնունդ առնող լոյսի ու յոյսի մեծ ալիքները, հակառակ խռովութեան ու խարակներու ընդդիմութեան, կը թափանցեն ի վերջոյ Թուրքիոյ սահմաններէն ալ ներս: Իբր առաջին ե-

ղելութիւն, եւ լոկ կայսրութիւնը փլուզումէ փրկելու ջանադրութեամբ, Սուլթանը 1839-ին Բարենորդում (Թանգիմաթ) կը հռչակէ հարկադրաբար, Եւրոպայի առջեւ մասամբ բանալով փակ դռները, եւ կարգ մը իրաւունքներ շնորհելով ոչ-խալաթ հպատակներուն ալ, յուսալով այդ կերպով ապահովել Արեւմտեան Մեծ Պետութեանց (Անգլիա, Ֆրանսա) պաշտպանութիւնը, ընդդէմ չեչուտող վտանգներուն (Ռուսիա, Եգիպտոս): Թանգիմաթը հետեւաբար, առիթ կը դառնայ որ հինգ դարու թմբիքէն արթննալով, Թրքահայերն ալ սկսին հետա-

Գրեց՝

ՏԻԳՐԱՆ ՀԱՅԵԱՆ

բերքուիլ Ազատութեան ու Արդարութեան գաղափարներով, որոնք տակաւ գետին կը շահէին մասնաւորաբար Փրանսա ուսանած երիտասարդներու ջանադրութեամբ:

Եւ արդէն այդ լուսամիտ երիտասարդներն են, որ չիման մէջ դառնաւ ըլլալով 1830-ի ու 1848-ի Փրանսական Յեղափոխութիւններուն հետ, ու սողորումաւ ազդային նոր խաչներով, կը լծուին պայքարի Պատրիարքներու ու Ամիրաներու անհակադիմ իշխանութեան դէմ, յաջողելով պարտադրել ի վերջոյ ժողովրդավարութեան հիմնական սկզբունքը:

rations qui, grâce, entre autres, aux initiatives des P. P. Mekhitaristes, avaient pris l'habitude de venir étudier en Europe où elles s'imprégnaient des valeurs des «lumières». Du reste, l'évolution de la société arménienne, au cours du XIXe siècle, les réformes imposées et la nouvelle «Constitution nationale» arménienne doivent beaucoup à ces jeunes gens décidés à ne plus accepter l'oppression interne des notables proches des milieux de la cour ottomane. Ne vit-on pas un Stephan Voskan participer en personne, durant ses années d'études à Paris, à la révolution de 1848 et éditer deux revues modernistes, avant de s'en retourner en Orient

et d'y publier des journaux porteurs des valeurs de la Révolution.

Au reste, même si l'instruction ne figure pas explicitement dans les droits proclamés par la déclaration de 1789, elle n'en est pas moins introduite dans la constitution de 1791. En un mot, c'est par l'instruction publique, l'éducation de l'homme, son élévation d'esprit, qu'une société s'émancipe. Tel est, du moins, le message que la Révolution française tenta de faire passer et qui se matérialisa dans les faits dans la seconde moitié du XIXe siècle.

ներու որդեգրումը, այսինքն՝ Ազգային Սահմանադրությունը:

Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխությունն էր մինչև մեր Ազգային Սահմանադրության խմբագրությունը (1857) համարան երկար է անշուշտ, բայց՝ ուղիղ: Եւ բացորոշ է թէ 19-րդ դարու հայկական դարձումը չէր կրնար իրագործուիլ, եթէ Ֆրանսական Յեղափոխությունը տեղի ունեցած չլըլար:

Պէտք է մոռնալ, որ հաղորդակցության միջոցներու չզոյուրեցնող շրջանին, զազափարները ժողովուրդէ ժողովուրդ կը փոխանցուէին ծայրայեղ դանդաղութեամբ: Ամբողջ դարեր պէտք եղած էին, որպէսզի Ազատութեան, Արդարութեան ու Ժողովրդավարութեան զազափարները, որոնք շատ հինէն՝ Հելլադայէն կու գային, ծաղկին ու հասունանան աւետարանական ճշմարտութեանց լոյսին ալ տակ, յանկարծ հրաբխայայտ ժայթքումով Եւրոպան ողողելու համար Ֆրանսական Յեղափոխությունն միջոցաւ:

Մինչ այդ, եւրոպական ժողովուրդներն իսկ մեծ մասամբ ապրել էին իբր ստրուկ կամ հպատակ, միահեծան ինքնակալներու կամ բռնատիրական վարչակարգերու քմայքին ենթակայ: Ազատութեան ու Արդարութեան զազափարները չէին մեռած անշուշտ, բայց մոռացութեան տրուած էր մասնաւորաբար ազատ ու հաւասար քաղաքացիի հանգամանքը, զոր Աթէնացիք յղացած էին, ու դործադրած՝ փոքրիկ հողամասի մը վրայ, հակադրելով զայն այլ (քաղաքացի) ժողովուրդներու հպատակի հանգամանքին (*):

Բայց միթէ կարելի է յաւերժ կաշկանդել ազատութեան զազափարը, որ բնածին է մարդ արարածին մօտ, ինչպէս լոյսի ու օդի պահանջը: Գաղափար, որ թեւ կու տայ մարդկային հոգիին, որ կու գայ ժամանակներու սկիզբէն իբր աստուածային շունչ, ու կ'երթայ անհունութիւն, իբր հիմնական յատկանիշը անմահութեան ձգտումին:

Եւ միթէ սահման կամ չափ ունի ազատութիւնը, որ կը ծաւալի ժամանակներու ու միջոցին մէջ յանձնուող ընդլայնելով տիեզերքին պէս, իր բացարձակ լինելութիւնը գտնելու համար Արարիչին մօտ: Եւ արդէն ո՞վ է բացարձակ ազատ, եթէ ո'չ միայն Աստուած:

— «Ազա՛տն Աստուած», պիտի ըսէր ազատասունչ հայ բանաստեղծը (Մ. Նալբանդյան), զէմ յանդիման տեսութեան լուսաշող վայրկեանի մը:

Այս յոյժ վերացական խորհրդածութիւնները կը թեւադրուին անշուշտ Ազատութեան, Արդարութեան ու Հաւասարութեան վեհ սկզբունքներէն, որոնք Ֆրանսական Յեղափոխությունը բնորոշեցին, եւ որոնցմէ առաջնորդուեցաւ հայկական զարթոնքն ալ, իբր կարգաւորիչ մեքենայ ստեղծելով՝ Ազգային Սահմանադրութիւնը:

Այսուհանդերձ, անհրաժեշտ է ճշդել թէ, առաջին ու ամենակարեւոր սկզբունքը, Ազատութիւնը կը բացակայէր մեր Սահմանադրութենէն, որ իրականութեան մէջ քաղաքական բնոյթ չունէր ամենեւեւ, եւ ծնունդ առած էր Բարձրագոյն Դրան հանձնարար միայն, իբր չարեաց փոքրագոյնը՝ կայսրութեան շահերուն համար: Հանձնարար, զոր պարահանները թոյլատրեցին չնորհու Որիմի պատերազմին յաջորդող բարեկարգութեանց միջոցառումն մէջ (Հաքթը Հիւմայուն): Եւ որքա՞ն զարմանալի է որ, միջնադարեան բռնակալական վարչաձեւի մը հաւանութեամբ, Պոլսահայ լուսամիտ երեսասարգութիւնը կը յաջողի հիմնել տեսակ մը ազգային ինքնավարութիւն, որ իր փթիթումը կը գտնէ եթէ ոչ քաղաքական, բայց գոնէ ուսումնական, մշակութային, անտեսական եւ իրաւական գետններու վրայ:

Անշուշտ թէ ժամանակները դեռ թոյլատու չէին քաղաքական իրաւունքներու մասին ալ խօսելու համար: Հիմնադիրները գիտակից էին ատոր եւ կ'ուզէին իբր առաջին քայլ, նախ ժողովուրդը զարգացնելով կազմակերպել իբր ազգ, բնկերավարչական իմաստով, որպէսզի ան դուրս գալով կրօնական համայնքի, ծուխի կամ հօտի դրութենէն, վերադարձ-

ROUSSEAU, LE «PHILOSOPHE ARMÉNIEN»

Poursuivi en France après la publication de l'Emile et du Contrat social, Jean-Jacques Rousseau se réfugia, en 1762, en Suisse, non pas à Genève, sa patrie d'origine, où son œuvre était également condamnée, mais à Motiers-Travers, dans la principauté de Neuchâtel; celle-ci était sous l'autorité de Frédéric II, roi de Prusse, qui se piquait d'amitié pour les philosophes et faisait profession de tolérance. Le gouverneur qui représentait le roi était un Ecossais, lord Keith, que l'on appelait Milord Maréchal. Il traita le réfugié en ami (1). C'est à cette époque que Jean-Jacques Rousseau se fit confectionner un habit arménien. Ce choix vestimentaire, si singulier soit-il, s'explique par le fait que, en France, on connaissait ce type d'habit.

Depuis Richelieu, mais surtout depuis Colbert, qui voulait réveiller le commerce avec le Levant, les négociants arméniens, principalement originaires de Perse, étaient venus s'installer en France, à Paris, à Marseille, à Toulon, faisant parfois fortune en y important de précieux ballots de soie. Leur présence avait occasionné la diffusion de certains produits. C'est un Arménien Pascal, qui, en 1672, sous le règne de Louis XIV, ouvrit le premier café à Paris, imité peu après par son

compatriote Stéphano (2). Les propriétaires arméniens de cafés rendirent bientôt familier l'habit arménien que portaient également certains négociants ou artisans (joalliers) de la même origine. Ajoutons que les ambassadeurs des rois de

par
Gérard DEDEYAN

Perse à la Cour de France étaient souvent des Arméniens (choisis en raison de leur religion chrétienne), dont l'habit dut frapper les imaginations. L'habit arménien était suffisamment répandu à Paris sous Louis XIV pour qu'un Antoine Ambroise, de nationalité indéterminée, ait été appréhendé, en 1690, (sous l'inculpation d'espionnage) en habit d'Arménien (3). Il fut emprisonné à la Bastille (comme vingt ans plus tard, le célèbre patriarche arménien de Constantinople Awedik).

L'essor du commerce du Levant fit mieux connaître aux Français non seule-

ment les Arméniens établis dans leur pays, mais aussi ceux d'Orient. Dans ses Lettres persanes (1721), Montesquieu évoque l'immigration forcée des Arméniens en Perse, sous le règne de Châh Abbas (1587-1628) qui put bientôt, après les avoir installés à Nouvelle Djoulfa, dans les faubourgs d'Ispahan, relancer l'économie de la Perse, grâce à leurs talents de négociants et artisans (4). Le même auteur évoque aussi le projet de Châh Soliman (1666-1694) d'expulser ou de convertir de force à l'islam les immigrés arméniens, dont le départ selon lui, aurait eu pour le royaume de Perse d'aussi funestes effets que la révocation de l'Edit de Nantes (1685). On sait que cette décision, priva le royaume de France de 200 à 300.000 sujets protestants qui contribuaient pourtant à sa prospérité (5).

«Peu de temps après mon établissement à Motiers-Travers, ayant toutes les assurances possibles qu'on m'y laisserait tranquille, je pris l'habit arménien. Ce n'était pas une idée nouvelle. Elle m'était venue diverses fois dans le cours de ma vie, et elle me revint souvent à Montmorency, où le fréquent usage des sondes, me condamnant à rester souvent dans ma chambre, me fit mieux sentir tous les avantages de l'habit long. La commodité d'un tailleur arménien, qui venait souvent voir un parent qu'il avait à Montmorency, me tenta d'en profiter pour prendre ce nouvel équipage, au risque du qu'en dira-t-on, dont je me souciais très peu. Cependant, avant d'adopter cette nouvelle parure, je voulais avoir l'avis de Mme de Luxembourg, qui me conseilla la fort de la prendre. Je me fis donc une petite garde-robe arménienne; mais l'orage excité contre moi m'en fit remettre l'usage à des temps plus tranquilles, et ce ne fut que quelques mois après que, forcé par de nouvelles attaques de recourir aux sondes, je crus pouvoir, sans aucun risque, prendre ce nouvel habillement à Motiers, surtout après avoir consulté le pasteur du lieu, qui me dit que je pouvais le porter au temple même sans scandale. Je pris donc la veste, le cafetan, le bonnet fourré, la ceinture, et après avoir assisté dans cet équipage au service divin, je ne vis point d'inconvénient à le porter chez Milord Maréchal. Son Excellence, me voyant ainsi vêtu, me dit pour tout compliment Salamaleki, après quoi tout fut fini, et je ne portai plus d'autre habit».

Արդարեւ, ներկայիս հասած ըլլալ կը թուենք խոստովանելով յղի բացառիկ հանդուրձանի մը, երբ թապուները կը ջընջուին, կապանքները կը քակուին ու հայրենական երկու գլխաւոր հատուածներուն միջեւ բարձրացուած բաժանման պատճառները կը տապալին, յոյս ներշնչելով որ մէկ ժողովուրդ, մէկ մշակոյթ իտէալը իրականանայ ի վերջոյ, Սփիւռքի Հայ միջոցով որ իր ինքնութեան փնտրութեամբ մէջ ֆոլքլորով ու կերպարներով չզոհանալով միայն:

Ատոր համար ալ ո'չ Պատիւները դրական պէտք պիտի ըլլայ, եւ ո'չ ալ՝ կառավարները բարձրացնել: Պիտի բաւէ օգտուիլ գիտնալ ներկայացող առիթներէն, իմաստութեամբ հետեւելով բարեշնչման հոլովոյթին:

Գանի որ բարեշնչումը բնութեան վերստեղծման հիմնական օրէնքն իսկ է (Պերկսոն):

S. Հ.

(*) Դարաւոր ստրկացման ազդեցութեան տակ չէ՞ որ մինչեւ այսօր մեծ մեծ կը կոչենք ֆրանսահայտակ, անգլիահայտակ կամ ամերիկահայտակ, փոխանակ այլոց պէս գործածելու citoyen կամ nationalité բացատրութեանց համարժէք հայերէնը: Հպատակ էինք, ու տակաւին կը մնանք հպատակ, փոխանակ դառնալու քաղաքացի:

Ces Arméniens de Perse, habitant généralement Nouvelle Djoulfa, on les retrouvait souvent en France, sous le nom de «Choufelins» (Djouffiens) et sous l'habit qu'adopta Jean-Jacques Rousseau.

Voici ce que nous dit ce dernier, au Livre XII des Confessions, du choix qu'il fit de l'habit arménien, lorsqu'il se trouva dans la principauté de Berne :

«Peu de temps après mon établissement à Motiers-Travers, ayant toutes les assurances possibles qu'on m'y laisserait tranquille, je pris l'habit arménien. Ce n'était pas une idée nouvelle. Elle m'était venue diverses fois dans le cours de ma vie, et elle me revint souvent à Montmorency, où le fréquent usage des sondes, me condamnant à rester souvent dans ma chambre, me fit mieux sentir tous les avantages de l'habit long. La commodité d'un tailleur arménien, qui venait souvent voir un parent qu'il avait à Montmorency, me tenta d'en profiter pour prendre ce nouvel équipage, au risque du qu'en dira-t-on, dont je me souciais très peu. Cependant, avant d'adopter cette nouvelle parure, je voulais avoir l'avis de Mme de Luxembourg, qui me conseilla la fort de la prendre. Je me fis donc une petite garde-robe arménienne; mais l'orage excité contre moi m'en fit remettre l'usage à des temps plus tranquilles, et ce ne fut que quelques mois après que, forcé par de nouvelles attaques de recourir aux sondes, je crus pouvoir, sans aucun risque, prendre ce nouvel habillement à Motiers, surtout après avoir consulté le pasteur du lieu, qui me dit que je pouvais le porter au temple même sans scandale. Je pris donc la veste, le cafetan, le bonnet fourré, la ceinture, et après avoir assisté dans cet équipage au service divin, je ne vis point d'inconvénient à le porter chez Milord Maréchal. Son Excellence, me voyant ainsi vêtu, me dit pour tout compliment Salamaleki, après quoi tout fut fini, et je ne portai plus d'autre habit».

Laroche, l'homme de confiance de Madame de Luxembourg, laquelle avait fait profiter Jean-Jacques de ses conseils, nous a laissé dans une lettre adressée à ce dernier le 11 avril 1762, la description de l'habit dont il passa commande pour lui :

«Pour la robe de dessous en camelot, cinq aunes à 4 livres 10 sous l'aune; il faut doubler les devants de soie; il en faut deux aunes et demie de taffetas ou croisé, à 5 livres l'aune.

Pour la veste et le bonnet, en gros de Tours, gros de Naples ou satin, il en faut 6 aunes à 10 livres l'aune; il la faut doubler de taille de coton, 3 aunes et demie à 5 livres l'aune.

Pour la veste de toile peinte, je tacherai de l'assortir à l'échantillon du drap que vous choisirez, autant qu'il sera possible, je la prendrai aux environs de 5 livres l'aune, et la doublure en proportion.

La fourrure pour le bonnet en

Պօղոս Սնապեանի

բարդուրը կը բանամ, քիթս բերանս կը
փակցնեմ ապակիին: Գըպըս Թիւրք-
տիւր, Գըպըս Թիւրքտիւր: Ձաները ա-
ւելի կը մօտենան եւ նաեւ մարդիկը: Կըր-
նամ զանազանի իւրաքանչիւրը: Ճեռքեր-
նին վեր ճանա՞ծ, աւճան, բաներ մ'
բռնած են: Այո, եւեթ յատակ կը տես-
նեմ Հիւս: Ախտեր են, ճողիկներ, ու-
րիշ բաներ: Կարծեմ մետաղեայ են, կը
շողան մերթ: Հայո մեր որ յերկինս...:
ինչո՞ւ ապաքան կամաց կը քալեն: Կը կե-
նան: Ինչո՞ւ: Ի՞նչ կայ կենայիւր: Ձայ-
ներ մը կը լսեմ, կոտորածն ապակիէն ծայ-
ներ: Կը տեսնեմ մարդիկ, որոնք խանու-
թէ՛ մը ներս կը մտնեն: Բայց այդ խա-
նութը դոց չե՞՞ այս Ժամո՞ւն: Եկեսցէ ար-
քայութիւն քո, եղիցիկ կամք քո որպէ՛ս
յերկինս...: Կեպապաի փաթթոցներով
դուրս կուզան: Ատաջինը օդը կը նտէ
փաթթոցներէն մէկը: Կը բռնէ կերպասին
մէկ ծայրէն: Օդին մէջը կը բացուի
փաթթոցը: Որքան լաւ կըցաւ ընել մար-
դը, ճարպիկ պէտք է ըլլայ ան: Հիւսն կը
կոխկոտէ կերպարս որ դետինն է, իսկ
Հիւսն բոլիկ բոլիկ էլ'նէ զայն: Ուրիշներ ալ
նոյնը կ'ընեն: Գետինը դոյնզդոյն կեր-
պասի փառններով լեցուեցաւ: Ձատկեայ-
ինչո՞ւ Հեռերնին չեն սանիւր փաթթոց-
ները: Աղքատ պէտք է ըլլան, վրայ դը-
լուինին յայտնի է: Կը պոռան կը փան-
չեն: Չեմ Հատկայն ըսածիւն: Սխալ է-
րաւ մը Հատկեայ: Շարունակ «կեանք»

കുറുപ്പ്

ՐԱՅՏԻ ՔԷՊԱՊՃԵԱՆ

բառը կը լսեմ ալլանդաի բերաններէ։ Վալթիկեանի մը համար մոռցած ըլլալ կը թուին կերպասի խանութը։ Թող մեզ զգարտիս մեր որպէս... Անոնցմէ մէկը կը նայի Ծրանկիւլիին կողմը։ Կերկարէ, ձեռքը դէպի անոր ցուցափեղկը։ Կոկիկ վրայ դուրսով մէկն է։ Ան անկարելի է որ աղքատ ըլլայ։ Երդում կրնամ ընել թէ ալդպէս է։ Բայց ես կը ճանչնամ զինքը։ Հօրս յաճախողներէն մէկն է ան, Հալի Պէյը։ Մաշալահ, նէ աքըլը ճօճուք Ալ օղլում եէ շու պողաշարը Եէ օղլում էն։ Հալի Պէյը թեւը կ'երկարէ, այս անգամ առանց պողաշարի։ Ձկայ, չմնաց Ծրանկիւլիին ցուցափեղկը։ Եւ մէջի գոհարեցնները։ Անոնք գետին չեն նետեր։ Բան մը չմնաց Գոն։ Մայրս պիտի չկենայ ալլես ալդ խանութին առջեւ, իսկ Հայը իրկը անհամբերութեամբ պիտի չբաշէ իր ձեռքէն։ Հիմա «Ճափոն Մաղաղաբար»ին մէջն են։ Այս անգամ ալ դուռնէն ներս չմտան։ Այս անգամ ալ ցուցափեղկը դուռէն աւելի լայն էր։ Օգին մէջ կը թռին ալդ դեղեցիկ պուպրիկները, իշխանոյի տոպիսը, փայտաշէն ձիերը, իսղալիք հարսալըրը եւ հարիւր տեսակ ուրիշ հրաշալիքներ, որոնք միշտ երազած բայց քիչ անգամ ունեցած եմ։ Աս իմ Ծրանկիւլիս ք։ Մտան նաեւ ամբերիկեան մշակութային լիեղծոններ։ Այս անգամ դուռնէն։ Ուրիշ ճար կ'ար։ Ցուցափեղկ չունի անիկա։ Ի՞նչ եղան արդեօք այն դեղեցիկ գլխերէրը։ Ես շատ կը սիրեմ զանոնք ձեռքիս մէջը բռնել, թէեւ չեմ հասկընար դրութիւնները։ Դժուար լեղու է անդէրէնք, դոնէ ինծի համար։ Այլ փրկեալ զմեզ ի չարէ... Կը մտնեան մեր տան։ Շատ բան չմնաց։ Հալի Պէյը չկայ մէկտեղները։ Ո՛րք մնաց ան։ Հալի Պէյ, Հալի Պէյ, կը պոռամ պատուհանին ետեւէն։ Ձկայ, կորսուեցաւ։ Կը շարունակեն մօտենալ, գրեթէ մեր տան դրան առջեւն են։ Տէր ողորմեա, Տէր ողորմեա, Տէր... Ի՞նչ կ'ընամ ընել ես, եթէ ներս մտնեն մեր յարկաբաժինէն։ Եթէ ջարդուիչուր ընեն մեր դուռը։ Տէր Աստուած, ի՞նչ ընեմ, ի՞նչ կ'ընամ ընել։ Բայց եթէ Հայրս հոս ըլլար, եթէ ձամբորդութեան դացած չըլլար մօրս հետ։ Տես այն ատեն, ինչեր կը պատահէին հոս։ Մէկ ձեռքով մէկը, միւսով ուրիշ մը կը բռնէր, երկուքը մէկէն փետուրի պէս օդը կը հանէր, գլուխին ընկոյզի պէս իբրու կը զարնէր եւ վերջը անիկուն մը կը շարտէր։ Եւ կարգը կուգար միւսներուն։ Հայրս շատ զօրաւոր է, հայրս ամէն ինչ կրնայ ընել։ Կից մը մէկուն, դուռնի հարուած մը ուրիշին։ Պարզապէս դուրս կը վանէր զանոնք։ Երդում կ'ընեմ թէ ալդպէս կ'ընէր։ Ի՞նչ պատահած էր այն մարդուն որ ելած ու ապտտակած էր զիս։ Այսօրուան պէս կը յիշեմ։ Սրկիւր պոռացած էր մարդուն, դուն ինչպէ՞ս եմ համարձակիս... Քիչ մնաց ոստիկանա-

տուն պիտի տանէին հայրս, այնպիսի տիպոց մը քաշած էր մարդուն: Նոյնը կ'ընէր այսօր, անպայման կ'ընէր: Եթէ հոս ըլլար, եթէ տեղ մը դաացած չըլլար: Ի՞նչ բախտ ունին աս զօրախմբիները: Ես ալ կ'օգնէի իրեն: Ես ալ բաներ մը կ'ընէի: Ես ալ առաջուան պէս տկար չեմ հիմա, ես զօրացայ ալլելու: Փանի մը տարի ետ, եւ ես հօրս պէս եմ: Այս ի՞նչ ազդուկ է: Կը կոտորենք մեր դուռը: Կոտորենք ապա-կընէ ճայն է աս: Բայց մեր դուռը ապակիէ չունի: Այսլո՞նքն: Եւ բեւեռնա ի հողի իմ զոռակալի օր մահուն, եւ զերկիւղ զհեհե-նոյն, եւ զսէր արքայութեան: Հայրիկ, ո՞ր ես հայրիկ, ես պէ՛տք ունիմ զեղի հայրիկ: Ամենակալ Տէր Աստուած մեր, կեցո՛ւ եւ ողորմեա: Կեցո՛ւ, Տէր: Չեկան, ներս չմտան մեր տունէն: Կը շարունակեն իրենց ճամբան: Կ'երթան դէպի վար: Ուրիշ ցուցափեղկեր կը սպասեն իրենց: Քրպորան Թիւրքախը, Քրպորան Թիւրք-ախը:

Հայրս յաճողդ օրը եկաւ, մայրս ալ հետեւ: Երկուքին ալ երեսը դռնատու է: Կ'ողջագուրութիւնք: Ամուր մը կը փաթթուիմ իրենց: Եւաբիկ, կ'ըսէ հայրս: Եւաբիկ, կ'ըսէ մայրս: Գլուխս կը շոյեն: Հողիս, կ'ըսէ մայրիկս, կը սկսի լալ: Մեծ մայրիկ դեռ անկողնոյսէ մէջն է: Հիւանդ է մեծ մայրիկս, մարմինը կ'ալրի: Տարօրինակ, կը մրմնջայ տղթ, Կարապետեան, ուրկէ՞ ելաւ այս տաքութիւնը: Գլուխը կը քերէ տղթ. Կարապետեան: Իսնայք մը կը դէէ թուղթի կտորի մը վըրայ: Օրը երեք անդամ պէտք է առնէ: Տէր ողորմեա, Տէր ողորմեա, Տէր...: Հիմա լոյս աչքով աւելի յստակ կը տեսնեմ փողոցը: Ապֆալթը կարելի չէ տեսնել: Կերպասի կտորներ, ապակիի փրշուրներ, ջարդուկալուր խաղալիքներ եւ հազար տեսակ ուրիշ բաններ, որոնց անունները իսկ չեմ գիտեր: Վար երթամ, պրպտեմ, թերեւս բաներ մը կը գտնեմ ինծի համար հետաքրքրական: Զըլլար, կը գոռայ հայրիկ, չեմ ձգեր: Օրմադ: Ստիպուած վեր կը կենամ: Անելի վերջը կը տեսնեմ աղբահաւքներ: Եկած են մարքերու, ոչնչացնելու հետքերը: Իրիկուն կ'ըլլայ: Մեծ մայրիկիս մարմինը դեռ կ'ալրի: Բռնաբարած են նաեւ, կ'ըսէ Պ. Օննիկ: Եւ ճարպիկօրէն կը դարձընէ Սթիւտպէյքերին դեկը դէպի ալ: Կ'երթանք Կիւմիւշտույն պողոտան ի վար: Ի՞նչ է ըսնաբարը, կը համարձակիմ հարցնել: Ծօ, ապտակը պիտի ուտես հիմա, կը գոռայ հայրս: Անկիրթին նայեցէք: Մօտ տասը հատ երիտասարդ աղջիկներ, կը շարունակէ Պ. Օննիկ: Գիշ մը վերջ Տըմապալչէ պիտի հասնինք: Եւ արդէն հասանք ձոն: Որքան դեղճիկ է Վոսիօրը նոյնիսկ այսօր: Գանատա՞, կ'ըսէ Պ. Սուրէն: Այդ պաղ Երկիւր՝ Երթալ կ'ուզես: Պարզապէս կը պոռայ Պ. Սուրէն: Ամէն ինչդ պիտի ձգես ու երթա՞ս, տունդ տողդ: Եւ ինչո՞ւ համար: Պ. Սուրէն շատ խոհեմ մարդ է: Եւ շատ լուրջ: Հայրս ինչ կը պատասխանէ չեմ լսեր քովի սենեակէն: Ան չի պոռար: Ինծի այլեւս արտօնուած չէ իրենց հետ նստիլ ու մասնակցիլ նման խօսակցութեաններու: Մեծերու դործ է ստիկա: Եւ ես մեծ չեմ: Ժողովուրդը պէտք է պարպուէր, կը շարունակէ Պ. Սուրէն՝ միշտ պոռալով: Անդամուան մը համար Մենտերես արտօնեց նման բան մը: Եւ Ժողովուրդը պարպուեցաւ: Անոր հետ նաեւ ցուցակեղեղներ: Այս վերջինները բաժանակաւոր կերպով: Ինչպէս Ֆրանսիոյ: Հոն նորէն կը փայլիլին տարբեր գիւնի եւ մեծութեամբ մարդաբոլորներ եւ աղաժանողներ: Միայն մայրս չի կենար այլեւս անոր առջեւ: Երբեմն հաղիլ թէ կը դանդաղի եւ հպանցիկ, դրեթէ աննշմարելի հայեացք մը կը նետէ դռհարեւ դէնիւրուն վրայ եւ աճապարանքով կը շարունակէ իր ճամբան, իմ ձեռքէս քաշելով, կարծես ես ըլլայի յանցաւոր: Մշտական կերպով հեռացան մեր կարգ մը բարեկամները: Նաեւ Պ. Օննիկը: Ելաւ այդ սառոցայնութեան կեկիւր՝ Գանատա դընայ: Ծամոյց չեղած իրիկուն մը մեղի եկաւ: Ներկայ էր նաեւ Պ. Սուրէն: Ան վերստին կը ճառախօսէր Մենտերեսի Ժողովուրդավարութեան մասին: Այս անգամ մեղք մը չգործեցի, չհարցնելով թէ ինչ է այդ Ժողովուրդավարութիւնը: Յանկարծ Պ. Օննիկ երկու լուսանկարներ դրաւ սեղանին վրայ, ո՛չ նետեց, առանց բան մը ըսելու: Մեծկակ լուսանկարներ, սեւ – ճերմակ: Վրան նոյն այդ ամբողջոր ես տեսած էի մեր պատուահանէն: Գրեթէ նոյն երեսները, նոյն այլանդակ արտապատուութիւնները: Լուսթիւն: Ան քե-

Mr. Didot, le fils de celui qui doit faire l'habit, qui est habillé en Arménien, à qui j'ai parlé, m'a dit que c'était les aunages qu'il prenait pour lui, et que les ceintures se portaient de soie sur la soie et que l'on les prenait de la même étoffe que la veste de deux aunes et que l'on lui fait faire deux tours et (qu'elle) se noue en devant (cela me paraît bien large), et que lorsque la veste est de drap, l'on fait la ceinture de cal-
mande;

et que de culotte il n'en faut point faire, qu'elles sont plus incommodes qu'utiles, et qu'il ne porte non plus que des souliers ordinaires.

Pour la fourrure de la robe de drap, comme ce n'est que de deux doigts, notre fourreur m'a dit que cela ne serait pas cher, si vous la faites faire tout de suite; il sera aisé de voir l'aunage, vous me la manderez et la fera faire, et (je) vous manderai ce que cela coûtera».

Il existe un beau portrait de celui que l'on devait appeler parfois «le philosophe arménien», en costume oriental; c'est un pastel datant de 1764 et attribué à Liotard (6). On remarque que le tailleur s'appelle Diodes c'est-à-dire Dieu-onné, traduction française de l'arménien swadzadour.

Si les Arméniens furent présents dans l'esprit des philosophes français du XVIIIe siècle, dont certains en donnent l'image d'un peuple sage et industrieux, les principes d'égalité, de fraternité, formulés alors, nourrirent les idéaux d'émancipation de la nation arménienne à la fin du XVIIIe au XIXe siècle.

On conserve même le souvenir de la participation d'un Arménien à certaines séances du Club des Jacobins, dont on connaît le rôle déterminant pendant la Révolution Française; lors de la séance du 19 mai 1791, ce personnage, dont on ignore

re le nom, défendit les thèses de Robespierre (opposé au triumvirat Barnave, Lameth, Duport) en faveur de l'émancipation des peuples coloniaux. Selon l'historien de Barnave, J.J. Chevallier, «contre les Barnave et les Lameth, l'Arménien a cité l'auteur arabe qui veut qu'un seul faux pas, un seul jour, puisse faire perdre le fruit de cinquante ans de vertus» (grands applaudissements) (7).

Il est certain que tout ce qui, dans la Révolution Française, avant l'exécution de Louis XVI et la Terreur a pu apparaître comme un ferment de libération pour les peuples asservis a été accueilli avec enthousiasme par les Arméniens, particulièrement ceux de l'Empire ottoman, qui avaient des relations avec la France. Ceux-ci devaient également saluer avec enthousiasme la Révolution de 1848.

GERARD DEDEYAN

(1) Sur cette période de la vie de Rousseau, cf. Daniel Mornet, *Rousseau l'homme et l'œuvre*, Paris, 1950, pp. 150-152.

(2) F. Macler **Autour de l'Arménie**, Paris, 1917, pp. 45-46.

(3) Mathorez, *Les étrangers en France sous l'Ancien Régime*, t. I, Paris, 1919, p. 336.

(4) Lettre CXXI, dans Montesquieu, **Œuvres complètes**, édit. R. Caillois, t. I, Paris, 1949, p. 310 (cité par F. Macler, **La France et l'Arménie à travers l'Art et l'Histoire**, Paris, 1917, p. 22, n° 1).

(5) Lettre LXXXV, *ibidem*, p. 258. Dans l'œuvre de Voltaire, on rencontre également quelques allusions aux Arméniens particulièrement dans le nom même du héros babylonien de son conte Zédir (1747) qui signifie «Pâques».

2a) Reproduit dans L. Flandrin, **Jean-Jacques Rousseau, Œuvres choisies**, Paris, 1946, p. 285. Voir également un autre portrait, eau-forte de Watelet, d'après Taraval, dans Jean-Jacques Rousseau, **Correspondance Générale**, t. VII, pl. I, p. 260, n° 3.

(7) Barnave ou les deux faces de la Révolution, Presses Universitaires de Grenoble, 1979 (2e édition revue et augmentée), p. 243, cité par H. Pasdermadjian, *Histoire de l'Arménie* Paris 1964, p. 260, n° 2.

զի բարեկամդ, կ'ըսէ յանկարծ Պ. Օննիկ, մատովը ցոյց տալով Հալիլ Պէյլը, այս անգամ սեւ — ճերմակ լուսանկարի մը մէջջէն: Բերանը բացած է Հալիլ Պէյ: Ի՞նչ կ'ընէ արդեօք: Աճերիմ օղլուն, սէն նէ աքըլը ճօճուքուն, չըսեր անպայման: Ալլահ պողըշլասըն սէնի, եսւ ըում: Ո՛չ, ո՛չ, պտնցմէ ոչ մէկը: Դուն ինչ կ'ըսէիր Հալիլ Պէյ, այդ իրիկուն: Դուն ի՞նչ գործ ունէիր սեպտեմբերեան այդ օրը ու՞նչ տանէ Իսթիքլալ պողոտային վրայ: Ուօւէ, Հալիլ Պէյ, խօսէ, ըսէ բա՛նք մը: Հալիլ Պէյ կը լռէ: Երբեւիցէ պիտի չստանամ պատասխանը հարցումներում: Հալիլ Պէյ չի գար այլեւս մեր տունը: Չգնաց սեղ մը ան, վերջապէս Օննիկ չէ իր անունը: Եւ երկու հատ ալ աղջիկներ չունի ան: Եւ թի՛ք ունենար, ինչ փոշի, իր հողը չէ: Սուրէն տայտայ, ի՞նչ կը նշանակէ ընտրաբայլը: Սուս անպիտան, անամօթ, անպատկառ, խայտառակ քեղի, հիմա կ'ուտես...: Իսկ մեծ մայրիկիս մարմինը դեռ կրակնենբու մէջ է եւ տոթթ. Կարապետեան կը շարունակէ իր գլուխը ճօճել: Ի՞նչ պիտի ըլլայ սա կնիկին վիճակը, հարց կուտայ հայրիկիս: Ի՞նչ պիտի ըլլայ: Տէր ողորմեա, Տէր ողորմեա, Տէր ողորմեա, կ'ըսէ քահանայ հայրը եւ կը ճօճէ խնկամանը: Կ'առնէ բուռ մը հող, կը նետէ դայն մեծ մայրիկիս դագաղին վրայ: Տողը թեթեւ ըլլայ, կը մըմնջայ Պ. Սուրէն: Մեծ մայրիկիս կը թաղեն առանձին: Ինչպէս կենանքին մէջ, հիմա ալ առանձին պիտի մնայ, ինչպէս որ ես մեծցայ առանց մեծ հայրիկի: Ո՛չ տեսայ զինքը երբեւիցէ ո՛չ ալ լսեցի ուր թաղուած ըլլալը: Ո՛չ ոք գիտէ այս մէկը, ոչ իսկ մեծ մայրիկիս: Եկան տարին, կ'ըսէր լուսա՜հողին, տարին եւ անգամ մըն ալ ես չըբրին:

水水水

Գրեթէ այդ շրջանին էր որ սկսաւ դէմ-
քերով հետաքրքրուիլ: Երբեւիցէ կարիքը
էջը զգացած գէնքի մը, տղայական նկա-
տած էր նման ձգտում մը եւ չափ ան-
գամ ալ ծծիմարած Բարուսին հետ, որ յա-
ճակն որսի կ'երթար իր հրացանով եւ զօ-
տիէն կ'սխտած 22-նոց ատրճանակով:
Զափահատութեան պակաս մը չէ՞ր ասի-
կա, տեսակ մը շարունակութիւնը ման-
կութեան, երբ ան իր ընկերներուն պէ-
ձեռքը խաղալիքէ ատրճանակ մը բռնած
կ'ընթերցանէր թում Միլքըն եւ կամ ու-
րէշ մէկ անուանի հերոսը Վայրի Արեւ-
ելեքին: Ան պէտք չունէր նման բանե-
րու, թող Բլաուսը եւ իր նմանները հա-
ղիւ թէ թաքնուած հպարտութեամբ կրէ-
ին իրենք գէնքերը եւ խնդալէն ճաթէին
ի տես իր անկերեւ անկարողութեանը հը-
րացանը զործածելու մէջ: Արամ տա-
րբի կը խորհէր հոմա եւ երեսի չէզոք
արտայայտութիւնով կը շրջէր Քարշ-
թատի մարդական բաժինը, կանդ կ'առ-
նէր պէյզպօլի զարկիչներուն առջեւ:
Կատարեալ լախտեր էին անոնք, հաստ-
կեկ եւ տողուն: Շատ մը բանի կարեւ-
րի էր ընել անոցմով, նաեւ պէյզպօլ խա-
ղալ: Գնդակ մըն ալ կ'ուզէ՞ք, հարցու-
ցած էր վաճառողներէն մէկը զբամբ
վճարած պահուն: Ո՛չ, պատասխանած
էր Արամ, տունը քանի մը հատ ունիմ:
Անկի վերջը, երբ ծրարը եւ մէջի այդ
հիւսնակի լախտը բռնած տուն կ'երթար,
էջը կրցած զսպել իր խնդուքը: Անշուշտ
որ պէյզպօլի գնդակ չունէր տունը: Քա-
նի մը օր վերջ ապրէն իսկ տիրացած էր
նաեւ կապի ատրճանակի-ճիշդը իրակա-
նի տեսք ունէր ան- եւ մեծ դաշոյնի մը:
Վերջեւս գողցեր էի՞նք մտած քովի փո-
ղոցի տուներէն մէկը եւ կողոպտած դայն:
Իսկ երկու կամ երեք ամիսներ առաջ
ծերուկի մը ձեռքերը եւ ոտքերը չէի՞ն
կապած անմանութենի, խուզարկած տու-
նը դրամ, զոհարեցէն գտնելու յոյսով:
Եւ վերջը, շարունակած մը արհեստաւո-
րը Արամին յարկաբամնի դրան աւելի
տողուն փականք մը անցընելու ատեն,
մարդիկը իրենց յուսախաբուիմէնէն, - ո-
չինչ ունէր ծերուկը - դանակով կտրա-
նած են բազմոցը, բազմաթիւները, վա-
րագոյրները: մէկ խօսքով ամէն ինչ:
Ո՛չ, ո՛չ, Արամին պիտի չպատահէր նման
բան: Ան պիտի գլխադրէր: Մորթուելիք
ոչխար էջր ան: Անպայման պիտի դի-
մարդէր: Թէեւ ոչ ոք հարցնող Արամին
իր դիմուելուն պատճառը, որովհետեւ ոչ
ոք գիտէր այդ, բայց եւ այնպէս ան քա-

իրիցս կրկնեց, նոյնիսկ փորձեց լաւաւ
գոյնաւ շարադրել իր «արդարացումը» — կը
գործածէր այս բառը: Յաճախ կը շոյէր
իր կաշի ատրճանակով, որ նոյնքան պակշ
էր եւ սարսափազդու ինչպէս իրական ա-
տրճանակի մը: Կը շոյէր զայն իրական
գուրգուրանքով, ճիշդ Վայրի Արեւմուտ-
քի քառալոյսներէն մէկուն պէս: Բայց
հոս Վայրի Արեւմուտքը չէր: Հոս միայն
Արեւմուտքն էր, իսկ զինքը անհասգստա-
ցընող լուրերը կու գային Վայրի Արե-
ւելքէն: Խոտափելի կարելի չէր լուրե-
րէն, ամէնուրեք էին անոնք: Կրնար խոյս
տալ անոնցմէ, բայց Արամ ի վիճակի չէր,
կը զգար լուրերուն քաղցրական ուժը եւ
կը հնազանդէր անոր: Չէր փախցնէր ձայ-
նափախի Հաղորդուններ: Մերթ Ուա-
շինկիթը կը գտնուէր, մերթ Լոնտոն
մերթ Շէշյաստան եւ գրեթէ միշտ Սուա-
դաքիթէ: Երբեմն չկարենայով նստիլ իր
աթոռին վրայ ջղային վեր վար կը քա-
լէր սենեակին մէջ, կէս ականջով մտիկ
չնկելով խօսնակին տուած մանրամաս-
նութիւնները: Սուադաքիթը շատ մօտ
էր հիւսի: Թերեւս քովի յարկարածինը
կը գտնուէին Պապական եղբայրները,
սեփական բոռնիքներով կը պաշտպա-
նէին իրենց եւ իրենց հարադատներուն
կեանքը, կը հեռաձայնէին միլիցիային,
որպէսզի գայ ան եւ օգնէ իրենց: Բայց
միլիցիան չէր գար, չէր ուզեր գալ: Ա-
րամ անորոք ցատումով բռնուցները կը
սեղմէր: Ինքը օգնութեան պիտի հասնէր
իր ատրճանակով, իր լախտով ու դաշոյ-
նով: Եւ պիտի վանէր յարձակողները, ո-
րոնք վստահ էին թէ ի մօտոյ պիտի յօշ-
տէին այս անգէն, անպաշտպան մարդի-
կը: Գրեթէ մեռած կը սեպուէին անոնք,
կենդանի դիակներ: Դաժպրեւում իրենց
բացառիկ գերագանցութենէն կը յարձա-
կէին նոր եռանդով: Բայց հաշուի չէին
առած Արամը: Կատարեալ անակնկալի
պիտի մատնուէին, յանկարծ նշմարելով
որ իրենք՝ յարձակողները իսկոյն վե-
րածուած էին յարձակուածներու: Վախ-
նալու կարգը պիտի գար իրենց եւ գունատ
երեսով պիտի պաշարէին իրենց սեփա-
կան մօրթը փրկելու համար: Արամ աւե-
լի վերջը պիտի փութար դուրս, օգնե-
լու համար այն ծերուկին, որ բանտար-
կուած իր ինքնաշարժին մէջ, սարսափա-
հար կը նայէր այն երկրասարդներուն,
որոնք ձեռքերնին երկաթէ բլրերէ, կը
խորտակէին իր կառքը, զինքը դուրս քա-
շելու եւ սպաննելու համար: Եւ կամ պի-
տի երթար վերի յարկերէն մէկը ար-
դեք հանդիսանալու համար անոնց, ո-
րոնք ամմիդ տղայ մը եւ իր մայրը կ'ու-
զէին պատուահանէն վար նետել, կարծես
անոնք ըլլային ալիւրի պարկեր: Եւ գրե-
թէ նոյն պահուն վազիկիւ պիտի հաս-
նէր երիտասարդի մը օգնութեան, որ
կատղածներու խմբակի մը կողմէ պիտի
հիղկուէր: Արամ իր մարմինը ուժաս-
պառ, աթոռին վրայ նետել, գլուխը դը-
րաւ սեղանին վրայ, գոցեց ձայնափախ-
ը: Չէր կրնար դիմանալ այլեւս, անկա-
րելի էր: Յաջորդ օրը օրաթերթերը ու
սովամատիւրելէ վերջ — չըջանէ մը ի վեր
սկսած էր չորս օրաթերթեր գնել — իւր-
մանքով կտցեց Սուադաքիթի դէպքերուն
նուիրումը բոլոր գրողիւնները, ղիզեց
զանոնք միւս կարծեսներուն վրայ: Թղթա-
կիցներուն տուած մանրամասնութիւննե-
րը իրարմէ գրեթէ չէին տարբերեր, բայց
եւ այնպէս Արամ յամառօրէն — իր ընկերը
ժողով պիտի ըսէր՝ մոլեռանդօքէն — կը
ժողովէր գտնոնք: Ի՞նչ կարեւորութիւն
ունին թու ըսածներդ, Դար: Ի՞նչ կը
հասկնաս դուն, որ կարենաս դատել: Ան-
տարակոյս օրուան նիւթին էին Հայերը:
Ապա ոչ Տիկին Համպախ ուրկէ ուր պիտի
ըսէր հետեւեալը ամենայն լրջութեամբ.
Այս ինչ սարսափելի բաներ կ'ընեն ձեռ
սաղակցիներուն, Պարոն Արամ: Մաղա-
նունը մինչեւ հիմա չէր կրցած սորվիլ:
Շատ դժուար է, կ'ըսէր ու ժպիտով մը
կ'աւելցնէր. Ihr Name ist wahrlich ein
Zungerbrecher, Herr Aram ! Բայց կար
սակներեւ յառաջդիմութիւն մը, այլեւս
համոզուած էր որ Արամ Ռումանիայէն
չէր գար: Ըսէր չէր չէր Ռումանիայէն կու
գար, ըսած էր Տիկին Համպախ իրենց ա-
ռաջին հանդիպման ատեն եւ այդ մնա-
ցած էր այդպէս մինչեւ վերջերս: Կար-
ծես հասկնա՞ծ ըլլա՞ր թուէր թէ կայ
տարբերութիւն մը Rumaenien-ի և Arme-
nien-ի միջեւ: Այս մէկը բաւական սուղի
երաւ, խորհեցաւ Արամ:

Քարը յաճախ կու գայ իր մօտը: Այսօր ալ հոս է: Նստած բազմոցին վրայ, ասիքէ կ'անցընէ ձեռքի թուղիկները: Գո-

ընունակ ժպիտով մը «ծունկի պիտի բն-
 րենք թեքսաքոն», կ'ըսէ: Քարը կենսա-
 լորտի պահապան հրեշտակներէն մէկն
 է: Ներկայիս կը պալքարի Թեքսաքո ըն-
 կերութեան դէմ, անոր պէնզինի կա-
 յաններէն մէկուն առջեւը թրուցիկներ
 բաժնելով: Նայէ տես, ինչպէս կը սպան-
 նին Հիւսիսային Միւր իրենց փորախա-
 տերով, կ'ըսէ Քարը եւ Արամին կ'երկա-
 րէ թռուցիկներէն մէկը: Կատարեալ մը
 պաշարեցինք կայանը, կ'աւելցնէ Քարը,
 հագիւ քանի մը օր եւս դիմանան: Աչքե-
 րը կը փայլիլին: Արամ Պի – Պի – Սի-ին
 լուրերը ձայնագրելով դադարձ է: Ինչ
 պիտի ընես այս ձայներիդէնը, երբեւիցէ
 պիտի դորձածն՝ ասոնք: Խնդրեմ, կը
 պատասխանէ Արամ ձեռքի կտրուկ շար-
 ժովով մը: Միշտ այսպէս է, պատաս-
 խան չես տար, չես խօսիր կամ բացատ-
 րեր: Առ կարգա, կ'ըսէ Արամ եւ Քարը
 ինի կ'երկարէ կտրօններու դէղ մը: Լաւ
 սողայ է Քարը: Գիտէ թէ ով է յանցա-
 ւորը թթու անձրեւին, երկար երկար կըր-
 նայ պատմել օդի ապականման մասին,
 պարզապէս կ'ատէ հիւլէական կայանե-
 րը, կը նախընտրէ հեծանիւ նստիլ, օսա-
 րիկ կը յուզուի վայրագօրէն սպաննը-
 ւող ծովալաններու լուսանկարները տես-
 նելով, համոզուած է որ ճարտարաբուես-
 տը վախճանն է մարդկութեան եւ ինքը
 պատրաստ է ամէն ինչ ընելու կասեցնե-
 լու համար այս գրեթէ անխուսափելի
 ընթացքը: Շատ քան դիտէ եւ նոյն ա-
 տեն ոչինչ: Ես ալ Սումգայիթի դէպքե-
 րով կը հետաքրքրուիմ, կը յուզուիմ,
 որովհետեւ ոճարգործութիւն է եղածը:
 Բայց դուն, կ'աւելցնէ ան, դուն որ այս-
 քան ատենէ ի վեր հոս կ'ապրիս, գրեթէ
 միաձուլուած ես ձայնափիւռովը, ձայ-
 ներիդէնովը, կտրօններովը: Ինչո՞ւ:
 Եւ դուիւր կը ձօճէ ըմբռնել չկրցող մէ-
 կու մը պէս: Ինչ էլ բաւ որ չէ տեսած Ա-
 րամին պէնքերը: Քանիցս պատմել տը-
 ւած է Կարապետին ծոռան, Վաղինակին
 թոռան, Աշոտին որդիին ինչպէս Գե-
 րմանիա եկած ըլլալը: Երբեմն անոնց
 յամառութեամբ մը պարտադրած է որ
 խօսի քանի մը հայերէն բառ, զանոնք
 իսկոյն կրկնել փորձած եւ ձախողած:
 Շատ դժուար է: Ժպիտով մը ներողու-
 թիւն ինդրած –չես գիտեր ինչո՞ւ եւ ա-
 ւելցուցած. քանի սերունդէ հեռու ես
 հայերնիդէ կը դեռ կը շարունակես խօ-
 սիլ մայրենիդ: Արամ Քարլին այս խօս-
 քերը ըստ իր տրամադրութեան նկատած
 է կամ իրրեւ հաճոյխօսութիւն եւ կամ
 իրրեւ շատ նուրբ քննադատութիւն: Բը-
 նութեան օրէնքներուն դիմադրող կեն-
 դանի բրածոյ մը չէր ան, նոր երկրին
 պայմաններուն քայլ յարմարցնել չկը-
 ցող անճարակ մը: Համակերպիլ փորձած
 էր, բայց չէր յաջողած: Իրեն այնպէս
 թուած էր որ լուրջիկները իր ջանքերը
 լուրջի չէին առած եւ –շատ կարեւոր էր
 այս կէտը իրեն համար– համոզուած էին
 որ ինչ որ ալ ընէ պիտի մնայ, կը մնայ
 օտարը: Լաւ, եթէ բրածոյ մ'ընէր, թող
 այդպէս ըլլար: Արամ կարելի չէր զգար
 համակերպելով թաքցնել իր օտարութիւն-
 քը: Ան այնպէս էր, ինչպէս որ էր: Մնաց
 եալը իր հոգը չէր: Ասոնք անգամ մը եւս
 միտքէն կ'անցնէին Պի – Պի – Սի-ին լու-
 րերը ձայնագրելու ատեն, մինչ Քարը
 թրթրի կտրօնները բազմոցին մէկ անկիւ-
 նը դրած կը կարգար զանոնք ըստ կար-
 դի, երբեմն հպանցիկ, երբեմն աւելի
 մանրամասնօրէն բայց միշտ լուռ: Մերթ
 զմերթ կը ձօճէր մէկու մը պէս, որ դժ-
 ուարութիւն կ'ունենար տեսածին եւ կամ
 կարգացածին հաւատալու մէջ: Թէ՛յը,
 ինչպէս միշտ այս անգամ ալ առանց շա-
 քարի, մոռցած էր սեղանին մէկ անկիւնը:
 Աւելի վերջը, շատոցն վերջացած էին
 լուրերը եւ Արամ անգամ մը եւս մտիկ
 կ'ընէր զանոնք ձայներիդէն, այս հաշուե-
 լիչուը օրուան սարսափին. Քարը ան-
 ձայն–անչոռի սեղանին վրայ դրած թեր-
 թի կտրօնները: Բան մը պէտք չէ՞ ըսէր.
 ահաւոր է, սարսափելի է, այս ինչ վայ-
 րագութիւն է, Տէր Աստուած եւ կամ նը-
 ման քանիք մը: Արամ յանկեղծ ոտքի
 ելաւ ոստումով մը: Եկո՛ւր, ըսաւ հրա-
 մայական չեղտով մը Քարլին, երթանք
 հիւրասենեակ: Մունկի եկած հեռաձայն-
 լի դործիքին առջեւ, ջղային շարժում-
 ներով խողարեկեց փոքր դարանը, դառա-
 իր փնտռած տաներիցը, դանք քշեց դը-
 ժիքին մէջ, կատուի մը ձկնուկութեամբ
 դնաց դէպի բազմոց, նստեցաւ անոր մէկ
 անկիւնը եւ ձեռքի վարժ շարժումով մը
 կորեց կառավարիչ սարքի ստեղծներէն
 մէկուն վրայ: Խնդրեմ դիտէ, ըսաւ Քար-
 լին. ձեռքը երկստեղծ է. տես հէ՛տ.

իրեն գործերը: Ձայնը առևել զննելը էր
 հիմա: Եւ յանկարծ Մոսկուա հասան,
 Հայոց գերեզմանատունը: Լեկիկցուն էր
 ան մարդոցմով: Գիրուկ մարդ մը հա-
 ղին թէ կարեւոր զսպելով իր արցունք-
 ները —ան պարզապէս կը հեծկոյտար-
 ներ մը կը պատմէր ուռեսերէնով: Իր
 արջկան մասին կը խօսի, պոռաց Արամ
 Ուրիշ տեսակ կարելի էր հայորդակ-
 ցիլ Գարլին հետ: Գործը իբն ձայնէր
 չէւ վերջ բացած էր Արամ: Կը պատ-
 թէ ինչպէս դատած է իր արջիկը զկա-
 տունը: Եւր մամուսնացած էր, կը լսէ
 էր, փորը ձեղքած էին, կը լսէ, վը-
 ալ յօշոտած: Առելի շիտակ կ'աղբիւր
 այս բոլորը ըսողը: Եւ Արամ, որ քա-
 միակ ուռեսերէն էր հասկնար, բառ-
 բառ կը կրկնէր անոր ըսածները, կար-
 թաւ պէտք ունենար իր այս օգնող
 թեան: Բայց մտիկ կ'ընէր ան: Ինչ-
 ականջները դոցած էր: Միշտ շատ է
 աղմուկը: Տեսարանը փոխուեալ: Ու-
 րիշ տեղ մըն ենք հիմա, բացատրեց
 իր: Եւ պատահաւ զբայ կերպաւ քա-
 ղաք մը որ թերեւս առյաւել անծան-
 փալտ իմար իրեն եւ ուրիշներուն, եր-
 հնո պատահած չլլալին այդ յայտ
 «տխուր դէպքերը»: Իր բառերը չէին
 ստնը, սովորաբար իրենք կը լսե-
 ին ստնը, իրենց կարգ մը ներկայաց-
 ցիչները: Միշտ համաբաշխ եղած է
 Հայերուն հետ, իսկ յարաբերութիւնն
 մէկ ըրաւով եղբայրական: Իսկ եղան-
 քը, այդ տխուր դէպքերը, անոնց ախ-
 խովիկանի գործն էր: Արամ անոն-
 քէն մէկուն վրայ կ'ոխելով խեղդեց մա-
 ղոց ձայնը: Իրենց միայն չըթուեց
 չարժեկ մնացած էր: Գլուխը կը հա-
 ղէր հիմա թէ աղմուկէն եւ թէ կեղծ
 բայով իրեն արտայայտուեալ էր
 Բացայայտ սուտը անուշադն ըտղին
 խու ցաւ կը պատճառէր, իսկ ըտղի
 Յանկարծ զինուորներ երեւցան, սա-
 լարտը գլուխին անցուցած, մէկ ձե-
 քերնին վահան մը, միւտը մահալ մ
 դնդակ շանցեցող բաճկոնակ մը հաղու-
 լի կենան խուռ մը երիտասարդին
 շուրջ: Կարեւոր է սա, ըսաւ Արամ
 վերստին ձայնը բացաւ գործիքին: Ատ-
 են ոճրագործները, ըսաւ խօսակը: Կ
 զիւ քսան — քսաներկու տարեկան են
 րոնք, վախտակաղմ: Մէկ մասը զու-
 ղար կահած է: Կ'ախոսանք իրենց
 բարքներուն վրայ: Ողջի խալիկան
 րան մը կ'ա՛յ իրենց օտո: Յայտին է
 Բայց գոնէ գլուխին վար կահած է
 Մէջերնին մէկը կայ որ չընքն նոյնի
 այդ: Առաջին կարգը կեցող մը, ձե-
 խնէ չորրորդը: Ուղղակի կը նայի Ար-
 ամին աչքերուն մէջ: Հպարտ է հայկեցի
 նոյնիկը մըրտա: Կը ծաղէ կարծի
 Միտքէն ի՞նչ կ'անցնի անոր, ի՞նչ
 խորհի սա պահուս: Արամ ժպիտի նմ-
 րան մը կը նշմարէ անոր երեսին վրայ
 Ոնդայ դուն, նայինք որքան տան եւ
 իր առ ձեռքին մէջ կը զգայ մետաղին ա-
 ղութիւնը: Ատրճեցեալ էր է: Ան գոնէ ին-
 նաբերբարքը դուրս կ'ելլէ զրպանէն, ք-
 շելով Արամին առ ձեռքը: Փողաբեք
 կ'ուղղէ դէպի այդ լիւր հայկեացի
 րիտասարդը: Եւ ան ի տես այս բոլոր
 կը շարունակէ ժպտիլ հեղինակով: Զգ-
 րեւ կը քաշէ Արամին առ ձեռքին ցուց-
 ւաւ: Պայթում: Սեւ զոյն ծակ մը կ'
 րեւի երկատարալին ճակտին վրայ, հո-
 կէ կը հոսի սեփ-սեւ արիւնը անոր:
 միշտ նոյն ժպիտը չըթնեցուն վրայ
 տապալի, կ'անհետանայ: Վերջացաւ,
 սաւ Արամ խորեւիկ չունէ մը քաշ-
 Շատ յոգնած եմ գիտես, պատասխան-
 Գարլն ու գծուածութեամբ ոտքի ելա-
 Դուն վաղը պիտի դա՞ս: Դուրը հաս-
 էին: Վաղը՞, ըսաւ Արամ զայն բան-
 լով: Այո վաղը: Մոռցա՞ր, մենք մեք ի-
 սի ծառը պիտի տնկենք: Եւ գլուխն ու-
 ճիւղ խորհրդարանին դիմացը, որպէս
 տաննին թէ՛ մենք անտարբեր չենք ին-
 նոյն անտանդեցուն հանդէպ: Դուրս
 հիմա, աստիճանալանդակը: Ընէ նա-
 հիմա, պիտի դա՞ս: Թօթափած էր յո-
 նութիւնը: Այո, այո, պատասխանեց
 ըամ, յոյսի ծառը, մեռնող անտանդը
 եւ գոցեց դուռը: Անկողին պէտք է եր-
 ար: Միտքը ինչպէս նամակը, որ ան-
 ժպտան պէտք է գրէր: Յատուկ ճիւղ
 թափելով նստաւ գրասեղանին առջեւ
 եւ սկսաւ գրել: Միւրեք մայրիկ, սիր-
 վի հայրիկ, ձեռ վերջին նամակը
 ցայ: Ուրախ եմ որ դուք ողջ — առողջ էք
 Ես ալ փառք Աստուծոյ լաւ եմ, ամէն ին-
 լաւ կ'ընթանայ: Գարլով...:

ԲԱՅՅԻՒ ՔԷՊԱՊՈՒՆ

Sirarpie DER-NERSESSIAN

Dans ces quelques lignes, qui ne sont ni une biographie, ni une analyse de son œuvre, je voudrais exprimer ce que trente ans de relations avec Mlle Der Nersessian m'ont appris d'elle. C'est moins simple qu'il ne paraît.

Elle n'avait rien de la molièresque «femme savante», personnage qui, soit dit en passant, ne semble guère en voie de disparition. Elle n'en avait ni la pédanterie, ni l'arrogance, ni la minceur du vernis scientifique, bien au contraire. Son affabilité, sa modestie surprenaient le visiteur peu habitué à la qualité d'un tel accueil de la part d'une sommité internationalement reconnue. Son aisance et son savoir-vivre dénonçaient cette parfaite éducation qu'on dispensait autrefois aux jeunes filles des grandes familles du Proche Orient.

Cette savante ne s'enfermait pas dans la tour d'ivoire de ses recherches et restait attentive aux rumeurs du monde. On aurait pu la croire douillettement conservatrice et l'on s'étonnait de son extrême sensibilité aux injustices sociales, aux malheurs du tiers-monde, aux drames des pays opprimés. Au printemps 1968, j'avais été frappé par sa façon de suivre les événements, lucide et indulgente, exempte d'hostilité, d'agencement ou d'ironie. Elle avait perçu avant bien d'autres le fond de désespérance de la révolte étudiante. Une personnalité hors du commun, vraiment, ne serait-ce que par sa sympathie pour la jeunesse.

par
J.-M. THIERRY

Ce qui m'a surtout frappé, en effet, c'est la façon dont elle recevait les jeunes venus lui exposer leurs projets ou lui demander conseil. Elle écoutait patiemment les exposés, souvent maladroits, les hypothèses, même aventureuses. Elle les discutait objectivement et les corrigeait en dominant l'impression de traiter l'interlocuteur en égal. Elle n'hésitait pas à prendre le temps qu'il fallait pour rechercher un document et fournir le renseignement souhaité. Avait-elle oublié un détail, qu'elle vous écrivait sans tarder. Je crois n'avoir jamais rencontré quelqu'un d'aussi généreux, d'aussi peu jaloux qu'elle, dans ce monde intellectuel où la compétition (parfois féroce) devient loi. Tous ceux qui l'ont approchée sont, je pense d'accord et j'en ai fait personnellement l'expérience car, si je n'étais plus jeune, je n'en étais pas moins un débutant. Je me souviens. C'était dans les années soixante quand la chance m'avait fait retrouver en Turquie orientale, des églises arméniennes inédites. Non seulement elle n'avait pas voulu, en dépit des propositions que ma femme et moi lui avions faites, exploiter nos documents, mais elle nous avait encouragés à publier nous-mêmes nos découvertes, faisant preuve d'une belle confiance que nous nous sommes toujours efforcé par la suite de ne pas trop décevoir.

Quand les éditions Mazenod m'ont proposé de rédiger une étude générale sur l'art arménien, ma première démarche, avant d'accepter, fut d'aller demander à S. Der Nersessian ce qu'elle en pensait. Or non seulement elle ne m'a pas dis-

suadé d'entreprendre ce travail qui allait malgré tout recouper le sien à moins de dix ans de distance, mais, malgré sa fatigue et ses soucis, elle s'est mise à ma disposition et elle a notamment contrôlé toute ma rédaction sur l'art des miniatures. Je serais bien ingrat si je le dissimulais ou l'oubliais.

Il ne faudrait pas croire que sa courtoisie cachait une quelconque pusillanimité ou indifférence car elle savait se montrer, envers ceux qui se voulaient ses disciples, nette et franche à l'occasion. Ses jugements, toujours soigneusement pesés, étaient parfois sévères, mais elle condamnait rarement et trouvait volontiers des excuses. A la fois procureur et avocat, elle savait l'ambiguïté des comportements humains et l'interlocuteur partait toujours encouragé sinon rassuré.

Tous les ans avant notre départ pour la Turquie, j'allais lui soumettre notre programme et au retour, le résultat de nos recherches. C'était — tant sa joie était grande et son intérêt attisé — un plaisir pour nous de projeter dans son appartement de l'avenue de Versailles les diapositives de monuments qu'elle croyait détruits à jamais et qu'elle ne connaissait souvent que par les manuscrits qui y avaient été enluminés. Car elle n'avait rien perdu de son enthousiasme pour tout ce qui touchait à l'Arménie et s'émerveillait quand quelque étudiant d'origine arménienne venait lui confier son intention d'étudier sa culture nationale. Du reste, elle se proclamait patriote, mais soulignait que cet engagement n'altérerait en rien son jugement et que l'impartialité était sa règle absolue.

Sa personnalité s'est bien exprimée dans la façon dont elle a mené ses recherches et sa carrière. La comparaison est saisissante avec la démarche de J. Strzygowski. Le savant viennois pressé et visionnaire, utilisant les matériaux de chercheurs européens ou arméniens, les a publiés, ce qui est louable, mais pour soutenir sa thèse sur l'origine et le développement de l'art chrétien primitif, ce qui était prématuré et critiquable. Sa documentation en effet, était tout à fait insuffisante comme l'ont prouvé les nombreuses et importantes découvertes faites depuis. Le gros ouvrage, qu'il a consacré à l'art arménien et qui a fait autorité pendant plusieurs décennies, laisse maintenant voir ses outrances, ses erreurs et ses lacunes. A l'opposé, mademoiselle Der Nersessian a amassé et étudié personnellement d'innombrables manuscrits arméniens (et byzantins, ce que l'on sait généralement moins). Grâce à sa connaissance des textes sacrés, elle a pu analyser l'iconographie des miniatures. Les publications qu'elle a faites ont été d'abord des catalogues, ce qui n'excluait évidemment pas des conclusions stylistiques et comparatives et ce travail de documentation s'est poursuivi pendant 60 ans avant qu'elle ne livre au public cultivé son fameux ouvrage de synthèse générale, *l'Art Arménien*.

Je m'aperçois que je brosse un tableau que d'aucuns pourraient prendre pour un diptychisme de circonstance, mais je prie le lecteur de me laisser le bénéfice de la sincérité. Je ne dis d'ailleurs pas que la longue vie exemplaire de Mlle Der Nersessian, malgré les satisfactions et les honneurs qui ne lui furent point marchandés, fut joyeuse. Déjà vivre l'époque du génocide (même si on en subit pas directement les atrocités) est pour l'adolescente

qu'elle était une épreuve qui a du laisser des traces indélébiles.

Parfois, en dépit de sa réserve, j'ai surpris dans ses propos ou dans ses silences une note de mélancolie. L'amour qu'elle vouait à sa sœur Araxe et le dévouement avec lequel elle l'a soignée et entourée pendant de longs mois, aux dépens de sa résistance physique et morale, laisse entrevoir tout un pan affectif de sa personnalité.

Elle était une épreuve qui a du laisser des traces indélébiles.

Parfois, en dépit de sa réserve, j'ai surpris dans ses propos ou dans ses silences une note de mélancolie. L'amour qu'elle vouait à sa sœur Araxe et le dévouement avec lequel elle l'a soignée et entourée pendant de longs mois, aux dépens de sa résistance physique et morale, laisse entrevoir tout un pan affectif de sa personnalité.

lité, qu'elle se gardait de livrer et qui probablement n'a pas trouvé à s'exprimer complètement.

L'inéluctable est donc arrivé. A quoi bon les condoléances et les banalités ?

«Tout ce qui a été ne peut être autrement qu'il ne fut; le possible est toujours relégué dans l'avenir, seul règne de la liberté» (M. de Unamuno).

qu'elle était une épreuve qui a du laisser des traces indélébiles.

Parfois, en dépit de sa réserve, j'ai surpris dans ses propos ou dans ses silences une note de mélancolie. L'amour qu'elle vouait à sa sœur Araxe et le dévouement avec lequel elle l'a soignée et entourée pendant de longs mois, aux dépens de sa résistance physique et morale, laisse entrevoir tout un pan affectif de sa personnalité.

շակոյթ: Անդերքն եւ Փրանսերէն զըր-
ւած իր երկրիով Ս. Տէր-Ներսէսեանը
աշխարհին ցոյց տուց, որ բիւզանդակա-
նի կողմէն, նրա հետ կապուած եւ նրա-
նից տարբեր, զոյգութիւն ունի հայկական
միջնադարեան արուեստը միանգամայն
ազգային եւ համամարդկային հնչեղու-
թիւն ունեցող ճարտարապետութեամբ,
քանդակագործութեամբ, մանրանկար-
չութեամբ: Ո՞ւմ, եթէ ոչ Ս. Տէր-Ներ-
սէսեանին ենք պարտական այն բանի
համար, որ զէպի հայ արուեստի ուսում-
նասիրման ընդգնացողն են եղել եւ գալիս
են բազմաթիւ օտարազգի գիտնականներ,
որ հայ արուեստը մօտեցնէ է աշխարհի
տարբեր ժողովուրդներին:

Ս. Տէր-Ներսէսեանը ծնունդ է 1896 թ.
Սեպտեմբերի 5-ին Կ. Պոլսում, առեւտր-
ական Միհրան Տէր-Ներսէսեանի եւ Ա-
զապի Օրմանեանի ընտանիքում: Տէր-
Ներսէսեանները երեք զաւակ ունե-
ին. որդին՝ Պօղոսը եւ երկու դուստրեր՝
Արաքսը եւ Սիրարփին:

Նրա մօրեղբայրը անուանի հայազէտ
եւ Կ. Պոլսի Պատրիարք Մաղաքիա Օր-
մանեանն էր: Իր առաջին հայազիտական
մենագրութեան մէջ՝ Վենետիկի Մխի-
թարեան միաբանութեան հայկական ձե-
ռագրերին նուիրուած դրքի յառջադա-
սում, Ս. Տէր-Ներսէսեանը գրում է,
որ քնուկ կեանքն ու գործը իր համար
ներշնչման աղբիւր են հանդիսացել:

Ս. Տէր-Ներսէսեանը տարրական կըր-
թութիւնը ստացել է Կ. Պոլսի Կասեան
վարժարանում, իսկ միջնակարգը՝ անգ-
լիական Հայ-Սըլուլում (բարձրագոյն
դպրոցում): Այդ դպրոցում չգտաւան-
դուող առարկաները ուսուցւում էին տա-
նը, այս միջոցով Սիրարփին, եղբայրն
ու թոյրը վարժ տիրապետում են նաեւ
Փրանսերէնին եւ անգլերէնին: Նրանք
տանը ստանում են Բրաթչուտթեան դա-
սեր, իսկ թոյրը՝ Արաքսը, որը օժտուած
էր նկարչական ձիրքով, սովորում է բա-
ցի դրանից եւ նկարչութիւն: Երեխաները
չափ միայն չէին զբաղւում ծնողներից: Մայրը
մահանում է, երբ Սիրարփին ինը տարե-
կան էր, իսկ հայրը՝ 1914 թուականին,
երբ Սիրարփին բոլորել էր կեանքի տա-
նութիւնը: Օրմանեանի յետոյ որբերի
խնամքը իր վրայ է վերցնում չամուսնա-
ցած մօրաթոյրը՝ Եւգինէ Օրմանեանը:

1915 թուականի Մեծ Եղեռնը արմա-
տապէս փոխում է Տէր-Ներսէսեանների
կեանքի ընթացքը: Այդ ժամանակ նը-
րանք գտնուում էին մայրաքաղաքում եւ
բարեկամների ու ազգականների խոր-
հրդով հեռանում են Կ. Պոլսից: Նախ
հաստատուում են Պուլկարիայում եւ ութ
ամիս մնում Սոֆիայում, այնուհետեւ
փոխադրւում Զուրիցերիա, որտեղ թոյ-
րերը շարունակում են իրենց ուսումը:
Այստեղ Ս. Տէր-Ներսէսեանը ընդուն-
ւում է Ժենեւի թոյժի, իսկ թոյրը փ-
ղաքուստի դպրոցը եւ Լեռաժտանոցը:

1917 թուականին ստանալով թոյժի
տիպովը, ապագայ գիտնականը ընդուն-
ւում է Ժենեւի համալսարանի դրականու-
թեան ֆակուլտետը, որտեղ սովորում է
մինչեւ 1919 թուականը: Պատերազմի
աւարտից յետոյ 1919 թուականին թոյրե-
րը տեղափոխուում են Փարիզ եւ այդտեղ
Ս. Տէր-Ներսէսեանը շարունակում է
ուսումը Սորպոնի համալսարանում:

Ուսանողական տարիներին նա ծանօթա-
նում է յետագայում նշանաւոր բիւզան-
դագէտներ դարձած Ֆրանցիս Տեռնիկի
եւ Անտոյ Կրայպարի հետ ու այդ ժամա-
նակից նրանց միջեւ հաստատուած բա-
րեկամութիւնը յարատեւում է ողջ կեան-
քում:

Սորպոնում Ս. Տէր-Ներսէսեանի բա-
ցառիկ ընդունակութիւնները գրաւում են
այնպիսի հռչակաւոր բիւզանդագէտների
ուշադրութիւնը, ինչպիսիք էին Ծարլ
Տիլը, եւ Գարրիէլ Միլէն: Ս. Տէր-Ներ-
սէսեանի գիտական պատրաստուածու-
թեան մէջ նրանցից բացի իր աւանդն է
ներգրւում նաեւ մէկ ուրիշ նշանաւոր
գիտնական՝ ռոմանական եւ գոթական
արուեստների պատմաբան Հանրի Ֆոսի-
յոնը:

1922 թուականին Ս. Տէր-Ներսէսեա-
նը դառնում է Գ. Միլէի ասիստենտը
Փարիզի համալսարանի բարձրագոյն ու-
սումնասիրութիւնների Դպրոցում եւ ալ-
տիւ դեր կատարում բիւզանդական յու-
շարձանների լուսանկարչական հաւաքա-
ծոն կազմելու գործում: Նրա աշակտան-
քը ըստ ամենայնի դնահաստեղծ համար
անհրաժեշտ է յիշել, որ այդ ժամանակ
յիշեալ հաւաքածոն ամենակարեւոր աղ-
բիւրն էր տարբեր երկրներում աշխատող
բիւզանդական արուեստի ուսումնասի-
րողների համար: Այս աշխատանքի բե-

րումով Ս. Տէր-Ներսէսեանը ծանօթա-
նում է ամերիկեան յայտնի միջնադա-
րագէտներին՝ արուեստի պատմաբաններ
Չարլզ Ռուֆլու Մորէլի, Ալպերթ Մա-
թիաս Ֆրենտի եւ Ուալթըր Գուբի հետ:
Յիշեալ գիտնականների խորհրդով ամե-
րիկեան Մասաչուսէց նահանգի Ուեյմսի
աղջիկների թոյժի տնօրէնութիւնը նրան
հրաւիրում է բիւզանդական պատմութիւն
եւ արուեստ դասուանողութիւն: Այստեղ նա
պաշտօնավարում է եօթը տարի:

1924 թուականին լոյս է տեսնում Ս.
Տէր-Ներսէսեանի առաջին յօդուածը, իսկ
1937 թուականին առաջին մենագրութիւ-
նը: Վերջինս գրուել է Ծարլ Միլէի ղեկա-
վարութեամբ եւ նուիրուած էր բիւզան-
դական մի նշանաւոր երկի՝ Բարեղամի
եւ Յովսէփի վէպի նկարագրողումնե-
րի քննութեանը: Այդ աշխատութիւնը իս-
կոյն եւէթ արժանանում է Փրանսիական
գրականութեան եւ պատմութեան ակա-
դեմիայի Ֆուլթի մրցանակին: 1937 թը-
ւականին լոյս է տեսնում նրա մէկ ուրիշ
մենագրութիւնը՝ Եւս. Վենետիկի Մխի-
թարեան միաբանութեան գրադարանի
12 - 14-րդ դարերի հայկական նկարա-
գործ ձեռագրերի մասին: Ս. Տէր-Ներ-
սէսեանի գրած այդ առաջին հայազիտա-
կան մենագրութիւնը պատկուած է Փարի-
զի յուսկան ուսումնասիրութիւնների
միութեան մրցանակով: Հայ մանրանը-
կարչութեանը վերաբերող մինչ այդ եւ
յետագայում հրատարակուած ուսումնա-
սիրութիւններում այդպիսի խորութեամբ
բացատրուած չեն տարբեր ձեռագրա-
ների պատկերները միմիանց կապող յառ-
կանիչները եւ միջնադարեան դրքի ձե-
ւաւորմանը ընդող առանձնապատու-
թիւնները: Յատկապէս մեծ է այս աշխա-
տութեան ուսուցողական նշանակութիւ-
նը՝ այն սովորեցնում է, թէ ինչպէս պի-
տի հետազոտել ձեռագրերի նկարա-
գործումները, տարբեր դրչակներտնե-
րի ղեղարուեստական ժառանգութիւնը
ի մի բերելիս, մատենների ձեւաւորումնե-
րի ինչ կարգի յատկանիշներով դրանք
խմբաւորել եւ ալյն: Այստեղ է, որ առա-
ջին անգամ ըստ ամենայնի քննութեան են
արժանանում Կարելի, Սարբերդի, Գլա-
ձորի եւ Կիլիկիայի գրքարուեստի յու-
շարձանները: Ս. Տէր-Ներսէսեանի այս
աշխատութիւնը ցարդ միակ աղբիւրն է,
որտեղ հանգամանօրէն ներկայացւում եւ
վերլուծւում են դաժնորեան նշանաւոր
մանրանկարիչ Թորոս Տարսնացու եւ կի-
լիկեան հռչակաւոր պարպետ Սարգիս
Պիժակի վրձնած եւ այժմ Վենետիկում
պահուող ձեռագրերը: Կարելի է վստա-
հարար պնդել, որ այս գիրքը ի մի բե-
րելով մինչ այդ կատարուած հետազո-
տութիւնների արդիւնքները, մեծապէս
խթանեց հայ մանրանկարչութեան ու-
սումնասիրման գործը:

Բարձր է գնահատուած նաեւ Ս. Տէր-
Ներսէսեանի երրորդ գիրքը՝ «Հայաստանը
եւ բիւզանդական Կայսրութիւնը» վերնա-
գրքում այդ աշխատութիւնը շահում է
ժենեւի Պոնտոն մրցանակը: 1945 թուա-
կանին հրատարակուած այն հատորը
այնքան մեծ յաջողութիւն է ունենում,
որ երկրորդ տպագրութեան անհրաժեշ-
տութիւն է առաջանում եւ 1947 թուակա-
նին գիրքը երկրորդ անգամ է լոյս տես-
նում: Հայաստանի եւ Բիւզանդիայի ա-
ռնչութիւններին վերաբերող այս ու-
սումնասիրութիւնը առաջին անգամ հան-
րամատչելի կերպով ներկայացնում է
հայկական ճարտարապետութիւնը, քան-
դակագործութիւնը, որմանակարչութիւ-
նը, մանրանկարչութիւնը, ծանօթագնելով
հայ արուեստի լուսագոյն գլուխգործոց-
ների հետ եւ երեւան հանելով զանազան
ընդգնացողներում հայ մշակոյթը բիւ-
զանդականից տարբերող ազգային, ինք-
նատիպ իւրայատուկութիւնները: Հայ -
բիւզանդական առնչութիւններին եւ Հա-
յաստանի մշակոյթի պատմութեան շա-
րագրանքում ի յայտ է գալիս Ս. Տէր-
Ներսէսեան պատմաբանի եւ արուեստի
պատմաբանի ըստ ամենայնի պատրաս-
տուածութիւնը:

1937 - 1947 թուականներին Ս. Տէր-
Ներսէսեանը զբաղեցնում է Ուեյմսի
թոյժի արուեստի բաժնի եւ Ֆրանսուրթ
թանգարանի տեսչի պաշտօնը: 1946 թը-
ւականին Միացեալ Նահանգներում նրան
հրաւիրում են Հարվարտի համալսարանի
Դոմբարթոն Օքս գիտահետազոտական
հաստատութիւն, ուր նա ստանում է բիւ-
զանդական արուեստի պրոֆեսորի կո-
չում եւ դառնում Հարվարտի արուեստ-
ների ու գիտութեան ֆակուլտետի ան-
դամ: Այստեղ 1963 թուականին նա ար-
ժանանում է վաստակաւոր պրոֆեսորի
պատւաւոր կոչմանը:

Այդ ընթացքում Ս. Տէր-Ներսէսեանը

բիւզանդագիտական ուսումնասիրութիւն-
ներին զուգահեռ հայ արուեստի առանձին
ստեղծագործութիւնները մասին գրում
է զանազան յօդուածներ, որոնցից մի
մասը չընդարձային նշանակութիւն են
ունենում՝ ընդհանրապէս միջնադարեան
արուեստի միջ շրջանի աւանդութիւնների
հետազոտման իմաստով: Յիշեալ աշխա-
տանքների մէջ յատկապէս առանձնանում
է 989 թուականի Էմիլիանի Աւետարանի
մանրանկարների նուիրուած յօդուածը,
որտեղ վերանայում է ինի նախորդ շրջա-
նի արուեստաբանութեան մէջ տարածուած
գտած որոշ կարծիքներ:

40-ական թուականներից սկսւում են
Ս. Տէր-Ներսէսեանի հետազոտութիւն-
ները Աղթամարի Ս. Ստեփաննոս քրե-
նութեան ուղղութեամբ եւ 1965 թուա-
կանին լոյս է տեսնում այդ սքանչելի կո-
թողին նուիրուած մենագրութիւնը: 915 -
921 թուականների ընթացքում Գաղիկ
Աթորուսի արքայի պատմելով Մանուէլ
ճարտարապետի կատուցած Ս. Ստեփան-
նոսի 10-րդ դարի հայ արուեստի հազ-
ուագրու օրինակներից է, իր քանդակ-
ներով ու որմնանկարներով արուեստի
պատմութեան ստեղծուածային եւ հո-
յակապ կոթողներից մէկը եւ հետեւա-
րար նրա ուսումնասիրութիւնը արտա-
կարգ նշանակութիւն ունէր ընդհանուր
քրիստոնէական մշակոյթի տեսակէտից:
Ս. Տէր-Ներսէսեանի աշխատութեան մէջ
յաջորդաբար ներկայացւում են յու-
շարձանի պատմութիւնը, ճարտարապե-
տական ընթացիկը, քանդակների ու
որմնանկարների վերլուծութիւնը, ինչ-
պէս նաեւ կղզում գտնուող խաչքարերի
եւ տապանքարերի արուեստագիտական
ու պատմաբանասիրական քննութիւնը:
Գիտնականի կարծիքով. «Աղթամարի
որմնանկարները նոր լոյս են սփռում ա-
րեւելեան քրիստոնէական արուեստի բազ-
մաթիւ իւրայատուկութիւնների վրայ»:
Ս. Տէր-Ներսէսեանի գիրքը գրեթէ մո-
ռացուած եւ քանդուած համարուող այս
եզակի յուշարձանի վրայ է հրաւիրում
գիտական աշխարհի ուշադրութիւնը եւ
պատճառ հանդիսանում, որ մէկը միւ-
սի կտեւից հրապարակ իջնեն Աղթամա-
րի կոթողին նուիրուած այլ մենագրու-
թիւններ: Եւ անգամ պաշտպանուեն դի-
սերտացիաներ:

1958, 1963, 1973 թուականներին յա-
ջորդաբար լոյս են տեսնում անուանի
գիտնականի գրքերը Տապլինի Չեսթեր
Բիթի գրադարանի, Ուաշինկթընի Ֆրիւր
Արուեստի Պատկերասրահի եւ Պալթիմո-
րի Ուոլթերս Արուեստի պատկերասրա-
հի հայկական ձեռագրերի մասին: Այս
աշխատութիւնների շարքում իր բնոյթով
յատկապէս առանձնանում է Պալթիմորի
հայկական ձեռագրերին նուիրուած ու-
սումնասիրութիւնը: Այստեղ, առեւելդ-
հանրացուած է նախորդ համանման եր-
կասիրութիւնների ստեղծման ժամանակ
գիտնականի կուտակած փորձը: Ուոլթերս
Պատկերասրահի հայկական մատենանե-
րը, շնայած ընդամէնը տասնութէկ են,
բայց դրանցից մի քանիսը արտակարգ
հետաքրքրութիւն են ներկայացնում ոչ
միայն հայ միջնադարեան արուեստի,
այլ նաեւ ընդհանրապէս Արեւելքի մշա-
կոյթի ուսումնասիրման իմաստով: Պատ-
կերասրահի ամենահին հայկական ձեռա-
գիրը 966 թուականի Թարգմանչաց Ա-
ւետարանն է, որն Միացեալ Նահանգնե-
րում գտնուող ամենահին հայկական գըր-
չագիր մատենան է: Արժէքաւոր հատոր-
ների թւում կան երկու կիլիկեան օրի-
նակներ, Սիլվանու, Կ. Պոլսում, Ամի-
դում եւ այլ վայրերում նկարագրողուած
նմուշներ: Այստեղ առանձնակի ուշադը-
րութեան է արժանի Թորոս Ռոսլինի ծագ-
կած ամենաճոխ մատենան՝ 1262 թը-
ւականի Սերաստիայի Աւետարանին նը-
ւիրուած հատուածը: Գիտնականը քրե-
նախորդ աչքերով որոտւ է ձեռագրի
պատկերների առաջին հայեացքից աննը-
կատելի տարբերութիւնները եւ հիմնաւո-
րապէս ապացուցում, որ յուշարձանը
ստեղծուել է Ռոսլինի ու նրա աշակերտ-
ների ջանքերով: Այս կարգի համեմա-
տական ուսումնասիրութիւնը մինչեւ օրս
էլ եզակի երեւոյթ է հայ գրքարուեստի
հետազոտման ընդհանուրում եւ փաստ-
օրէն ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս պիտի ա-
ռանձնացնել տարբեր վարպետների բա-
ժինը մի ձեռագրի նկարագրողման գոր-
ծում: Այս եւ միւս գրադարանների մա-
սուցանելի վերաբերող աշխատութիւն-
ներում բազմակողմանի քննուած են մատ-
ենների ձեւաւորումների ղեղարկական
կողմերը, բացայայտուած հայ մանրա-
նկարչութեան զարգացման օրինաչա-
փութիւնները: Այդ գրքերը բացառիկ կա-
րեւորութիւն են ներկայացնում մասնա-

ւորապէս 12 - 14-րդ դարերի կիլիկեան
մանրանկարչութիւնը քննելու եւ մասնա-
ւանդ թորոս Ռոսլինի արուեստը հետա-
զոտելու տեսակէտից: Բացի զբանից, յիշե-
ալ աշխատութիւնները արժէքաւոր են
Վանայ լճի շրջանում ծաղկուած մատ-
ենները եւ յատկապէս Սիլվանի մանրա-
նկարչական դպրոցը քննելու առումով:

Անուանի գիտնականի ուշադրաւ մենա-
գրութիւններից է նաեւ «Հայերը» գիր-
քը, որը հրատարակուել է Լոնտոնում,
1969 թուականին «Հին երկրներ եւ ժո-
ղովուրդներ» մասնաշաղկով:

1973 թուականին Գաղուստ Կիլիկե-
կան Հիմնարկութեան միջոցով առանձին
հատորով լոյս են ընծայուած Ս. Տէր-
Ներսէսեանի վաթսուեկ աւելի յօդուած-
ները, որոնք ժամանակին հրատարակ-
ուել էին տարբեր հանդէսներում եւ ժո-
ղովածուներում: «Բիւզանդական եւ հայ-
կական ուսումնասիրութիւններ» խոսա-
ղարով այս գիրքը ի մի է բերում գիտնա-
կանի տարիների վաստակը, մասնաշա-
ղկով այն գիրքը, որը նա կատարել է միջ-
նադարեան քաղաքակրթութեան հետա-
զոտութեան ընդգնացող:

Նրա կէսդարեայ ուսումնասիրութիւն-
ների օրինաչափ արդիւնքն է «Հայ ար-
ուեստը ակունքներից մինչեւ 17-րդ դա-
սը» կոթողային աշխատութիւնը, որը
աննախադէպ երեւոյթ է հայ մշակոյթի
անդամատնում: Այդ գիրքը 1977 թուա-
կանին հրատարակուեց Փրանսերէն, իսկ
յաջորդ տարի թարգմանուեց եւ լոյս ըն-
ծայուեց անգլերէն լեզուով: Հայ ար-
ուեստի այս առաջին պատմութիւնը գա-
լիս է լրացնելու մեր մշակոյթի տարբեր
ընդգնացողներին նուիրուած հետազոտու-
թիւնների շարքը: Այստեղ հեղինակը ամ-
փոփել է ոչ միայն սեփական, այլեւ նա-
խորդ ու ժամանակակից գիտնականնե-
րի պրոպոմէները արդիւնքները, երբեք
լրացնելով կամ վերադնշատելով դը-
րանը, հակիթճօրէն ներկայացրել է հայ
արուեստի լուսագոյն կերտուածքների
ժամանակագրութիւնը: Աշխատութեան
մէջ հիմնականում քննուած են ճարտա-
պետական, քանդակագործական, դե-
զանկարչական, յատկապէս մանրանկար-
չական ստեղծագործութիւնները: Անտե-
ուած չեն նաեւ փայտագործութիւնը ու
մանածագործութիւնը:

Հայ արուեստի կարեւորագոյն երկե-
րի շուրջը հիւսելով իր պատմութիւ-
նը, Ս. Տէր-Ներսէսեանը տալիս է այն
համալսարանական, որի պատմութիւնը
վը-
րայ տեսանելի են ժամանակների դե-
զարուեստական ներշնչումները, հոսանք-
ները, մղումները: Հեղինակը դառնում է
տարբեր տիպի յուշարձանները միացնող
կապերը. «Ներքին տեսողութեամբ» բա-
ցալայուած ոչ մասնագիտական հայ-
եացքը համար անորսալի այն յատկանիշ-
ները, որոնք մերձեցնում են մեր եւ այլ
ժողովուրդների նմանօրինակ եւ նոյն դա-
րերում կերտուած արժէքները մասնաշա-
ղկում դանդաղան ժամանակաշրջաններում
ի յայտ եկած ոճերն ու ձեւերը:

Գիտնականի հրատարակած վերջին
գիրքը եղաւ «Այսօրեան հայկական ման-
րանկարները» հատորը, որը գրուած է
բայտին եղիպտարան եւ հայազէտ Արքայի
Մխիթարեանի հեղինակաւորութեամբ: Այն
լոյս տեսաւ 1986 թուականին Պրիւսլում
Փրանսերէն եւ անգլերէն առանձին տար-
բերակներով:

Եւ Հայաստանում եւ արտասահմանում

գիտական հասարակայնութիւնը անհամ-

բեր սպասում էր, որ գիտնականը կը

հասցնի հրատարակել իր վեց տասնամ-

եակների աշխատանքի արդիւնք հանդի-

սացող «Կիլիկեան մանրանկարչութիւնը»

կոթողային աշխատութիւնը, բայց աւաղ

հակատաքիբը տնօրինեց այլ կերպ: Երե-

ւանում հրատարակութեան ֆրանսիայի Աղադե-

պատրաստում նրա հեղինակած «Թորո-

սիային» պատկերագրից, բայց գիտնա-

կանին չվիճակուեց տեսնել այդ գրքի ի-

րականացումը:

Ս. Տէր-Ներսէսեանի գիտական վա-

տակը նշուել է մի շարք երկրների հա-

տատութիւններին կողմից: 1948 թուակա-

նին նա արժանացել է համալսարանական

յատուկ մրցանակին, 1963 թուականին

արձանագրութիւնների եւ ղեղարուեստա-

կան գրականութեան ֆրանսիայի Աղադե-

միայի Շլիւսմպերթէի անուան մրցանա-

կին, 1960 թուականին Ս. Գրիգոր Լու-

կու ոսկէ շքանշանին,

Արուեստի պատմութիւնը ասպարէզ լին է ազատ, որ սահմանուած ու պաշտպանուած չըլլալով օրէնքով, հոն իրապանական զիտականերու կողմին սանձարձակ վանքի տակ ամաթթեօններ, բանաբաղեր ինքնաբերական հասարակ բանաբաղեր ալ, մանաւանդ երբ հարցը կը վերաբերէ հայ արուեստի պատմութեան:

Որովհետեւ մեր մէջ չ'ա'տ գիւրին է արուեստի պատմաբան դառնալ, առանց որեւէ պատրաստութեան: Կը բաւէ թերթի վրայ մը գլխի մը յօդուած, առանց մը մէկէն, էջ մը միւսէն, մը մը մը ինքնաբերական ալյուր գրեթէ անապատային լինելով, ու հրատարակել աղբիւր լինելով, ասպարէզել արուեստի ժամանակակից տիրոջ:

Այնքան է թէ այս թոհուրոհին մէջ իր լուսաւոր աստղ կը փայլի անապատային համարը Սիրարփի Տէր-Ներսէսի, որուն գիտական վաստակը տաճարական աւելի քան վեց տասնամեակ իր լայնատարած աշխատասիրութիւններուն: Պիտի ջանամ բացատրել միայն թէ ինչով կը զանազանուի ան, իր արուեստի հայ պատմաբան, բառին իրական իմաստով:

Ամաթթեօններու, բանաբաղերու եւ բանաբաղերու կողքին ունինք անտարապիտ արուեստի հայ որակաւոր պատմաբաններ ալ, որոնց սակայն պակասած է հիմնական երկու բան:

Ա) Իրենց տեղեկութիւնները սահմանափակուած ըլլալով հայկական արուեստով միայն, եւ ծանօթ չըլլալով մօտիկ իսկ հեռուոր այլ ժողովուրդներու արուեստին, հնարասիրութիւնը չեն դոտած բաղադրական ուսումնասիրութիւններու համար: Իրենց ամբողջ Միջին Դարու թիւղաքին տոգորած ըլլալ կը թուին քրիստոնէայ աշխարհը բովանդակ: Ու անխառնափոխ ժողովուրդներու արուեստին, հնարասիրութիւնը չեն դոտած բաղադրական ուսումնասիրութիւններու համար: Իրենց ամբողջ Միջին Դարու թիւղաքին տոգորած ըլլալ կը թուին քրիստոնէայ աշխարհը բովանդակ: Ու անխառնափոխ ժողովուրդներու արուեստին, հնարասիրութիւնը չեն դոտած բաղադրական ուսումնասիրութիւններու համար:

Մարդիկ է որ մեր գիտնականները օր մը անդադարուած այս պակասին, եւ հնարասիրութիւնը փնտրել երթալ այլ երկրներու եւ այլ ժողովուրդներու արուեստով ալ հետաքրքրուելու: Յարգաշատանէն ո'չ ոք այդ բանը փորձեց:

Բ) Իր անմիջական հետեւանք պատմական յիշատակներուն, հայ գիտնականները արուեստի գործերուն մէջ կը տեսնեն բաղադրանքի յիշելը տուական: Եկեղեցի մը պատ է, սիւն, կամար կամ դռնէն, լայնութիւն, երկարութիւն, բարձրութիւն, եւ այդքան միայն: Մեր ժամանակները կը բաւականանան այդ բոլորը հախաղարկելով, նկարազարդելով ու

ՍԻՐԱՐՓԻ ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՍԵԱՆ

ԻՐԱԿԱՆ ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ

ՈՐ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՐԱՍԱՑՈՒՑ ԳԻՏՈՒԹԵԱՄԲ, ՀԱՒԱՏՔՈՎ ՈՒ ՄԵԾ ՍԻՐՈՎ

Գրեց՝ ՏԻԳՐԱՆ ՀԱՃԵԱՆ

մանրամասնելով, առանց փնտրելու թէ ինչ կ'արտայայտեն անոնք: Ոգին կը մընայ իրենց համար անհասանելի կամ՝ անգոյ:

Անկասկած, կատարուած բոլոր ստուգումները, հափաղարկութիւններն ու նկարազարկութիւնները ունին իրենց անխառնափոխ յիշատակը, քանի որ իր նախնիները պիտի ծառայեն աւելի խոր ուսումնասիրութիւններու: Բայց ցանկաւ է որ մեր գիտնականներն ալ օր մը յաջողին հաղորդակից դառնալ այդ պատմուն, սիւններուն, կամարներուն ու դռնէններուն ծնունդ տուող ոգին, որ դարերու տեղափոխմամբ քրիստոնէայ աշխարհը լուսաւորեց, եւ որուն լուսնի ճամբէն մինչեւ այսօր բերաւորներ կը քաղեն: Վկայ ուսումնասիրութեան կարաւանը որ ամէն տարի այս փղանակին դէպի Սուրբ Յակոբայ Աստղադաշտը կը դիմէ (Santiago de Compostela — «Campus Stelle»):

Արուեստի պատմութիւնը միաժամանակ գիտութիւն է, փիլիսոփայութիւն եւ ժողովուրդներու հոգեկերպար: Կը ձգտի հնորայ արուեստի գործերու մեկնաբանութեան ճամբով պարզարանել զայն ստեղծող ժողովուրդին կենցաղը, սպորտները, հաւատալիքներն ու ակնկալութիւնները, մէկ խօսքով՝ հաւաքական ոգին, որուն մասին չեն խօսած երբեք պատմիչները: Ուստի կը պահանջէ խոր դարգացում, ծանօթութեանց բնութագրական դաշտ եւ գիտելիքներու լայն հորիզոն: Ու մանաւանդ՝ մեկնաբանական կարողութիւն:

Ինչ բան միջոց արդեօք որ պոլսահայ երիտասարդութիւնը կանուխէն այդ լուրջ ճամբուն հետեւի, յաջողելով քաղել իր չըլկանի Ֆրանսացի մեծագոյն գիտնականներէն Henri Focillon, Charles Diehl, Gabriel Millet եւ André Grabar հետքերէն: «Հայ արուեստը մօտէն ուսումնասիրելու եւ հասկնալու քաջութիւն փափքը, քեքեւս» ինչպէս Օր. Սիրարփի Տէր-Ներսէսեան բացատրեց անգամ մը, մտերմիկ տեսակցութեան մը ընթացքին, ճշդելով որ իր ընտանեկան չըլկանին ալ, ու մասնաւորաբար իր գիտնական մօրեղբայրը՝ Օրմանեան Պատրիարք, մեծ դեր ունեցած են այդ հակումին մէջ: Եւ իր առաջին հայկական ուսումնասիրութիւնն ալ արդէն, նուիրուած ժ.Բ., Ժ.Գ. եւ Ժ.Գ. դարերու կրիկական մանրանկարչութեան, ձեռնուած է մեծանուն մօրեղբոր յիշատակին:

Ս. Տէր-Ներսէսեան իր նախապատրաստութիւն ժընեւի եւ Փարիզի մէջ ընդհանուր ազգայն պատմութիւն, դրականութիւն, փիլիսոփայութիւն եւ ար-

ուեստի պատմութիւն ուսանելէ վերջ երբ իր մանադիտութիւն վրնորէ բնականական արուեստը, անուղղակիօրէն հայ արուեստին մօտենալու համար է կրկին: 25⁰ որ բնականական ինքնին բաղադրեալ արուեստ մըն է, որուն մէջ ներկայ են հելլենական, հռոմէական, սասանեան, իսլամական, զպտի, միջին արեւելեան եւ հայկական ազդեցութիւնները բոլոր:

Հայկական արուեստով զբաղելու բուն առիթը կը ներկայանայ սակայն, երբ 1927-ին, իր ուսուցչին՝ Gabriel Millet ընկերանալով կ'ըթայ Վենետիկ, Ս. Ղազար, ուր Միխիթարեան Հայրերը իրեն թող կու տան ուսումնասիրութեան համար ընտրել լաւագոյն ձեռագրեր: Այդ ուսումնասիրութեան արդիւնքն է, որ իր ստեղծարար թիւղ ներկայացուելէ վերջ, 1937-ին կը հրատարակուի անկառ զրքով (Manuscripts arméniens illustrés des 12e. 13e et 14e siècles, de la Bibliothèque des Pères Mekhitaristes de Venise) որուն յառաջանին մէջ Gabriel Millet կ'ըսէ ի մէջ այլոց, անսակարկ գովելով Ս. Տէր-Ներսէսեանի աշխատասիրութիւնը:

«Je viens sans doute trop tard pour la louer. Les maîtres de la Sorbonne l'ont fait avec une singulière autorité. M. Focillon me permettra de le remercier tout particulièrement d'avoir prêté une attention si bienveillante à une étude conçue et en partie préparée dans nos conférences pratiques des Hautes Etudes. Voici dix-sept ans que je vis venir à nous la jeune étudiante dont les leçons font aujourd'hui autorité au Collège de Wellesley. Je fus témoin de son effort méthodique, de son effort courageux, de ses progrès, de ses premiers succès. J'eus la joie d'entendre mon cher collègue, M. Toutain, louer la clarté, la précision et la nouveauté de son mémoire pour le diplôme. J'eus la joie de voir cet esprit clair et sobre s'assimiler bien vite nos méthodes érudites, savoir appliquer aux monuments, en particulier aux miniatures, la critique des philologues, mais sans se borner aux signes extérieurs, en pénétrant au fond de l'œuvre d'art pour en dégager les caractères essentiels, pour établir le classement d'après ces caractères et s'élever ainsi de la recherche minutieuse à la large synthèse».

Իսկ ուրիշ մեծ գիտնական մը, Charles Diehl, նոյն թուականին հրատարակուած Ս. Տէր-Ներսէսեանի երկրորդ մեծ ուսումնասիրութեան («L'illustration du Roman de Barlaam et Joasaph») յառաջարկին մէջ, կու տայ նոյնքան անվերապահ

զնահատական մը, գրեթէ ի մէջ այլոց. «L'auteur, Mlle Der-Nersessian, déjà connue par plusieurs travaux intéressants sur l'art byzantin, a apporté dans cet ouvrage autant de solide érudition et de sûre méthode scientifique que de sagacité et de finesse ingénieuse. Elle a étudié tour à tour la portée narrative de cette illustration, celle qui raconte les épisodes de la vie du prince Joasaph et la partie théologique qu'illustre les discours où Barlaam expose l'histoire de la beauté de la religion chrétienne. Elle a fait avec un soin délicat l'étude iconographique de ces miniatures, et aussi l'étude artistique des procédés techniques et du style qu'on y observe. Un album de 102 planches présente en d'excellentes reproductions l'illustration en grande partie inédite jusqu'ici de plusieurs manuscrits grecs du roman. Une centaine de gravures placées dans le texte complète la documentation figurée. Et l'ensemble constitue un ouvrage de grand intérêt et de grande valeur, qui fait honneur à la jeune femme qui l'a écrit».

«... Tous ceux qui s'intéressent à l'art byzantin seront reconnaissants à Mlle Der-Nersessian de tout ce que son livre apporte de nouveau sur l'histoire de l'art. Elle a fort bien mis en lumière l'originalité de l'illustration qu'elle étudiait. Elle en a très heureusement souligné l'importance pour l'étude de l'art chrétien d'Orient au Moyen Age. Par tout cela, j'ai plaisir à le redire, ce livre lui fait grand honneur».

Երկու մեծ գիտնականները չէին սրբալի իրենց զնահատութեան մէջ: Ս. Տէր-Ներսէսեանի երկար կեանքը դարձաւ մեղուական աշխատանքի ու անընդմէջ ուսումնասիրութեան նուիրուած բնական դաշտ մը, ընտրուած՝ բարձրաստիք աշխատասիրութիւններով եւ հարկաւոր յօդուածներով, որոնք մեծ մասամբ ձգտեցան վերլուծել ու ծանօթացնել հայ արուեստը օտարներուն:

Զինքը ճանչցողները գիտեն թէ հակառակ իրեն ընծայուած համալսարանական ու ակադեմիական պատիւներուն, տիտղոսներուն ու մրցանակներուն, ինք մնաց պարզ ու համեստ պրոֆեսոր մը, բոլոր մեծ գիտնականներուն պէս, իր ամբարած լայնատարած գիտութեան միացնելով աղնական վաշտութիւն, շրնորհ, հմայք ու մանաւանդ հաւատք, ինչպէս կ'ըսէ Henry Grégoire. «Tous les lecteurs de Mlle S. Der-Nersessian comme tous ses auditeurs subiront ce charme, partageront cette foi et goûteront cette science, pour la sentir vécue et vivante et discrètement animée par un grand amour».

Սէրը գիտութեան, սէրը արուեստի ու գեղեցկութեան, սէրը իր պատկանած ժողովուրդին ստեղծագործ հանձարին, որ տողորեց զինքը ցմբջ, եւ որուն համար միայն ապրեցաւ Սիրարփի Տէր-Ներսէսեան:

Փունջ մը ծաղիկ իր թարմ յիշատակին:

ին միութեան եւ Միացեալ Նահանգներին միջադարեան ակադեմիայի անդամ, բըրիտանական Ակադեմիայի ու արձանագրութիւններին ան գեղարուեստական գրականութեան Ֆրանսիայի Ակադեմիայի թղթակից — անդամ է այլ: Ս. Տէր-Ներսէսեանի վաստակը բարձր է գնահատուել նաեւ Սորհրդային Միութիւնում, նա ձևՍՀ ԳԱ արտասահմանեան անդամ է ընտրուել զետեւ 1965 թուականին, իսկ 1981 թուականին նրան շնորհուել է Հայաստանի գիտութիւնների Ակադեմիայի Անանիա Շիրակցու անունի մրցանակը: Ս. Տէր-Ներսէսեանը գեկուցումներով հանդէս է եկել բազմաթիւ միջազգային գիտաժողովներում: Նա երկու անգամ այցելել է Սորհրդային Միութիւն, առաջին անգամ 1960 թուականին արեւելագետների Մոսկովայի կոնգրէսի կապակցութեամբ, իսկ 1969-ին պատմաբանների երեւանում կազմակերպուած խորհրդա-Ֆրանսիական գիտաժողովի առթիւ: Այդ այցելութիւնների ժամանակ նա դասախոսութիւններ է կարդացել Հայաստանի տարբեր հիմնարկներում եւ իր փորձը կիսել երիտասարդ արուեստաբանների հետ: Առաջացած տարբեր պատճառով Ս. Տէր-Ներսէսեանը երբեք չի մասնակցել հայ արուեստի միջազգային գիտաժողովներին, բայց նրա աշխատութիւնները նպաստել են այդ համագում-

արներին կազմակերպմանը եւ հոգեպէս նա միշտ ներկայ է եղել այդտեղ: Նա իր խորհուրդներով տարիներ շարունակ միշտ օգնել է տարբեր ազգութեան բազմաթիւ արուեստաբաններին, սատարել նրանց յաջողահաջելու իրենց առջեւ ծառայած դժուարութիւնները: Ապրելով Փարիզում եւ հետո լինելով հայ արուեստաբաններից նա միշտ հաղորդակցութեան մէջ էր նրանց հետ, թէ՛ նամակադրութեամբ, թէ՛ իր աշխատութիւններով օգնում էր գործընկերներին եւ ոգեշնչում աշխատանքային նոր նուաճումներին: Մեծավաստակ Գարեգին Յովսէփեանից յետոյ, ասելի քան չորս տասնամեակ Ս. Տէր-Ներսէսեանը փաստօրէն առաջնորդում էր հայ միջնադարեան արուեստի տարբեր ընդհանուրները ուսումնասիրող եւ հայ, Կ'է օտար գիտնականների համաստեղութիւնը: Ս. Տէր-Ներսէսեանը միակն էր, որ կարող էր առաջնորդը լինել այդ համաստեղութեան: Նախախնամութիւնը կարծես հաշուի էր առել այդ հանգամանքը եւ նրանից գիտնականին պարզեւ տրուած կեանքի ինքնատնամեակները դարձան արդասարբ, բեղուն, ստեղծագործական հարուստ գործունէութեամբ իմաստաստութեամբ գիտական կենսագրութիւն: Ս. Տէր-Ներսէսեանը ասես ուժ էր առնում հայ հին քարագործների, ոսկեգործի ծաղկողների

հրաշակերտներից ու մենք արուեստաբաններս ոչ միայն ուրախուում էինք նրա հրատարակած իւրաքանչիւր գրքի եւ յօդուածի համար, այլեւ արդէն մի տեսակ վարժուել էինք, որ միշտ պիտի այգպէս լինի:

Հայագիտական եւ բնականագիտական ուսումնասիրութիւններից բացի Ս. Տէր-Ներսէսեանը հեղինակ է նաեւ մի շարք յօդուածների, որոնք նուիրուած են դպրատեղիպական, վրացական, սլաւոնական ու այլ ժողովուրդներին մշակոյթին եւ կարեւոր ներդրում են հանդիսանում այդ բնագաւառների հետազոտման պատմութեան մէջ:

Համաշխարհային քաղաքակրթութեան խոր իմացութիւնը նրան թող էր տալիս սահմանադատելու եւ ճիշդ զնահատելու այն աւանդը, որ մուծել են հայ արուեստագետները համընդհանուր մշակոյթի պատմութեան մէջ:

Այսօր դժուար է գտնել հայ միջնադարեան արուեստի մասին գրուած որեւէ գիրք, որտեղ հեղինակը յենուած չլինի Ս. Տէր-Ներսէսեանի ուսումնասիրութիւնների վրայ: Մեծավաստակ գիտնականի երկերը ծանօթացնում են տարբեր երկրների ուսումնասիրողներին հայ արուեստի գանձերի հետ: Նպաստում հայ մշակոյթի հեղինակութեան բարձրացմանը ողջ աշխարհում: Օտարադէլի գիտ-

նականները տարբեր առիթներով բազմիցս նշել են, որ հայ արուեստի մասին պատկերացում կազմելու համար պարտական են Ս. Տէր-Ներսէսեանի երկասիրութիւններին, եւ որ իր աշխատութիւններով նա նոր հորիզոններ է բացել հայկական միջնադարեան արուեստի ասպարէզում:

Ս. Տէր-Ներսէսեանը վաղուց արդէն իր պատուաւոր տեղն էր գրաւում հայ ժողովրդի արժանաւոր դասիկների շարքում: Նրա մահուամբ վերջանում է Կ. Պոլսից սերող հայազգի կարկառուն մըտաւորականների սերունդը:

Հայ ժողովուրդը կորցրեց իր լաւագոյն դատերից մէկին: Ս. Տէր-Ներսէսեանի աճիւնը հոգին յանձնուեց Յուլիսի 7-ին Փարիզում, իր ցանկութեան համապատասխան, համեստ եւ անաղմուկ կերպով: Վերջապա հայ մշակոյթի մեծ եւրախաւորի երկրային կեանքը, բայց շարունակուել է նրա անմահութիւնը շնորհիւ նրա աշխատութիւններին, որոնք դասուում են համաշխարհային արուեստագիտութեան լաւագոյն երկերի շարքը: Այդ երկերը վապրին այնքան ժամանակ, որքան գոյութիւն ունի հայ ժողովուրդը եւ որքան զեռ շարունակուելու է հայ արուեստի ուսումնասիրութիւնը:

Լ. Զ.

Երեւան, Օգո. 89

ՍԻՐԱՐՓԻ ԱՃԵՄԵՆՆԻ ՀԵՏ

ՈԳԵԿՈԶԵԼՈՎ

ՍԻՐԱՐՓԻ ՏԷՐ - ՆԵՐՍԷՍԵՍԻԱՆԸ

Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի մահազրուածքի մէջ, յիշած էինք իր անունը եւ տարբեր չէր կրնար ըլլալ, քանի որ Սիրիլիա Աճեմեան կարեւոր դեր խաղաց վերջին տարիներուն իր լրումին հասցընելու համար այն հատորը, որու ձեռնարկած էր մեծ գիտնականը:

Սիրիլիա Աճեմեան չի սիրեր շեշտել այդ դերը, որ սակայն անուրանալի է: Ինք կը նախընտրէ, համեստօրէն, բառին ամէնէն ազնիւ իմաստով, տալ զկայսեր ինչ որ կը պատկանի կայսեր եւ հազիւ ընդունիլ թէ իր մասնակցութիւնը բերած է նոթերու դասաւորման, գուման, վերանայումներու, որպէսզի թեթեւցնէ Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի մզմանը: Անոր գլխաւոր մտահոգութիւնն էր արդարեւ որ չկարենայ վերջացնել այս պատկառելի գործը, որ ձեռով մը համադրուած պիտի ըլլար իր տարիներու աշխատանքին, ուսումնասիրութեանց, ամբողջացած պատկերը իր վաստակին:

«Miniature Painting in the armenian Kingdom of Cilicia» խորագրուած անդրերէն այս հատորը պիտի հրատարակէ Հարպարտ համալսարանը:

Բայց, աւելորդ չէ հաւանաբար ներկայացնել նախ Սիրիլիա Աճեմեանը, նախքան մեր գործին անցնիլը:

Ծնած Պէյրութ, երբ այդ քաղաքը հոմանիշ էր խաղաղութեան, զեղեցիկութեան, դրախտային օճախի, Սիրիլիա Աճեմեան (զաւակը ծագրականօրէն Տիրանի եւ ձեռնարանի Ֆրանսերէնի դասաւորուելու ժամանակ) յաճախած է բողոքական վարժարանը, յետոյ Փարիզ Էքուլ տիւ Լուվր, ուր հետեւած է արուեստի ընդհ. պատմութեան եւ թանգարանագիտութեան: Ուսման աւարտին, իր մէք-րիզը ըրած է նիւթ առնելով՝ «Introduction à l'étude des icônes melkites»: Մասնագիտացած է այդ ճիւղին մէջ, յետ բիւզանդական արուեստի մէջ, բիւզանդական ծէսի արարախօս քրիստոնեաներու Արեւելքի պատրիարքութեանց: Յետագային եւ մինչեւ այսօր փոխ տնօրէնն է Պէյրութի Նիքոլա Սիրտոք թանգարանին: Իր գլխաւոր գործունէութիւններուն մաս կը կազմէ նաեւ ցուցահանդէսներու կազմակերպութիւնը: Միաժամանակ շարունակած է իր հետազոտական աշխատանքը իր այդ ընտրած շրջանին (17-էն 19-րդ դար) իրենցներուն եւ ձեռագրերուն վրայ եւ այդ առնչութեամբ իսկ աշխատած ուսումնացի փրոֆէսէօրի մը՝ Վիլիլի Բանտէյի հետ, ինչ որ պատճառ եղած է գիտական կապեր ունենալու Ռումանիոյ հետ: Ու փրոֆ. Բանտէյ յայտնած է որ հայկ. գրչագիրներ կան Ռումանիա, ինչու գտնուեց ալ չուսումնասիրել: Ուրեմն, Սիրիլիա Աճեմեան կ'երթայ Ռումանիա, ուր կ'ուսումնասիրէ 6 - 7 հայկ. ձեռագրեր - ԺԴ. դարու եւ որոնք ամբողջաբար ու ճոխացած էին Ռումանիոյ մէջ իսկ, թեւին տակ ունենալով ինչ որ իր աւետարանը կը նկատէր Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի հատորը «Les manuscrits arméniens illustrés des 12ème, 13ème et 14ème siècles» լոյս տեսած 1937-ին Վենետիկ: Հոն կը պատրաստէ աւարտաճառը, զոր կ'անցընէ, երբեք չհամարձակելով սակայն կապ հաստատել Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի հետ, իսկապէս համեստութեան պատճառով:

Ու ընտանիքին կը հետեւի մեր առաջին հարցումը:

- Ե՞րբ ստեղծուեցաւ ձեր կապը Սիրարփի Տէր-Ներսէսեանի հետ:

= 1980-ին: Տեսած էր թեզը ու հետաքրքրուած: Ինք է որ զրեց ինծի. պէ՞տք է ըսել ասիկա:

- Անշուշտ, իրեմ ի պատիւ է:

= Կը հետաքրքրուէր նման ամէն ձեռնարկով: Կը հետեւէր ուրիշներու ըրածին: Յետագային հասկցաւ, որ իսկապէս ամէնօրեային եղած էր պատճառը որ իրեն չըլմեմ: Հարց կու տար ինծի ո՞ր կը նման գտնէր օրինակ մը: Տպուած չէր, ու ըսի իրեն եթէ տպուած ըլլար, պարզ է առաջին օրինակը ձեզի կը դրկէի, ու պատճէն մը դրկեցի: Աւելցուցի թէ եթէ նկատողութիւններ ունի եւ ընէ, շատ պատուում կը դրամ: Անմիջապէս պատասխանեց: Այդ օրը, ինծի համար, սպիտակ խաչով մը մասնանշելիք օր է: Կը գրէր ինծի՝ պէտք է շարունակել այս ուղղութեամբ: Մանրամասնօրէն, ըծախնդրութեամբ նայած էր ու թելադրութիւններ կ'ընէր, երկար: Պէտք է վերանայիլ այս կէտը, այն կէտը: Ու ըսաւ ինծի ինչու՞ ուսումնասիրութիւններ չէք ընել, Լիբանան, ուր հայկ. ձեռագրերու հաւաքածոյ կայ Անթիլիաս: Ատիկա արդէն նպատակն էր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին եւ այդպէս սկսաւ աշխատանքս, պատրաստական արդէն իսկ դժուար օրերուն: Այդ շրջանին սկսայ 20 ձեռագիրներու ուսումնասիրութիւնը ու եկայ Փարիզ:

- Այն ատեն, ուրեմն, անստիք քանի:

= Այո, դացի ու ներկայացայ իրեն: Ինծի համար գերազոյն հեղինակութիւնն էր: Կը վարանէի: Բայց, ինչ որ տեսայ, ճիշդ է այդ հեղինակութիւնն էր, որուն սակայն կ'ընկերանար շնորհը (la grâce): Եւ վերջը, ըսաւ ինծի, լաւ, կը քաշուէիք, բայց, խոստովանեցէ՛ք այդպէս չեմ: Ճիշդ է, կար հեղինակութիւնը, բայց կողքին միշտ՝ շնորհը, ներութիւնը եւ այդպէս մնաց մինչեւ վերջը: Եւ միակը չէի որ կ'օգտուէի իրմէ. միշտ յօժարակամ եղած է: Եւ ըսաւ ինծի՝ ինչու՞ կ'ըրէ նամ օգտակար ըլլալ: Ու տրամադրեց ինծի իր գիտանքները: Իրբեւ գիտութեան մարդ, իրեն չէր պահել ինչ որ ամբարած էր, հաւաքած, քննած, լուսարանած: Այդ շրջանին, հոս, Փարիզ ցուցահանդէսներ կը պատրաստէի (Գիբըր եւ Լիբանան, յետագային Լիբանանի ճարտարապետութիւնը): Ուրեմն, իր տունը մնացի եւ պէտք է ըսեմ, ծանրաբեռնաւ էի ցուցահանդէսներու կազմակերպութեամբ եւ երբ քիչ մը ուշանայի, կը յանդիմանէր զիս: Սիրիլիա, ինչու՞ չէք աշխատիր: Ուրեմն, աշխատեցայ Անթիլիասի ձեռագրերուն վրայ, իրեն հետ նայեցայ եւ ի վերջոյ աւարտաճառի վերածեցի ու ուրախութիւնն ունեցայ որ ընդունի տեղեկաբերն ըլլալու:

- Կը խորհիմ որ մասամբ մատչելի է ուրախացած ըլլալ տեսնելով որ մէկը կը շարունակէ աշխատիլ նոյն ազգութեամբ, ձեռով մը իր գործը շարունակող կայ ու ատիկա մեծ գոհումակութիւն է մեմն գիտնականի մը համար, որ իր կեանքին վերջապիտիկն հասած է:

= Կը յուսամ որ այդպէս է: Քաջալիբեց որ ընեմ: Ինծի ձեզից նաեւ նիւթեր, զորս կ'ուզէր որ ուսումնասիրեմ: Բայց, մինակ ինծի հանդէպ չէր եւ ասիկա շատ կարեւոր է, ինչ կը վերաբերէ Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի: Միշտ կը քաջալիբէր, միշտ կը հետեւէր ռեւէ երիտասարդ հետազոտողի մասնաձեռք: Ծառ օտոնէն կը հետեւէր: Ինծի գրած էր օր մը՝ յաճախ չեմ գրեր, բայց, միշտ կը պատասխանեմ: Արդարեւ միշտ ներկայ էր, տրամադրելի՝ բոլոր անոնց որոնք հետազոտական աշխատանք կը տանին: Եւ ալ օգտուեցայ: Թեզը եղաւ («Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի նկարազարդ ձեռագրեր ԺԳ. - ԺԷ. դարերուն», Մայիս 1986),

SIRARPIE DER-NERSESSIAN
ou le renouveau des Etudes Arméniennes

Les études universitaires concernant l'histoire ou la littérature d'un peuple se développent le plus souvent selon un rituel occidental séculaire, proportionnellement à la puissance politique et industrielle contemporaine de l'état héritier de la culture passée de ce même peuple.

On imagine donc aisément que, dans les années 20 de notre siècle, et dans le cas des Arméniens, il n'existait pas un véritable engouement pour les études arméniennes. Les derniers travaux des grands philologues et historiens allemands et français avaient vu le jour avant guerre. Dorénavant, c'est à peine si la notion de civilisation arménienne avait droit de cité.

Sirarpie Der-Nersessian eut donc à surmonter plus d'une épreuve avant d'émer-

par
R. H. KEVORKIAN

ger enfin sur la scène universitaire. Ainsi dut-elle se plier à l'impérialisme culturel des byzantinistes: — d'autres se heurtent pour les périodes plus tardives à l'hégémonie des turcologues. Curieusement, c'est grâce à ces digressions byzantines que Sirarpie Der Nersessian appréhenda les études arméniennes avec une vision élargie du contexte régional, qu'il s'agisse d'histoire de l'art ou d'histoire tout court. Paris dominait encore la discipline.

Selon la logique implacable énoncée ci-dessus, elle fut donc amenée à enseigner l'histoire byzantine aux Etats-Unis, pays qui s'ouvrait enfin, dans les années 30, aux études orientales. Après des débuts modestes, elle eût cependant, le redoutable honneur de former la première école de byzantinistes américains, essentiellement à l'université de Harvard. Assurée dans cette spécialité, elle put enfin, à la fin de la seconde guerre mon-

diale, revenir à ses études initiales concernant l'art arménien et tout particulièrement la miniature médiévale. A cet égard on peut mettre en parallèle, la démarche similaire de Nicolas Adonts à l'université de Bruxelles, qui révélait presque violemment à des byzantinistes méfiants, que plusieurs Basileus étaient de souche arménienne ou que l'épopée impériale la plus connue, celle de Digeiris Agritas, trouvait ses racines en Arménie.

En dehors de ces deux flammes balbutiantes, régnait le plus profond silence. Nous n'en étions pas encore à ce renouveau des études arméniennes, amorcé dans les années 1960 et confirmé dans les années 1980.

Avec sa délicatesse habituelle, Sirarpie Der Nersessian commença par présenter ses travaux comme ceux d'une culture périphérique de Byzance, attirant toujours plus l'attention de spécialistes. Année après année, elle accumula, grâce à des voyages incessants dans les grands centres de conservation des manuscrits arméniens, une documentation impressionnante, presque exhaustive, sur la miniature arménienne.

A son retour en France, après plus de 40 ans passés dans le Nouveau Monde, Sirarpie Der Nersessian retrouvait Paris. Dans l'intervalle, plusieurs chaires d'études arméniennes avaient été créées aux Etats-Unis, tandis qu'en Europe, notamment en France et en Italie, la philologie, l'histoire et l'architecture arméniennes faisaient l'objet de travaux toujours plus nombreux.

Avec l'émergence de nouvelles générations diasporiques, dont certains pratiquent l'activisme violent, l'Occident a également été amené à s'intéresser de plus près à l'histoire contemporaine du peuple d'Arménie.

En définitive, il n'est pas abusif d'affirmer que Sirarpie Der Nersessian, dans son style dépouillé et sobre fut et restera probablement le précurseur avisé d'un renouveau des études arméniennes en Occident.

Կը յուսայի զայն հրատարակել, բայց ծանօթ էք Լիբանանի պայմաններուն:

- Ե՞րբ սկսաք մասնակցիլ իր իսկ ուշխատանքին:

= 1987, 1986-ի վերջէն: Սիրարփի յոգնած էր, թեթեւ կաթուած մը անցուցած էր և ուժասպառ էր: Զիս կանչեց, որպէսզի օգնեմ իրեն վերջին աշխատանքները տանելու, միզ օ փութները: Հատորը կը վերաբերէ հայկ. արուեստին Կիլիկիոյ մէջ: Արդէն եղած գործ մըն էր, տարիներու երկայնքին, զանազան գրութիւններ նոր չէին: Հաւանաբար պէտք է ըսել որ իր կեանքին դժուարութիւնները, գլխաւորաբար քրոշը երկարատեւ հիւանդութիւնը պատճառ եղան որ ատենին չլրացնէ գործը: Ուրեմն, զիս կանչեց միզ օ փութն համար: Տարիներու ընթացքին, այդ գլուխները գրուած, բայց հարստացած, նոր տեղեկութիւններով, անհամար նոթերով, թուղթի մը, պահարանի մը ծայրը գրուած, որոնք կը գիտէին ու պէտք է տեղաւորուին գլուխներուն մէջ, զետեղուին իրենց տեղը: Օգնեցի այդ աշխատանքին մէջ: Այդ հատորը ինք գրած է 1987-էն առաջ, պէտք էր ամբողջացնել, հարստացնել այդ կուտակուած նոթերով, հոգ էր որ օգնեցի իրեն: Հսկայ հատոր մըն է, 7 զուլա, 600 մեքենագրուած էջեր, 600 նկար:

- Ուրեմն, լրացած է ու պիտի յանձնուի Հարպարտի:

= Այո, Սեպ. 5-ին կը տանիմ անձամբ, որպէսզի բացատրեմ, ցոյց տամ

թէ ինչպէս Սիրարփի Տէր Ներսէսեան ուղած է որ ըլլայ:

Սիրիլիա Աճեմեան զեռ երկար կը խօսի այդ մեծ այլ աշխատանքը՝ Lady-ին մասին, որ հեռու էր չոր գիտնականի մը ըլլալէ: Համակ կեանք էր ու կը հետաքրքրուէր կեանքով, կը հետեւէր լոյս տեսնող արդարեւորութիւններ, իր ուղիմութեամբ, հետաքրքրութեամբ: Ոչինչ զինք անտարբեր կը թողուր: Առաւօտեան ժամը 9-ին կը նստէր իր գրասեղանին առջեւ մինչեւ 1, երբ զինքը ճաշի կը կանչէին: Ու կրկին 1, երբ զինքը ճաշի կը կանչէին: Նախ մեռաւ ինք իրեն հանդէպ: Բայց, աշխատանքին ետք ալ, կը սիրէր կարեւոր ոչ միայն «Յառաջ» կամ Մոնթը, դալ, ոչ միայն «Յառաջ» կամ Մոնթը, այլեւ գիրքեր ու մանաւանդ բանաստեղծութիւն: Երբեմն, կ'ըսէ Սիրիլիա, կը ծուլեմ: Երբեմն, կ'ըսէ Սիրիլիա, կը ծուլեմ: Երբ պիտի նախընտրէր որ այլ ռեւեռ էր...

Բայց, լաւ է որ շատ չբերքեք Սիրարփիին մտերմութիւնը: Պիտի չսիրէք: Համակ discrétion ու tact խորհրդանշող այս եզակի կինը, չէր սիրեր ոչ տեսողական ներու յիշատակումը, ոչ իր վաստակին գովաստը: Ինք պիտի նախընտրէր որ այլ ռեւեռ էր...

Բայց, վերջին անգամ մը, ի՞նչպէս չոր, զեկուշէլ հէքեաթի պէս անոյշ իր մայրուհի ու վառվառն աչքերը, իր այն հիւսնակալ բնակարանին մէջ, որ այլեւս արդէն իր իր Սիրիլիա Աճեմեան, մայի է ու, կ'ըսէ Սիրիլիա Աճեմեան, զադրած է իմաստ ունենալէ:

Ս. Ս.

Ձ
Ի
Թ
Ե
Ն
Ի
Ի
Ն
Վ
Ի
Ճ
Ա
Կ
Ն
Ե
Ր
Ը

Գրքեր
Գ. ՊԵՆՏԵՍՆ

Միշտ ուզած եմ գրել ձեր խնդիրն մասին, այնքան ընտանի, յա-
ւերականորեն կապույտ ծառին, եւ բախեր եմ անյաղթահարելի խո-
չընդոտի, կարծես ոստերուն ու ոճերուն ծակովուած, ողորկ չուքը,
փայլերը՝ իրենց հիւսուածքով մանկութիւնս ծածկող, անոր վսեմ,
անտեսանելի խանդավառութեամբ ամբարն յետմիջօրէին՝ ըլլային պար-
զապէս անգրեկի:

Ծառեր կան որ կ'ապրեցնեն մեր պարտէզները իրենց ծորուն իգա-
կանութեամբ, եւ հակառակ անոր որ մեր լեզուին մէջ չէր լինէր Եւ-
րոպ, ինծի համար դեղձնին, նշենին, խնձորենին, կեռասենին կիներ
են, քաղցրօրէն չափուած, մերթ քաղարկուած, մերթ արտակարգօրէն
մատչելի: Առհաւական դէմքեր՝ պահպանող բերրութիւնը մեր գաւ-
տաններու: Ձիթենին իր պարզ խտութեամբ, մկաններ ունեւորող ո-
ղորկ ու փայլուն թեւերով, կը պատկանի արական միջոցին: Անոր
չուքին հայրը կրնայ ամառնային ախոռ սարքած ըլլալ եւ ճիւղերը
կրնան ամփոփել խիտ հոտը ձիւ թրեքին, որ կը վրնջէ Եւրեմին, եր-
բեմն ալ լոօրէն ժամանակը կ'ազդայ: Տերեւները կը պապան իրենց երես-
ներու տարբերակող ուրակներով, թեթեւօրէն թաւիչ բայց աւելի
կարծր ու չոր: Երբեք չեն մոռնար ձիթաստաններու մուտքի, ձորի
ստալին ծառին յամառութիւնը չմեռնելու, գիւմարելու ձեր արուար-
ձանի, քաղաքի խուփող քարայնութեան որ տարուէ տարի կ'իջնէր
վար, կը գրաւէր ամէն բայց միջոց: Ո՛չ նորարոյս, ո՛չ ծեր, կար միշտ
ան մանկութեանդ աշխարհագրութեան մէջ, ինչպէս փշալարերով
պաշտպանուած կանկառի ցանքերն ու արմաւենին, եւ կը թուէր պա-
տերազմիկ մը, նման Գանդիի որ իր կամ Մեծն Տիգրանի ռազմիկնե-
րուն, այն տիպարով ու տեսքով զոնէ որ երեւակայել կուտային քեզի
ամբերիկեան ծանր ու մեծածախա ֆիլմերը ձեր քաղաքի մէջ ու պոռ-
նիկ հոտող սինէմաներուն մէջ: Սպասած, մաշած, սակայն միշտ
աճող այդ տձեւ ու չարչարող ձիթենին մնաց միշտ, յետին յիշա-
տակ բոլորը ծածկող եւ ալլեւս իրեւս անուն տեւող ձիթաստաննե-
րէն, հերոս՝ ժամանակէ մը երբ այդ հողին մարդիկը գիտէին, մըշ-
տական քայքայումին ընդդէմ, դայն մշակել:

Մերձ լեռներն որ կոչի Ձիթենեաց...

Եւ այն ճիւղը կայ տակաւին, չորցած, կարծրացած, փոշոտ,
բայց պահպանուած հետեւողականօրէն, կապուած Բեթղէսէմէն բեր-
ւած հազուադէպ լուսանկարի մը չըջանալին: Հոն կը բարձրանայ
հիմաք ու չճանչցած մեծ մօրդ դէմքը, սեւ ամբարդուադ մաղբրով,
նայուածքը բռնուած այն պահուն երբ կը թուի օրհնուած՝ հեռուոր
տաճարին մէջ: Հաճին: Երկու աղջնակները կրեց երկրէն մինչեւ ծո-
վափի ուրբանոցները, յետոյ միայն ժամանակ դառաւ մեռնելու: Քու
ծագումը: Որքան փոքր դայն, այնքան կը ջնջուի, կը միանայ չքաց-
ման իսկ:

Ծառ աքոռի:

Ձիթենին միակ անվնաս մնացած մասը երկար ու չեղ ճիւղ մըն
էր, անասունի քամակի նմանող, որ կ'աւարտէր սանձարձակ վրնջիւ-
նով մը նորարոյս ոստերու: Արտասովոր եւ ուրախ խրխիւմ մը կա-
նաչ: Կը հեծնէիր անոր փոքին իրեւս ձիւ մը: Ձիւ էր, որ հովոտ
օրերուն կ'արձակուէր միջոցին մէջ, կը մարտնչէր ամպերուն, հրէշ-
ներուն դէմ: Բեգաս մը չէր, հրեղէն, այլ պարզապէս ձի մը որ կ'ու-
ղէր ունենալ, որուն հետ արտաշափէր գիւմարի դաշտերը, նարն-
ջաստաններուն մօտ վարակի նման աճող գիւղաքաղաքը ճախճախոտ,
լեռները, ասոնց մանիշակազոյն խորհուրդները դաշտը մինչեւ հե-
ռուոր Ամբերիկաներ: Անդհաճ մը, խուլ անձկութիւն մը կար տեղ
մը, երբ ձեզմէ շատեր կը մեկնէին, կարծես կը ջնջուէին մէկէն եւ
պարապներ կը յայտնուէին պատկերներուն մէջ, որ կը լքէին քեզի
իրենցմէ: Ո՛րք են, ո՛րք աշխարհամասին վրայ սփռուած, մեռեալնե-
րը որոնց կրնաս հանդիպիլ օր մը, սպասման սրահի մը մէջ, այն պա-
հուն երբ օգանաւը կը պատրաստուի մեկնելու: Եւ դուն տակաւին
կը պահես անոնց հետքերը, անոնց խորհուրդը, կարծես ըլլայի
պատասխարանը անոնց չքացումին: Հոն ես, ձիթենին վրայ, նոյն
հովն է վերստին ցրուածն առաջ:

Արծաթագոյնէն մինչեւ մուր մոխրագոյնը ձիթենին իր դոյնները
կը սփռէ, կը տարբերակէ ըստ լոյսի ու ստուերի: Աշխարհ մըն է
թափանցիկ, նրբերանգներու, որոնք քոցներու պէս կը պտուտուին,
եւ կը դառնան, կը ճուռողեն, կը ճառագայթեն, ճառագայթներու օրը մա-
շեցնող մեկնեղին: Կառուցուածք մը՝ որքան այլազան այնքան միա-
կըտուր: Իր ձեւն ալ կը մնայ աճումին մէջ անփոփոխ, եւ չի հետե-
ւիր ընդհանուր որոշելի կազապարի մը, ինչպէս եղեւինները կամ
բրդազնաց ու վերացական նոճիները: Իր ոճը հանդիսաւորումն է
զուսպին, կարգաւորեալ բայց պոթկումի մօտիկ յորդութեան:

Ծաղկազարդին ձիթենիները կը փետտուէին գրեթէ իրենց մարդ-
կային հասակին մատչելի ճիւղերէն: Պահպանները անկարող էին
գիւմարելու հրացաններով իսկ՝ տարեկան այս կազմակերպուած,
օրհնուած վայրագութեան: Տեղացիները մեծ մոմերով պիտի եկեղեցի
թափայլին եւ այդ մոյցերը պիտի պահուէին ըլլային ձիթենիի ոստերով,
ծաղիկներով, ժապաւէնով: Նոյն օրը, պատարադի աւարտին, ժամ-
կոչ եւ թաղական ոստեր կը բաշխէին հաւատացեալներուն, տալով
իր թէ հողիներուն եւ աշխարհի խաղաղութիւն, աւետելով մոռնող
սրբազան շաքարին եւ աւարտը պատմութեան:

Պտուղներուն մասն ու պինդ կանաչը դանդաղօրէն կը փոխուի

մուգ մանիշակագոյնի կամ ծորուն սեւի, որ կը պատուի բերնիդ
մէջ, անոր բերքը արդիւնք է անհուն համբերութեան, տեւական ու
տոկուն կիրքի մը, որ կը լուծէ իր մէջ ամէն յանկարծական բխում
ու յեղաստեղծ ներշնչում:

Իր դանդաղ, շատ դանդաղ աճումը ձիթենին կ'ընէ գրեթէ ան-
չարժ, անփոփոխելի:

Ծառերուն է՛ն յուշարձանայինը:

Մանուկներ, պատանիներ, ծերունիներ մեծաշուք, այլուրային
նայուածքով կը ժայթքեն դուրս մանրանկար, կարմիր ու կապոյտ
պատուհաններէն, աշտարակներէն, պատշգամներէն (այս բոլորը ա-
ռանց հեռուորացման կանոնի քանի որ ամէն նայուածք, մօտ կամ
հեռու տեսարանէն, ներկայութիւն է ինքնին ու կեղծութիւն եւ պատկերի
տիեզերական կոչումին մէջ՝ բոլոր հողիները հաւասար են) դէպի ա-
ւանակին վրայ նստած ու յառաջացող մարդը, յետ միաւորութեան
բարձաւ երկուութիւնը բաժանմանց: Բնութիւնները եղան անքակ-
տելի եւ անչփոթելի: Բայց մեր արխիւները չեն յիշատակեր նմա-
նութիւնը այս մարդուն խնդ ու կենսախիղճ Դիւնիստին:

Դիւլիի ձորին մէջ, ճգմուած մոխրի, փոշի, լոյսի փայլա-
տակումներ ցրուած, աւերումի արշիպեղադոսումներ կամ համաստե-
ղութիւն դալիք աշխարհներու:

Ձիթենին վրայ չէր գիտեր լքումը լեռան որ կոչի Ձիթենեաց:
Կար այնտեղ մթութիւն մը անթափանց, սկիզբը անձկութեան ժամա-
նակին, այն անորոշ սարսափին նման, որ մէջը կը խտանար, երբ
Մեծ Պահլի Կիրակիները դուռն քեզ կը գտնէր երկար ու սեւ վարա-
դոյրին հետ, պարածածկող բեմն ու պատարագի սեղանը: Կրկնուող
սուգը միակ դէպքին, որ խորացուց եւ արտաքին մեզ դէպի անա-
պատ ու աքսոր: Առասպելը կ'ըսէ, թէ անոնք լեցին սօսիները, ա-
սոնց խարչափող փափուքն ու սօսափրկները: Դարձը պատմութիւնն
է ձէթին:

Օր մը գիրերը չըջապատեցին ձեզ, հազուեցան ձեզ մէջէն — դուր-
սէն, շատ պզտիկ ձիթենի տերեւներ, չորցած:

Մանր օձեր, որ ամբարն տաքին կը ոլորուէին, կը սողոսկէին եր-
բեմն մէկ ոստէն միւսը, կը լղէին լոյսը, կը ձուլուէին անոր ան-
չարժ: Օձն ու ձիթենին, Եղոպոսեան առակի մը խորագիրը: Օձեր
օրինավիճակը: Բայց զգաստ ձիթենին երբեք պիտի չխօսի ու չմտնէ
կենդանաբանական պարտէզ: Բուսային սրբութիւն մըն է ան, ա՛յլ,
հեթանոսական:

Ո՛վ — ո՛վ — ովսան — ովսանա կ'աղաղակէին երամ երամ. եւ ահա
մենք, որ չունինք ոստեր հաւատքի ու կը թրթռնէին միայն բառե-
րուն մէջ, մեր ձիթենի բիրտ են ու հատու, տարաբեկեղ, նոյնիսկ
երբ կը մշտնապէս մէկ ցաւի վրայ. մեր աստուածը չի դար, հաստատ-
ւէին մեր երկերն ու երկիրը, մեր փրէկը: Մեր հերկերը առանձին
են, եւ ո՛վ, բայց ո՛վ պիտի կրնար գոչել դեռ, ըլլար ուժ ու տենդ
ու խուլք եւ յուզում ու լուրջութիւն, որ աղաղակէր ո՛վ — ովսանա:

Ամէն ճիւղ կը միտի դէպի փայտը այս ծառին մէջ, նոյնիսկ պը-
տուղին կորելը: Նման մեր բոլոր երկերուն:

Ապայտմէ, ապայտմէ ծառ, եթէ է:

Ծովամերձ ձիթաստաններուն մէջ յաճախ այս ծառերը կը դա-
ճանին, ճիւղերը հազիւ կը բարձրանան դեռնէն, կը լայնեն, կը դառ-
նան տխրած էակներ. յանկարծակի մըրիկները կը բանին անոնց բու-
ները մինչեւ այրեն իրենց աղով, հրդեհ անտեսանելի, եւ կը մնան
անոնք, այլապէս, հովէն քանդակուած, բոլոր թթուներէն եւ ապա-
կանութեան թափանցուած, քարացած աղէտի սաստկութեամբ:
Կ'երթան սակայն այդ ծովափը լողալու, անոնց ահարկու ընտանու-
թեան մօտիկ, կարծես քրքրէր անոնց չունեցած յիշողութիւնը. կը
հսկեն վրադ իրենց անօգուտ հայրութեամբ:

Թափուելը, թաթխուելը աղի, ջուրի մէջ, բեկուելն ու ճղմուելը
երբեմն պտուղները կը նետեն մկանի, շարժումի, գործողութեան
արձակութեան մէջ, հողէ մեծ կարասներու ապահովութեան, ուր
կը փոխակերպուի, կը լուծուի անոնց դանդաղութիւնը: Նախաքեր-
թուած՝ որ կը մոռցուի օժման, օրհնութեան վսեմ ծէսին մէջ: Սոխը,
լոլիկը, վարունգը կը ջարդեն, կը համեմեն ուսանով, աղաղակով,
եւայն, կ'օժեն ամբողջը ձիթախաղով: Բայց այս հրաշալիքը երբեք
պիտի չդառնայ բանաստեղծական ծաղկաքաղ:

Ծառ՝ որ չուղեր ըլլալ քերթուած:

Բիւզանդիոն կը դատապարտէր Հայերը, որ միւսունը չեն պատ-
րաստեր ձիթախաղով. «դարձեալ՝ գրեալ էր ի գիրս, ի բուսաբեր ձի-
թոյ՝ զոր չուճայ անուանեն, լինել միւսունի մերոյ եւ ոչ ի ծառոց
ձիթենեաց: Եւ այս յիրաւի, եւ պատճառ ոչ այլ ինչ, այլ զի ի Հա-
յաստանեայց աշխարհն ոչ են ձիթենիք վասն ցրտութեան օդոյն,
հարկ եղեւ դայն ինչ ձէթ՝ որ գիւտ է յաշխարհն, ի նիւթ առնուլ միւ-
սունի, եւ ոչ ինչ վնաս հոգեւոր տեսանի յայտնի», կը գրէ Ծնոր-
հալի: Ձիթենին կ'անգիտանայ Յոյներու Գրիստոնէութեան ձեւական
տիեզերականութիւնը, ինչպէս Հայոց Գրիստոնէութեան բիրտ ազ-
գայնականութիւնը:

Ո՛չ տձեւ, ո՛չ անձեւ:

Շաք. Գ. Էջ

ԲԱԼԵՏՈՍՔՈՓ

արուեստների մեր օրագրեն

Լոսանջո, Օգոստոս 10, 1989

177.- Անխոյք գնացի

Ընտրուած գերազադաքը ինք տարիէ ի վեր՝ Լաօ Մաճիօրէի խոր անկիւնը կը գտնուի:

Լիճին ծովածաւալ դիմագիծը հոգ փոքր ծոցով մը կը կորսուի: Ուղղադու թիւն, հանդստութիւն բուրոյ մեղմ հով մը վարելոծէ լիճը:

Փնտռածաւ հանդարտութիւն է, երկու շաբաթով, տարին անգամ մը: Իրաւ է թէ օդը քանի մը անգամ կրնայ փոխուիլ օրուան մէջ:

Փողոցի աղմուկները թեթեւ երաժշտութեամբ համեմուած չեն սանձահաւեր որեւէ կիրք:

Արձակուրդի ըմբռնումս:

Ընտանիքս չէ սիրած Լոքաւնոն: Մենաւորի անկիւն է:

Հողեկան բարդոյթներ հեռացուցած ըլլան գուցէ միտքս գեղատեսիլ ծննդաւայրէս:

Ձէ պատահած սր փնտռում մէկ անգամ իսկ Սիլուարը ասելի քան երեսուն տարիներէ ի վեր:

Կան տակաւ հաւանաբար ներքին անգիտակց մղումներ զայն կենսակց դարձնող ամէնուրեք՝ քանի ակնապիշ կը հետեւիմ աշն գոյնգոյն մակոյքներուն որոնք օրն ի բուն ծամածուկ կուտան լիճին կապարազոյն երեսը: Ուստաբղէտ կը ճեմեն լիճին բոլորակը առանց որոշ ուղղութեան:

Ձկա՞յ հոգեւոր աղերս մը այն տղուն որ կը դրօնէր ինքնէկ կզդի մը ծովափը ժամեր ամբողջ ու այսօրուան դիտողին միջեւ:

Լայնատարած ջրակոյտն է որ կը հրապուրէ՝ փոխադրելու դիւ հոն, ուր լողալ էր առտուան բաժինը նախակրթարանի օրերու արձակուրդին:

Երբ քաղաքէն հասնէր մէկուկէտ շուղեկաւ կզդի, պէտք է տուն վերադառնալուն, թէ ոչ կասկածոտ մեծ՝ մայրիկներ մեղ փնտռելու կուգային ծովեզրը:

Ո՛ր միացելը: Անուններ իրարու կը յաջորդէին:

Կային՝ Վահէն, Հայկը, Մաքսուտը, Ուշիկը, Վահանը, Ջարեհը:

Շէնցուցին՝ Մոնրէալը, Յիւրիկը, Պուէնոս - Ալբէսը, Մարամին, Նիւ - Երբը:

Մնաց միայն Ջարեհը կզդին հաւատարիմ: Մեր Գլխաւըն:

Դարձաւ Ջահրատ: «Մութ ճամբաներ - բով լայնակը գտաւ» ուրախացաւ: Եւ ի՞նչ մեծ բարեբախտութիւն երբ կ'իմանամ թէ լայնատեղծութիւններու նոր շարք մը լոյս պիտի տեսնէ օրերս: Ջահրատը մեր սրամիտ հոգեպարար գերիւրապաշտն է: Ոտքը ամէնուրեք լսելի ու ընդունելի: Նոյն ուժով: Նոյն զօրեղ յաղթահարիչ քայլերով կուգայ կանգնել դէմք եւ ծիծաղը դէմքին իր սիրած թեմաները կ'երգէ: Մաքուր օդ է փնտռածը: Հինէն ի վեր: Երբ չէր խօսուէր տակաւին ապականումի մասին: Ան գուշակած էր կարծես դալիքը: Տեսնենք ի՞նչքան ամբարած է այս հատորին մէջ: Ինչ նոր միտքեր սրակել ուզած մեր հոգիներուն իր ինքնուրոյն ոճով: Անհահանջ իր ժպտիտով:

Բանաստեղծը իր տեղը ունի վերելքի ու վայրէջքի շրջաններուն: Ձերբադատիլ տալու համար իր հայեացքը: Ջահրատ ունի յատկութիւնը «Ինչպէս» բնորոշելու մեր վայրէջքի շրջանին: Այդ տարբերութեամբ ալ մեծ է:

Այս առաւօտ ալ լողացի: Որոշ վատ խով: Փորձեցի նոյնքան հեռանալ լճափէն, հասնելու համար աշն ճերմակ եռակայանի որուն վրայ խոխոսած աստղակներ կը հեռանան իսկոյն երբ մօտենում նաւուն:

Հակառակ բարձրներուս պակասած ուժին կարելի եղաւ այս տարի ալ հոյիլին թռիչքը ապահովել:

Լոքաւնոն լեցուն է գրօսաշնչիկներով այս շաբաթ: Շարժանկարի մրցանք կայ:

Մեր պանդոկին վարչական կազմը բոլորովին փոխուէր է: Մանկութեան սկիզբը մը կ'ուզէ տեսնել: Նստինք: Որովհետեւ չի սիրեր Լոքաւնոն:

Յերեկէ ետք երբ ձիորճի Մորանիի ցուցահանդէսը տեսնենք տրամադրութիւնները կրնան փոխուիլ:

178.- Մորանի

Ամառնային շրջանի ցուցահանդէսները կրկնապատկուած ուժգնութեամբ կը շարունակուին արձակուրդի կայաններուն մէջ: Լուկանոյի հոյակապ Վիլլա Փալո-րիթայի կողքին, որ այս տարի արտա - յայտչական դպրոցը ընտրած է, Լոքաւնոն կը ջանայ որակաւոր իր ցուցահանդէսը կազմակերպել: Օգոստոսի ընթացքին, Մշակույթի Տան մէջ յաջորդած է մէկտեղել ձիորճի Մորանիի գործերը: Անոր ծր- նըդեան հարիւրամեակի նախօրեակին:

Ի՞նչ վերին հասկացողութիւն դրչներու համակեցութեան Մորանիի արուեստին մէջ: Ու շնորհ զնացը գիծերուն իր փոքրագրութիւններուն ու զծագրութիւններուն մէջ: Ամէն ինչ կարծէք իր մօտ աստիճանաւոր գործածութեան է ներթափ- կուած: Ոչ մէկ չափազանցութիւն, ոչ մէկ անկարգութիւն: Ելակէտէն սկսեալ, պատ- տառը հակակշռուած կը թուի ըլլալ: Ան- շուշտ թէ պատրանք է այդ: Բայց ի՞նչ վարդապետութեամբ քողարկուած է ճիշդը: Ներութի՛ւն:

Ինչ ճարտարութեամբ կ'անցնի ճերմա- կէն - փղփղը, կապարազոյնէն կապ- տօրակին: Ձկայ դոյզն սատկութեան նշան մը այս արուեստին մէջ:

Մորանիի արտաշնչել կուտայ իր նայ- ւածքով նիւթին բուն էութիւնը: Իր խո- րունկ զգայնութեամբ:

Այնպիսի խորունկ, որ անբացատրելի պիտի մնար իրեն համար իսկ բառերով արտայայտել զայն:

Նկարչական վարպետութենէն անդին կ'անցնի իրագործութեամբ: Իրաւի մը ըմ- բռնումս է փոխանցուածը մեղի ամե- նագեղեցիկ ձեւով: Եւ մեծը չի կրնար գիտնալ թէ ինչու մեծ է:

Իր փնտռումը փորձերուն ընթացքին, գրեթէ միշտ զգոյն, կրնայ երբեմն հա- նիլ այն տեսլիքին, որմէ չի կրնար բաժ- նուիլ այլեւս՝ երջանկացնելով մեղ ալ իր հետ այդ յուսովի ստեղծագործ պա - հուն:

Մորանիի նկարները դիւ կ'երջանկա- ցնեն:

179.- Մշակելու համոյի

Ածու ըլլար մշակածը: Հերկել, մաք- րել, տնկել, ջրել: Բախտաւոր է ան որ ամէնօրեայ մոլութիւնը ունի գրելու: Ձի փոշոտի գրելը: Միտքը փոխանցելու յուզումը ստօրեայ կ'ազդուրցնէ, կը սրէ ոճը:

Բացառութիւն՝ բանաստեղծին հեւքը: Փշուր փշուր կը շնչէ:

Բախտաւոր է ան որ ունի իր մօտ հպա- տակող բառերու զօրք մը ճշգրտապէս, մը- տածումը տալու պատրաստ:

Գրաւիչ չէ՞ վարդալ հին էջ մը որ քեզ նոյնքան չի գոհացներ: Առեւանգումի հաճոյքը կայ վերամշակման մէջ:

Չունիմ յատկութիւնը ամէն օր գրելու: Երբեմնի վարանտ ստատստումներ կու- դան Քայլիտաւորի փոշին առնել:

Այս առաւօտ, գիրքի մը կողքէն գուրա սպրդեցան երկու էջեր: Ռուստրոփովիչի մասին՝ թուղթի մը մաքուր «ազտուր»:

Հայաստանի ի նստատ տրուած համեր- գի մը առթիւ:

Կարգալէ ետք վերամշակելու հաճոյքը արթնցաւ: Քանի մը կէտեր տեղափոխ- ւեցան, ութ - տասը նախադասութիւն- ներ արուեսցան, հարկուէ ասելի բառեր թուան գացին: Կարծես ասելի յատակ գուրա եկաւ միտքը:

«Տխրանիկն առաջին յատկութիւնն է, երաժշտականին տալ՝ բնական խօսակցու-

թեան մը հանդամանքը: Նօթերով: Հո- գիին խորքը ինչեւ եւ հասկնալի դարձնել երաժշտական նախադասութեամբ, հոն տիրող երեւէջներուն ընդթիւ:

Ուժի վերածել՝ կուտակուած թէական գործիւնը: Սէքը, տառապանքը, կըս- կիծը, երազը, տրախութիւնը յայտնել: Երբ տիտանը նուագէ, չես իսկ փնտներ իրաւին գրողը: Ջայն կը գտնես նոյն վայրկեանին:

Անհաւորէն՝ ոչ մէկ յատկութիւն, ըր- րայ գուտ երաժշտական գեանի, ըլլա՛յ կատարողական, ըլլա՛յ մարդկային հա- զորդակցութեան՝ կը պակսի Մոտիլաւ Ռոստրոփովիչի, հրապուրելու համար մեղ հանդիսաւոր կերպով:

Ծնունդով հարուստ, կեանքի ծանր պաշարն ալ միանալով իր ընտրածին ար- տակարգ ձիրքերուն, շատ քիչերու չը- նորհուած եզակի բարձրութեան մը հա- ցուցած են գիրքը: Ան կը գտնուի այսօր մեկնաբանական արուեստի ամենաբարձր աստիճաններուն վրայ: Ուրկէ կը բանայ ձեր առջեւ անտեսանելիին վրայ լացուող լայն պատուհաններ:

Երբ կ'անցնինք Հայտնի գուպ թէ նուր Տօ մաժ-էօր քոնչէրթոյն, թելադ- րական ճկուն խաղերով զարդարուած Լուիճի Պոքէրինի երկրորդ քոնչէրթո- յին, խաղն ու ոճը բոլորովին տարբեր դուրս կուգան: Իսկ Ջայքովսքի Պառք տարբերակները դրսեւորուելու առիթը կ'ընծայեն այդ տաք ճպտին վիպական ընչեղ շնչերով:

Կեանքին խիստ ամուր կապուած ու տի- րական ոճով մըն է որ կ'անցնին այդ ե- րեք գործերը Ռոստրոփովիչի երկերեանց պրիմալէն, ուր ոչ մէկ լոպէ վարա- նումի ամպեր պիտի գան միժազնել իր աշ- խարհը:

Հզօր ու երջանիկ մեկնաբանի մը խաղն է այս: Ռոստրոփովիչ զփոխարուսթէն հիւսէ պանչեղազօր երազ մը: Երազ որ ձերք կ'ըլլայ ու կը ծաւալի հեղհեղէն՝ մինչեւ որ ուրիշ մը գայ անհետացնել հինը հոգեկան նոր խլրտումներու անձ- նատուր:

Ինչու փնտռել Ռոստրոփովիչի մեծու- թիւնը միայն երաժշտութեան ճամբով:

Մարդն է նոյնքան հետաքրքրալիւս: Թաւուլթակի պատմութիւնը պիտի չմոռնայ զինքը:

Մենք Հայերս եւս, որ ներկայ վիճիք հոս այս գիշեր»:

180.- Բարե՛ւ ձեզ

Ահաւասիկ գրողը:

Մե՛ծ գրողը: Քաշող տանող հոսանքին եղծարկող ուժը: Ոճը: Ձեխովեան շունչ մը կայ Վասիլի Կրոմանի ճամբորդու - թեան նօթերուն մէջ:

Ամէն Հայ որ Փրանսերէն գիտէ կրնայ հաճոյքով մօտենալ այս գիրքին:

Ուրախանալ, զարմանալ, դայրանալ՝ տիրել մերթ ընդ մերթ: Ճամբորդութիւն մըն է դէպի Հայաստան պատրուակը գիր- քին, բայց բուն աղուորութիւնը կը ծնի հոգեպարար անձնական սրամիտ ոճէն ու կեանքի փիլիսոփայութեան: Պարզօ- րէն տրուած:

Ժողովուրդն է հերոսը գիրքին: Ժողո- վուրդը տրուէ զաւակները ունին «անոյճ եւ հպարտ աչքեր» եւ ի՞նչ ճախատագիր: Ժողովուրդը որ տեսած ըլլալով մահն ու տառապանքը պիտի կարենար գիտակցօ- րէն բաւ լոյսի «Բարե՛ւ Ձեզ՝ խաղա- դութիւնը ձեզ հետ»:

Կը կարծուի թէ իր վերջին տողերը ըլ- լան այս գիրքին մէջ ամփոփուածը:

Ամբողջական ու ճշգրիտ վերհրատարա- կութիւնն է այս գիրքի մը որ ունեցեր է առատաբեկային դժուրակ բախտ, նկատե- լով անոր ազատական ստեղծագործ շուն- չը որ չէր կրնար ընդունելի ըլլալ այդ տարիներուն:

Մահացած է աւա՛ղ քսան տարիներ ա- ռաջ:

Վասիլի Կրոման իմ մարդս է: Փրնո- տել, գտնել ու կարգալ այն միւս երեք գիրքերը որոնց անունները գրուած կը տեսնեմ հոս, այս կողքին վրայ:

«Կեանք ու ճակատագիր», «Ճամբան», «Ամէն ինչ կ'անցնի»: Ոչ: Այս գիրքերը կրնան մնալ մեր մօտ: Կրկին կարգալ:

181.- Տարբերակի իբրեւ չափ

Երաժշտութեան սնունդը, Միշէլ Եր- նայտէր, հետաքրքրական գիրք մը հը- րատարակեց վերջերս Կարիմարի «Մին եւ Միւր» շարքէն, գաղնականահար Կլէն Կուլտի մատին: Տարբերակներով կը մօ- տենայ արուեստագէտին իբր հոգեբան:

Կլէն Կուլտի արուեստին շուրջ շատ խոր ուսումնասիրութիւններ եղան մա- նաւանդ իր մահէն ետք:

Յիսունի սեմին կորսուող այս տաղան- դաւոր զաւնակահարը ունէր իր երկրպա- գունները, բայց նաեւ խիստ հակառա- կորդներու խմբակ մը:

Միշէլ Երնայտէր յարմար մերձեցումը գտած է պատճառաբանելու համար խոր հիացման ու հիասթափման ակերը ար- ւեստագէտին մօտ:

Լաւ հարցումները կրնան ունենալ մի- այն ճշգրիտ պատասխաններ: Բայց երբ հարցը մեկնաբանութեան շուրջ է տա- րօրինակը կրնայ լըմբանել ըլլալ, առանց ստիպել իրաւի աստիճանաչափին վերած- ւելու: Ու այս էր որ պատահեցաւ Կլէն Կուլտի վաղահաս մահէն ետք: Երգապը- նակներու ահաւոր վաղըր, հեռատեսիլին մեղադրութիւնը, գիրքերու քաղա- պատկութիւնը, մինչեւ որ թատերական խաղի նիւթ դառնայ ան՝ տրբացած կու- քի վերածեցին գիրքը:

Յաճախ մոռցուեցան իր բուն արժա - նիքները:

Տարբերակը մնալով աստիճանաչափ: Երբեմն ծիծաղելի: Ոչ մէկ մեկնաբան ունի բոլոր ձիրքերը: Կլէն Կուլտ ալ գի- տակից էր իրականութեան անշուշտ, քանի շատ կանուխ հեռացաւ բեմէն: Գի- տէր ուրեմն թէ իր շրջանակն ալ շատ ա- ւելի լայնատարած էր սովորականէն:

Բայց ո՞վ կրնա՞յ մոռնալ յիսունական թուականներուն տուած Պաիլի իր գլուխ- գործոցները: Ո՛չ ոք:

182.- Հեռիքը փօն Գարայեան

Առասպել մըն է որ կ'անհետի: Դա՛նա- կահարը որ կը փոխակերպուէր հանձա- րեղ ճպտութիւն, կը միանայ դարուս երեք մեծերուն: Տխրուս որ շնորհուած էր թու- քանիլի, Քուտայիլի, Փիւրթիլիլիլի տաղանդներուն: Փօն Գարայեան կը ձգէ նաեւ դանձ մը՝ ինք հարիւր երգապնակ: Որովհետեւ գիտցած է երկար տարիներ ճշգրիտ ժամացոյցի մը տէրը մնալ: Պէր- լին Ֆիլէարմոնիք: Իր համբաւը անգալ- տերթօրէն կապուած կը մնայ այդ հրա- շալի նուագախումբին որուն տիրապե - տեց առանց այլեւայլի:

Ունէր հմայելու, կախարդելու ընծին՝ կարողութիւնը: Բայց ունէր նաեւ նախա- դասելու անմահ կերպ մը, որ դիւրա- հասկնալի կը դարձնէր ամենադժուարե- նը՝ թէ՛ նուագախումբի անդամներուն, թէ՛ մենակատարներուն եւ թէ՛ մեղի: Մինչեւ վերջին լոպէն աշխատած է:

Ի՞նչ երջանկութիւն:

183.- Արուեստագէտներու Պատիշը

Տարիներու անխոնջ ջանքերով դուրս եկաւ նոր օփերայի սրահ մը: Կարելը զգացուած էր Փարիզի մէջ կառուցանելու ժողովրդական մեծ սրահ մը: Բառը դա- նապան ձեւերով էր ըմբռնելի: Ժողովըր- դականը տմանց համար որակաւոր կրնար չըլլալ: Ոմանք ուզեցին սեփականացնել՝ դարձնելով զայն բարձր կեդրոնը աշխարհ- հասնչակ տիւրաններուն:

Արուեստագէտ մը եւ պատասխանատու տնօրէն մը զիրար ամբաստանեցին հատու բառերով:

Չուզեցին զիջողութեան դիմել: Չունէին նոյն տեսութիւնը: Մին կ'ուզէր իր վեր- րոնը ունենալ՝ մինչ միւսը շրջապատ- ւիլ իր բարեկամներու սանձով՝ նիւթա - կան հարցեր ալ կային դժուար լուծելի: Մէկ քանի գրեթէ անլուծելի, քանի ու մէկ օփերա կրնայ իր ծախքը հոգալ ու ա- մէն որակաւոր մշակութիւնը ձեռնարկի նման կարօտ է յատկացումի: Ոչ մէկ կատակարարութիւն յաջողած է ցարդ զար- ման գտնել այդ զբամահստութեան, հա- կառակ անոր որ ամէն ներկայացման լե- ցուն է սրահը:

Լաւագոյն պարագային ծախքին հա- թիւրին քառասունը միայն կարելի է ըլլալ ապահովել:

Կացութիւնը նոյնն է անշուշտ ամէնու- րեք ու Փարիզի յատուկ երեւոյթ մը է:

Բայց անհաւատալիս աս՝ է: Ի՞նչպէս Փարիզի նման քաղաքի մը 0- գէտը, հակառակ նիւթական բարձր վարձատրութեան, չի հանդուրժեր մնալ անոր գլուխը գէթ տարուան ամենախա- րեւոր շրջանը ու կը ձգէ ինքնագլուխ նո- րածին Օփերան ստօրեայ իր հոգածու- թեամբ կարօտ:

Կան ուրեմն արուեստագէտներ որ ա-

անց դոճողութիւն դնելու իրենց աշխատանքին մէջ կը վազեն ու կը վազեն միայն ու միայն աւելին չահելու համար: Ողորջէ՛ք իրաւաբանքի երկրպագուններ՝ կ'անտեսեն աշխատանքին սէրը: Արուստագէտներու Պատիւի ծնունդը Փորսէիսի դրուժնամբ եղաւ. մաղթե՛ք ի՛նչ որ նորածինը առողջ բնութեամբ ծնուած ըլլայ: Փարիզ արժանի է այդ բախտին:

184.- Բուրգը

Կախազահին բուրգը պիտի անմահացնէ զինքը: Զրօսաշրջիկներն ալ արդէն իսկ ապահոված են անոր ժողովրդականութիւնը: Հարցը հող է՝:

Ասող չունի ան խոտացուած ապաւեայ թափանցիկութիւնը քանի մետաղը ստիպողական դարձած է կառուցմանը լինիւթքին: Գոլմնտի բուրգիկներն ալ վերածած են այդ հոյակապ հրապարակը, որ դիւրաւ կրնար բնականօրէն հրապուրել, տեսակ մը կայարանի ուր մարդիկ կը սպասեն: Երկարօրէն: Հոս ալ է բուն հարցը:

Երբ մեծ Լուվրի զաղափարը ծնաւ, միաբերու փոխանակութիւնը բիրեղապաւ ա կէտին չուրջ. — հարկ կա՞ր կեդրոնական կէտէ մը մօտը գործել թանդարանը:

Բացումը բուրգին անվիճելի ապացոյցը բերաւ թէ մուտքի գետնայարկը պիտի կազմէ թանդարանին դուպահեռ, ինքնին մաքնիսական ուժի վիթխարի կեդրոն մը իր բազմաթիւ ձեւափոխներով:

Որ մնացեալ վերի յարկերուն արուեստի գործերը կրնան երկրորդական իսկ թուիլ ումանց:

Վաճառականութիւնը մուտք գործած պիտի ըլլայ հո'ն իր խանութներով, ճաշարաններով, դրօսանքի այլազան ճիւղաւորումներով: Կաճէթի քաղաքակրթութեան մը նշանները տեսանելի են, որը կարելի է բոլորովին հաշտեցնել զուտ արուեստի լմբոնողութեան մը հետ:

Երբ մօտաւորապէս տասը տարի ետք աւարտին Մեծն Լուվրի ներքին ամբողջական կազմաւորութիւնները, պիտի ունենանք հինգ միլիոն Փրանքի փոխարէն մեծիկ աշխատանոց մը:

Այս իրողութիւնն էր պէ՛տէ նիւթ: Եթէ աշխարհի լաւագոյն թանդարաններէն մին չյաջողի մեղ քիչ մ'ալ վերի յարկերը փոխադրել, մինչեւ իսկ էսքաւթիւններով, ըսել է թէ մշակոյթ — լոգրօսանք անպայմանօրէն զիրար պիտի բաժնան երրորդ հազարամեակի սեմին: Ո՛վ է տուժողը:

185.- Ալֆրէս Պրեմիէ

Յիսունական տարիներուն, սոված արուեստին, գրեթէ ամէն գիշեր համերգի մը ներկայ էր ըլլայի: Երկրորդական կը մնար որակը: Միջոցառում իսկ սրահին պիս կը հարստացնէր: Այդ չըջանի յանդուգն աւարտակա ամէն ինչ կուլ կուտար:

Հիմա կ'ընտրեմ: Յաճախ չեմ իսկ յաւոյր եղանակի սկիզբի ընտրութիւններ — ուս թուրը յարգել: Զի՞ց մը սակայն Մայիս Յունիսի ընթացքին, գէթ կարեւորները լսելու:

Ռիխարտ Շթրաուսի ծննդեան հարիւրըստը՝ ինդամեակին նուիրուած ու լոսիա Փոփի մասնակցութեամբ Ռատիօ — Թրանս Ֆիլհարմոնիքին սարքած մեծ համերգը յիշատակելիներուն կարգին կրնայ դասուիլ:

Ինչպէս նաեւ Չիլիմիկերեան Քառեակին նուազերթի յատկացուցած մէկ գիշերը: Սոյն գիշերուան յայտագիրը ճոխացած ձեւով պիտի կրկնուի Քաթրայի յաջորդ եղանակի Ապրիլ ամսուան համերգին: Ու եթէ Տիգրան Մանուկեան աւարտած ըլլալ էր նոր լարաւոր հնգեակը, Կարինէ Գիշորեանի մասնակցութեամբ կարելի էր ըլլայ տալ գործին առաջին ունեւորութիւնը:

Կային նաեւ յաջող գիշերներու կարգին՝ Վրատո Բերլըմիթէր, Նիքիթա Մակալօֆ, Մարիա Թիփօ ու Ալֆրէտ Պրէնտլի ուսիթիւնները:

Առաջին երկուքը՝ երիտասարդ ծերունիներ՝ մին Քրանտական, միւսը ուս լրատեղաւարի դպրոցներուն ներկայացուցիչները, ոչինչ լիբանցուցած են իրենց պայծառ նուազէն: Կը մնան հին տերունիքին լաւագոյն մեկնաբաններու կարգին: Զոյակն կը դարձնեն բոլոր ելեւէջները երաժշտական խորհուրդին:

Ապացոյց այն իրողութեան թէ առանց բաւերու ալ կարելի է միտքը արտայայտել: Նոթերով:

Մարիա Թիփոյի պարագան տարբեր դուրս եկաւ: Ըլլալով հանդերձ տէր ան-

թերի մասնագիտութեան մը այդ գիշերուան Պախն ու Շոպէրթը դասական ոճով տրուած գեղեցիկ երկու գործեր, մնացին:

Չկար վերելք: Չկային բացուող պատուհաններ:

Դադարէն ետք սակայն միջոցառում բողջովին փոխուեցաւ իր դմայլէլի Տէպիլաիի նախերգանքներով:

Մեծերու յատուկ շնորհով մը, հոյն ու ջուրը, հուրն ու սէրը զգացուց մեզի, Մարիա Թիփօ:

Տարուան լաւագոյնը սակայն պիտի մնայ ինձի համար Ալֆրէտ Պրէնտլի ուսիթիւնը: Ուր ամէն մէկ գործ տրուեցաւ իւրաքանչիւ յարմար ոճով:

Հայտնի գրեթէ անծանօթ մէկ սոնաթով սկսած յայտագիրը, երկու ժամ ետք վերջացաւ Պրէնտլիի Ալիսախոնաթա դրուիս գործոցով: Ու այդ երկու ժամուան ընթացքին մենք ըմբոշանցինք մարդ — կային հոգիին խորքը թափանցող մանրախոյզ արուեստագէտի մը բարձր արուեստը:

Արուեստ որ գիտէ անցնիլ բոլոր արահետներէն հոգեկան, լաւագոյնս երգելու համար բնագրին մէջ պահոււնտած կիրքն ու սէրը:

Այդ սահմանին՝ չկայ այլեւս մասնա — գիտութիւն: Հալած է այլեւս ան մարդուն հոգեկան հրաքիսային բարձունքին վրայ:

Պրէնտլիի կողքին, Պրէնտլի ակրցնել կուտայ մեզի այդ գիշեր վէպերն ու Մէնտէլսոնը նոյնքան: Որովհետեւ իր այդ հայեացքը մեզ ալ կը վերացնէ: Ունի գրեթէ ամէն ինչ. միտք, ձեռք, խոր համոզում, ուճ, հաղորդիչ բնական կարողութիւն, ոգեկան զօրութիւն:

Երբ մեկնաբանին նուազը հող հասնի, խօսքը անգութօրէն անբաւար կը մնայ:

186.- Իրերայացորդ եղանակներ

Ջանք չեա ինայեր. կը կարծես բոլոր մանրամասնութիւնները նկատի առած ըլլայ: Յայտագիրները պատրաստ են: Գոհունակութիւնը ունիս, որակ, զանա — զանութիւն, ճոխութիւն, նոր գործեր, նոր ուժեր, դասը ըլլալու: Թուականներն ալ վերջնականօրէն ճշգրտած են: Ու առած ըլլալ կը կարծես պատշաճ նախըզուշութիւնները:

Երկրաչափ մէկ հարուածով տապալել ամէն ինչ: Կորով, արամադրութիւն, կազմակերպութիւն, գոյալիճակ:

Զօպանակը կոտրած է: Սրտաբեկ, պէտք է տակաւ առ տակաւ, համոզեա վհատ միտքը թէ մանաւանդ Սփիւռքի տարածքին, իբր հայ՝ ատիպւած են բազմակողմանի ուղղութեամբ աշխատել: Վերաշինել. հո'ն ուր քանդուած է:

Հո'ն նաեւ՝ ուր պէտք է տարածել սերմը:

Քաթրայի գիշերը հանդիպած էր աղէտի օրերուն: Ան տուաւ ունեցածը: Ամբողջութիւնը:

Հիմա՛, նոր եղանակի սեմին ապացոյցը պիտի տեղէր թերեւ իր սերմանելու կարողութեան:

Ութ արուեստի ելոյթներով:

Ուր կան այս տարի եւս կերպընկալ արուեստներու յատկացուած օր, բանաստեղծական թատրոն ու երաժշտական լայն թափին: Առաջին տունկողրութիւններ, նոր ուժեր: Ուրախառիթ համերգներ:

Բայց աւելորդ է ուրախանալ յայտագիրներու ճոխութեամբ: Ակնթարթին կ'անհետի ան:

Դժգոհութեան զգացումովն է որ պիտի բարեբաւուր շարժումը: Գիտեմ միայն թէ առաւելագոյն չափով հոգածութեան կը կարօտի:

Եւ թէ յուսահատանքի ժամանակ չկայ: Խրախուսիչ աշխատանքն է առօրեայ մղիչ ուժը: Եթէ ունիս շարունակելու կորովը:

187.- Ծարժանկարի մրցանի

Արդար իսկ ձեւանայ դատաստանը, անարդարութեան որոշ բաժին կայ մեր ցանքի խորհուրդին մէջ, երբ ան արուեստի գործերուն է յատուկ: Վերին ընտրութեան ընթացքին անպայմանօրէն կը մնայ անբացատրելի կէտը որ քեզ կը մղէ անձնական նախընտրութեան: Չկայ աստիճանաչափ արուեստի աղուոր երկու գործերու միջեւ:

Զուտ մասնագիտական կեցուածքն ալ

à propos de Ararat de PeA Holmquist

Le lieu de la mémoire

Au commencement, le mont majestueux est enserré dans un cadre, tandis que les victimes du génocide soudain remplacent les chants traditionnels. Le sentiment naissant que cette passion de vivre qui croît au sein des grands malheurs en vain, ici, pourra-t-on la chercher. L'évidence, alors: c'est bien de misère qu'il s'agit.

Car malgré son titre réducteur, «Back to Ararat» relève d'une ambition démesurée: conter le temps d'un film l'histoire des Arméniens. Le premier peuple chrétien de l'histoire de l'humanité fût aussi, le premier, victime d'un génocide, et pour approcher la vérité sans tomber dans l'emphase ou l'indignation. P. Holmquist choisit l'absence: les distances qu'il prend dès le début avec son sujet semblent s'allonger d'elles-mêmes, comme influencées par la démesure de ce sujet, et aboutissent finalement à un quasi effacement de l'instance filmique. Certaines failles, cependant, nous rappellent sa présence, lorsque dans un petit village d'Anatolie une vieille survivante veut convaincre le réalisateur d'abandonner son projet, car il court des risques, l'obligeant ainsi à lui répondre (en voix off), ou lorsque dans une famille de militants new-yorkais, les réactions sont trop feintes et les regards caméra trop insistants.

Voilà l'une des caractéristiques les plus intéressantes de «Ararat»: que son auteur filme la milice à Beyrouth ou le désert de Der Zor, une école en Syrie ou le Catholikos à Erevan, son assentiment n'est jamais total, l'adhésion qu'il exprime semble simplement lui servir de prétexte pour montrer ce qui le touche: le mont Ararat. La montagne sur laquelle Noé posait son arche revient sans cesse, scande le film comme une mémoire, appuyée tantôt par des chants arméniens (Komitas, Ganatchian), tantôt par un commentaire historique, cœur éternel qui irrigue tout un peuple. La structure du film en découle, montage parallèle complexe entre les témoignages et les lieux ou systèmes filmés (villages, écoles, églises...) — montage réminiscent pourrait-on dire puisque régulièrement des plans oubliés reviennent — ponctué par le mont Ararat. Au sein de cette structure, les rapports entre les corps et l'espace sont dominés par une logique d'enfermement: soit un personnage parle chez lui, dans un coin, le cadre souvent fixe ne lui laissant aucun espace (en ce sens, lorsque P. Holmquist donne la parole à des repré-

sentants du gouvernement turc, qui nient le génocide, le cadre est celui, rigide et conventionnel, du reportage télévisuel); soit un groupe est enfermé dans un lieu: une cour d'école, une église ou même un village entier entouré de murs auquel on n'accède que par une porte. A cet enfermement des corps hors de tout espace répond l'espace privé de corps (est-ce bien un espace?) du mont Ararat. Toute la diaspora arménienne est enfermée dans des lieux d'où son âme est absente, tandis que seule, ici, elle a droit de cité (et P. Holmquist se plaît à dire qu'il filme la face cachée de la montagne, celle qu'aucun Arménien ne peut voir). Le postulat universel selon lequel, au cinéma, chaque visage filmé est le reflet de l'âme qui le porte, ce postulat est pris à contre-pied, à côté de la lettre: les visages n'ont plus d'âme, simplement une mémoire. En ce sens, plutôt que des visages, P. Holmquist filme des types, qui tous ont en commun la mémoire de leur misère, c'est-à-dire leur passé.

Il est frappant que cette question du passé et de son emprise sur la diaspora soit posée par le fils du poète Kevork Emin, près de la tombe de Mesrob Machtotz, inventeur au 5ème siècle de l'alphabet arménien — l'art arménien n'a-t-il pas produit principalement des icônes et des églises? P. Holmquist exhale là avec pudeur sa non croyance dans les systèmes et affirme qu'en dehors d'eux peuvent survivre un peuple et sa culture. Voilà pourquoi il axe son film sur le retour, montre des dirigeants turcs de mauvaise foi notoire — qui donnent au film un aspect didactique légèrement réducteur — et des militants traditionalistes. L'essence du malentendu se trouve dans ce positionnement permanent par rapport à des valeurs politiques et non morales (vers la fin du film, le Parlement européen reconnaît le génocide et le vieux retraité de Décines s'exclame; «Si c'est pas vrai, pourquoi on est là?»).

PeA Holmquist mène ainsi jusqu'au bout son désir de répondre aux questions qu'il ne pose pas, et de laisser filer celles qu'il appelle. Cela, on aurait pu s'en douter dès le début, dans un plan magnifique coïncé entre des manifestants (à New - York, à Erevan, à Paris) et les premiers témoignages, un raccord sur l'axe pris avec une très longue focale sur le mont Ararat, qui nous montre des paysans de Millet écrasés sur un champ de Van Gogh — il n'y a plus de perspective ni de profondeur de champ. On ne sait d'où ils viennent mais ils quittent doucement le champ et le laissent vide. Ce cœur abstrait, hors du temps et de l'espace — libéré de son histoire — est le lieu de la mémoire.

FRANÇOIS MESTOUDJIAN

Juillet 89

չըլլալով լաւագոյնը: Լոյս, իսպարկութիւն, տղի, միտք, գեղեցիկ նկարներու, հոյովոյթը, երաժշտութիւն, պատմելու ոճը, կշռոյթը՝ նկարին ամբողջութիւնը հետաքրքրական պարտին դարձնել: Ու այդ ամբողջութեան պատախանատուն է բեմադրելը:

Լոքառնոյի շարժանկարի մրցանքը մեծերուն կարգին փոքրագոյնն է. կը հանդիսանայ սակայն առաջինը՝ նորօրինակ գործեր եւ երիտասարդ բեմադրիչներու աշխատանքը վարձատրող:

Առաւելաբար կարեւորութիւն տրուած էր այս տարի ափրիկեան շարք մը Ֆիլմերու, նաեւ արեւելեան երկիրներու գործերուն: Նշանակալից նորութիւն չկար:

Սիբեցի հունգար, լեհ, ամերիկացի եւ ռուս բեմադրիչներուն ժապաւնները. ոչ անշուշտ բոլորը. նեղացուցիչ քարոզչութիւնները չեն ամբողջովին անհետացած:

Նախընտրած ժապաւններէն մին էր երեսունեւօթամեայ կարէն Ծահնադարօֆի «Զէրօ Գաղաքը»: Սրամիտ, հետա — քրքրական: Հազիւ քանի մը յոգնեցուցիչ երկարութիւններ: Իմաստալից կատակերգութիւն մըն է, վարագոյնի արկածախնդրութիւնը: Ոճը՝ մարդուն է: պատմութիւնը հոս ալ պատրուակ է միայն: Պատկերը խօսուն է:

Ծահնադարօֆ յատկութիւնն ունի վիպական շնչոտրով պատկերացնել վերա — ցական մտածումներ: Փորձած ու յաջո —

ղած է ցոյց տալ ինքն իր վրայ դրցուած քաղաքական դրութեան մը անհեթու — թիւնը:

Ժապաւնը 1988-ի գործ է ու Պրինտելեան հոլմեր ունի: Ֆէլլինի ալ հեռուները չէ: Հրաշալիօրէն ղեկավարուած է:

Հետաքրքրութիւնը վառ կը մնայ Ֆիլմին վերջին տեսարաններուն մէջ իսկ. կան այնպիսի պատկերներ որոնց նշանաւորութիւնը ակներեւ է բոլորիս:

Անկարելի է չտեսնել հակայ վազնիչն փրցուած ճիւղին վրայ յարձակող քաղաքի երեսելիներուն անամէջ ախորժակը, տիրանալու համար գէթ ճիւղիկի մը: Վարագոյնի փախուստը նաւակով այդ քաղաքէն, ուր եկած էր իբր մեքենագէտ, լիճի մը խորքը որուն տարածութեան մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն ունի: Ու նաւակն ալ թիէր չունի:

Չես գիտեր ի՞նչպէս եւ ո՞ւր պիտի աւարտի գնացքը: Վարագին պիտի կատարեմ' ազատիլ այս տեղմտտ ջուրէն: Իր վերջին նայուածքը գէպի հորի — դոն, անպատասխանի կը թողու հարցու — մը: Ամպոտ է օդը: Քիչ ետք երկինքը կրնայ գոռալ:

Իսկ մենք կը բաժնուինք, հո'ս այս գիշեր, Լոքառնոյի մեծ հրապարակէն համարումով մը յուսալից:

Լսւաւնո,
Օգոստոս 16, 1989

Շար. Ա. Էջեֆ

Տարիները յաճախ անոր բունը կը բանին, կը ճեղքեն, կը բեկանեն, կը պայթեցնեն, կը փորեն եւ կը ստեղծեն դատարկ միջոց մը, անոր երբեմնի կեդրոնին՝ սիւն մը պարապի: Սակայն բունը մասեր, կոճղեր, ցրուած բեկորներ հողն ի վեր, կարծես առանձին կեանքով եւ ուժով օժտուած, կը շարունակեն պահպանել տարասրբառուած բունին ձեւը, ներառնելէ վերջ ալ աղէտը չքացման, որ իր միութեան կը սպառնայ: Եւ այն ատեն ձիթենիին կատարը կը դառնայ մերթ տարամէտ ցայտը մը, ոստերու օփերա մը, հրաբուխ մը:

Չար, դրեթէ անջրգի հող, մանր խիճերով խառնուած, որուն մէջ ձիթենին կը խրէ, կը պրկէ իր արմատներուն ամբողջիւնը եւ ուրուն վրայ կը տարածէ իր ոճերուն բազմաթիւ ստուերը: Բոլոր բարկութիւնները զսպուած ու մետաղներուն դառնութիւնները հաւաքուած կը պնդանան անոր պտուղներուն մէջ: Եւ կը խնամենք, կ'ընտելանք զանոնք դրեթէ, իրրեւ անհրաժեշտ ու տարբերակիչ համ, ախորժելի: Որքան ամբանաս այնքան քաղցրութիւնը կը դառնայ շնորհազեղ ու դժուար նուաճուող կենսաձեւ:

Դառնութիւնը կը դառնայ ճաշակ քաղցրութեան:

Կը դիմանայ բոլոր հողատարումներուն եւ այն տարմատարմող ուժերուն, որոնք կը դղրդացնեն զանդուածները ցամաքամասներուն: Ծառ աքորի: Այնքան կը կառչի հողին, որ կրնայ մոռնալ զայն, եւ րազի պէս որ կը լքէ ինքզինք մեր մէջ:

Բիրտ հողերու բնակիչ, բնակիչ ցամաքութեան, կ'ատէ մշուշին ու անձրեւին բանաստեղծականութիւնը: Խիստ, խստապահանջ, ներքնօրէն շռայլ: Հեռուներէն կը համբուրէ ծովուն բացերը: Համբերութիւն ու չորութիւնը կը վերածէ բերքի:

Միշտ բանավէճի մէջ է լոյսին, հողին, աղին ու մարդուն հետ: Կը ձգտի աճել ամէնէն անկարելի տեղերու մէջ, մանաւանդ տողերուն, նուաճել մեր ուշադրութիւնը: Եւ կը թուի խաղաղ, բացակայ, երբ իր ներկայութիւնը ինք կը դրսէ դանդաղորէն, փուլի մը պէս որմէ հարկ է անցնի, հառնելու համար իր ջնջումին:

Ո՛չ միտալք, ո՛չ վերացնող:

Պղտիկ, մանրիկ ճերմակ ծաղիկներ (ասեղնազործութիւն՝ նման անոր որ միայն երկրի կիները դիտէին յօրինել իրենց մատներուն չարքաչ ճկունութեամբ) կը զարդարեն զինք Մայիսին, բայց այնքան ճերմակ՝ որ կը մնան աննշար, ինչպէս կտորի մը իսկական դրուածքը կը պահուրտի էջի մը դարձուածքին, հիւթեղ բայց անկարեւոր տողերու տակ: Ձենք իսկ գիտեր երբեմն, որ անիկա վայր մըն է փոխակերպումի, հրեհհոմի, ցանկութեան ու սերմի:

Ձիթենին չունի վերջ: Հոն ուր կ'աւարտին իր տերեւները, այնտեղ կը սկսի անոր հմայքը, առասպելը, բացութիւնը դէպի բոլոր բանադարձումները: Կը բանի զանոնք տեւական տեղով, հերակլէսեան աշխատանք: Ձիթենին կը դառնայ դից, չըրուած:

Աւաւտուն անոր ոստերը կը լիճին պատին հետ, կ'ուզեն լոյսին դիմաց ըլլալ վճիտ, թորել զայն. կայծկլտումներ կը փողփողին, կը ջնջուին, մրմունջներ: Ամբողջ ձիթենին կը ձգտի ըլլալ արձադանդ խօսքի մը, որ երկարածքէ աքորը, օրհնէ զայն:

Որքա՛ն ատենէ ի վեր մենք, օ դուն, կը մերժենք, կը հերքենք ձիթենիին քերթուածը եւ այլեւս չենք ցանկար, չենք ուզեր զայն: Անոր վայրն է միայն, անկման, իջման, խորապահման սլացք, որ մեզ, օ դուք, կը հմայէ, կը վառէ մեր դէմքը:

Նշանապատներն ըլլար անհունին, որ կը խոնարհի հողին վրայ: Երկուք եւ մէկ:

Բառերն ու բոյսերը, իրերն ու աշխարհը բնական կապեր չունին իրարու հետ, միայն այն որ այդ բոլորը կուզան ձայներու ընդմէջէն: Եւ ասոնք ո՛չ միայն կը կարգաւորեն, կը ներդաշնակեն տեսաշխարհը, ըսել կ'ուզեմ ձայնաշխարհը, այլեւ կը նախաջօրինեն իմ աղբնչումը գոյութեան: Ձիթենին անկարելի է անջատել իր բազա-ձայններէն եւ իր ձայնաւորէն իրաձեւ, որ զայն կ'իսկէացնէ իրերու աշխարհին մէջ:

Ոտքը դրած ձիթենիի բունին, ձեռքը ոստին, եւ ականջը որ կը փնտռէ ամէնէն ճշգրիտ բառը անվրէպ:

«Ձիթենիներ մոխիր», ահա միացորդը կորսուած, այն առաջին ոտնաւորին, որ երբեք զրած ըլլաս: Աւերման, փլուզման, հրկիցման սկզբնական պատկեր: Արդեօք ա՞ն է, որ կը մղէ զիս դէպի ծառը, դէպի անոր կայուն ու տեսանելի առեղծուածը, կը խօսի տակաւին տարիներու անտառէն իրրեւ խոստումի մը կամ դաշինքի մը անհաւանական ու դադանի վայրը: Եւ կամ կորուստ մը, ձախողութիւն մը, մահ մը բառնալու ձգտում մը:

Դիւերը ամբան անիկա ճամբարապէս է «նիւթ ջահաւորական մշտաբորբոք անաղօտելի»:

Դարեր՝ սուրբերը օծման իւղին մէջ աստուածային ողորմութիւն ու շնորհ են խոսացուցեր, յունարէն բառախաղով: Իսկ հիմա՞: Ապայմէ առաքինութիւն մըն է ողորմութիւնը որուն իմաստն անգամ կը վրէպի մեր մտքէն: Մեր արտերը, երբ կան, սահմաններ ունին եւ ցանկեր, ցանկագրուած են ինչպէս մեր ցանկութիւնները: Ոչ ոքի ողորմութիւն կ'ընենք, ոչ ոքէ ողորմութիւն կը հայցենք: Վարկարեկիչ է անգամ մտածել այդ մասին: Ինչ որ ընծայ էր եւ հաղորդութիւն եղաւ շահ ու հաղորդագրութիւն: Ոչ մէկ կարօտ: Կը նախընտրեմ վայելել երջանկութիւնը ձիթենիի շուքին, որ տրուած է ինծի հիմա, այստեղ եւ որ կը փորձեմ փոխանցել:

Կ'ուզեմ երբեմն անլուրջ հով մը դալ, կամ բերեմ՝ խառնշտիչ ծառին ճիւղերը, ոստստէ, տարաղնէ տողերը, փոթին պէս որ ջուրի մակերեսին կուտայ յանկարծական երեւում ի լոյս, կամ նման խօսքի առկախումին, որ մտածման կուտայ բուն ու սլացք:

Ձիթենիներ՝ խճճում մը ձտլուռներու:

Ո՛չ թէ մե՛ր այլ ի՛ր ոճով, իր դիժերուն յատկութեամբ, ձե-

ւով, ձայնով, քնարադերձ կարծրութեամբ, անտեսանելի ճոխութեամբ ու պրկումով:

Մեր ձգտումը դէպի այս ծառերը կրնայ նմանիլ այն սիրոյ, որ բանաստեղծները կը տածեն առ հասարակ դէպի բնութիւնը, եւ ուրուն շնորհիւ կը ցանկագրուին բնութեանապա՛շտ: Բնութեան բացակայութիւնը երբեմն բացակայութիւնն է բանաստեղծութեան, կ'ըսեն: Բանաստեղծական բնապահպանում: Իսկ մենք որ կը խոնարհինք այս ծառի բունին առջեւ (ինչպէս ան որ խոնարհեցաւ առ մեզ) կորսուած քերթուածի մը աւերակումն է որ կը հետադօտենք: Ո՛չ մէկ վերադարձ: Մանկութեան յիշատակները ճիւղեր են, չորցած: Մենք կ'ուզենք փրկել ձիթենին մեր կորուստէն:

Ձիթենին տեղողութեան ու տոկունութեան պեղում մըն է:

Քերթուած մը որ դալ մեր ապրումներէն, ի՛նչ յափրանք, կարծես փորձէինք ծածկել ու ճաշակել ահաս դառնութիւնը ձիթենիի պտուղներուն:

Յաճախ սղոցուած ճիւղին չուրջ մօրճերու ամբոխ մը կը բողբոջի, խճողում մը կենսունակ բայց զաճաճ ոստերու, որոնք կը խռնուին, կը ծածկեն հատումի սպին, ինչպէս չարիքի մը չուրջ զեռող, ամփոփուող, մակարոյժ ոճերը քերթողութեան:

Ձիթենիներու բանարուեստ մը. կը դիմենք երբեմն տեղիքներուն ուր կ'աճին կամ կրնան աճել անոնք, մոխրազոյն անխուսափելիօրէն – մինչ քեզի համար կրնան ըլլալ մանիշակազոյն կամ կարմիր եւ կամ բոլորովին անդոյն – եւ համապատասխանող մեր հոգեվիճակներուն, կը սկըթուինք անոնց առթած պատկերներուն, որպէս զի ամէն ինչ դառնայ համոզիչ ու դրաւիչ եւ կը բերենք այդ բոլորը այս կողմ: Ամբողջ բնութիւնը պատառ մըն է մեր բազմաթիւններուն համար, մեր բանադարձումներուն, ազգայնական, որոնք կ'արտաշափեն զայն. դարնան՝ մօրճեր կան, ազնիւ ու դոնհիկ, որ կ'արձակւին, իրարու մէջ մտնող, ներսուղուող բառեր, որոնցմէ անդին կը փնտենք ճամբարութիւնը ծառին: Իսկ ճամբարութիւնը բունին մէջ ճնշուած ձիւ մը կը թուի երբեմն, ազազակ մը ընդլայնող բնութիւնը, պարասփող անոր ողորտը մինչեւ մեծ ղօղանջը զանգին՝ երկինք ու երկիր վկայակոչող իր չուրջ: Արուեստ մը խորամանկ որ կը ճամբարտէ:

Որքան նայիս անոր, այնքան կը պայծառանաս, կը խաղաղիս, եւ քաղաքի ալեկոծ առօրեային, կիրքերուն, ոճիրներու արեան եւ տեւական ջլատումին վրայ, ձիթենիին չուքը գլխուղ ոստն է ծփացող ջուրերուն, լերան կատարին՝ աղէտէն վերջ, երբ կը զանես բացութիւն շնչելու, մոռնալով ամօթը չքացման սարսափիլ: Որքան նայիս, այնքան նայուածքը կը պղտորի, կը սեւեռի նոյն կէտին. բեւեռուած էք նոյն ու միեւնոյն կէտին, ձեզ չարչարող նոյն դամբով, (այդ անելը ուր էք, այդ հողային փակուղին, այդ արտաւազային ճնշումը ձեզ բանտարկող) եւ կարծես չորութեան, ապականութեան, ամլացման ու սովի աւազէ, մոխիրէ ալիքները կը բարձրանան մինչեւ ձեր կողերը, կոկորդները, երբ կը փորձէք կառչել նաւուն, հասնիլ հեռաւոր ու տակաւին չկամարուող ծիածանիլդ, Նո՛յ: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ: Որքան նայիս ձիթենիին, այնքան անոր բունը կը դառնայ լաստ քեզի եւ կը զգուես անոր պարզ, ամբակազմ հաստատակամութիւնը: Եւ մոխիրէ հորիզոնէն անդին, կը դտնես վերստին ծովը, մոխրազոյն, յետոյ կանաչ, միայն կանաչ:

Ըսել մեր դանդաղօրէն խորացող, բարդացող ու պարզուող յարաբերութիւնը ձիթենիին հետ: Կարծես աճէր մեզի ընծայած զգայութիւններով, պատկերներով, չլուկներով ու ձեւերով, բունն ի վեր մասնակցէինք անոր հասունացման աշխատանքին – բնազդային, ուղովի, բայց միշտ աղբիւր, մթերէինք անոր հիւթը մթար, անոր մէջէն ընդգործելով բուն կորուստը:

Բնութիւնը՝ ինչ որ կ'ընդլայնի բունէն մինչեւ հոն թառելու եւ կող ու կկչող բուն:

Օրագրութիւն ըլլայ, ուր փոխն ի փոխ մերթ ձիթենին մերթ եւ արձանագրենք վէճերը մեր՝ զմեզ յարաբերող նոյն վիճակին էջի, որ դառնայ հէնք այս հնչեակին որուն քառատողը մնաց հոս կիսատ, ինչ ալ կրենք իրրեւ աստղծ, յուզում կամ բուսահող որ օրէնք:

Քերթուածը մեր արցախն է, զիտնաս:

Եթէ ձեր ցաւը մեզի արգիլէ պտղելու, օ ձիթենիներ, այն ատեն ձեր դառնութիւնը կը մնայ մեր մէջ, կը սպաննէ մեզ:

Անոր բեկորումը, անոր փայտը. կտոր – կտոր, հատուած – հատուած, դէզ առ դէզ, արեւուն տակ, մինչեւ ատաղձին պատրաստութիւնը. պնդութիւն, տոկունութիւն, զիմադրականութիւն կը կրեն անոր ապագայ եւ անտեսանելի փայլը, կը հանդիսաւորեն արւեստը: Կառուցանող, ճարտարապետող միտքը մեր Ձիթենեաց աղօթքն է: Տրտմութիւն, չգրուած քերթուածներու բանաստեղծականութիւն, զգացումներ եւ դադափար առատօրէն ու ձրի կը բաշխենք դրականութեան հաւատացեալներուն: Մեր մատները կը նախընտրեն շօշափել, շոյել, ճանչնալ որակները աստղձիւր, որուն վրայ կը բանին: Իսկ աստղձիւր մէջ կայ տաղը, արդէն:

«Ձիթենիներ, մոխիր տաղեր, ի՞նչ ոճիւր ձեզ աքորեց մեր ոճերու արձակին...»
Կարելի էր այսպէս ոճաւորել,
Իսկ դուն կ'ուզես գրել
Եղծը բանաստեղծ աղանդոց:

Անոր հիւթը, մերթ ալ չուքը համով՝ բայց երբեմն ալ կը նախընտրենք անոր փայտը:
Իր մոխիրը գրուած է:
Ծառ մը՝ որ չանցնիր վիճակներ:

Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ

ARSHILE GORKY

André BRETON

«Croûte de ténèbres, crétinisme, cataracte intellectuelle due au simplisme qui dirige nos jugements et nos méthodes», les sévères expressions dont s'est servi il y a plus d'un siècle le grand écrivain révolutionnaire Charles Fourier pour caractériser l'esprit de son temps, si l'on considère ce qui de nos jours continue très généralement à s'accomplir en manière de peindre — et d'écrire — supportent d'être prises au pied de la lettre. Je dis que l'œil n'est pas *ouvert* tant qu'il se borne au rôle passif de miroir — même si l'eau de ce miroir offre quelque particularité intéressante : exceptionnellement limpide, ou pétillante, ou bouillonnante, ou facettée — que cet œil me fait l'effet d'être non moins mort que celui des bœufs abattus s'il se montre seulement capable de *réfléchir* — qu'il réfléchisse l'objet sous un seul ou sous plusieurs de ses angles, au repos ou en mouvement, que cet objet s'inscrive dans le monde de veille ou dans le monde onirique. Le trésor de l'œil est ailleurs : la plupart des artistes en sont encore à retourner en tous sens le cadran de la montre sans se faire la moindre idée du *ressort* caché dans la boîte opaque.

Le ressort de l'œil... Arshile Gorky est pour moi le premier peintre à qui se soit entièrement dévoilé ce secret. L'œil ne saurait être fait, en dernier recours, pour inventorier comme celui des huisiers ou pour jouir d'illusions de fausse reconnaissance comme celui des maniaques. Il est fait pour jeter un linéament, pour faire passer un *fil conducteur* entre les choses d'aspect le plus hétérogène. Ce fil, de toute ductilité, doit permettre d'appréhender, en un minimum de temps, les rapports qui enchaînent, sans solution possible de continuité, les innombrables structures physiques et mentales. Ces rapports n'ont cessé d'être brouillés par les fausses lois du voisinage conventionnel — la poire appelant la pomme dans le compotier — et de la classification scientifique — qui tant bien que mal fait rentrer le homard et l'araignée dans le même sac. La clé de la prison mentale ne peut être trouvée qu'en rupture avec ces façons dérisoires de connaître : elle réside dans le jeu libre et illimité des *analogies*.

Le registre des analogies s'est grandement étendu en même temps qu'affiné depuis l'époque où Fourier rayonnait de découvrir dans le chou l'emblème de l'amour mystérieux et préconisait la détermination de *gammes de couleurs* permettant à coup sûr de «discerner à quelle passion se rattache un hiéroglyphe animal, végétal, ou minéral». Rimbaud, Lautréamont, d'autres sont passés depuis... Mais la revendication primitive demeure et l'on a récemment admiré, sous la signature de Gorky, une toile intitulée : «Le foie est la crête du coq» qui peut être tenue pour la grande porte ouverte sur le monde analogique.

Les amateurs de solutions faciles en seront ici pour leurs maigres frais : contre toute mise en garde ils persisteront à vouloir déceler dans ces compositions la nature-morte, le paysage et la figure, faute d'oser affronter les formes *hybrides* dans lesquelles tend à se précipiter toute émotion humaine. J'entends désigner par « hybrides » les résultantes qu'est amenée à produire la contemplation d'un spectacle naturel en se composant avec le flux des souvenirs d'enfance et autres que provoque l'extrême concentration devant ce spectacle pour un observateur pourvu, au degré le plus rare, du don d'émotion. Il importe, en effet, de souligner que Gorky est, de tous les artistes surréalistes, le seul qui se garde en contact direct avec la nature, en se plaçant pour peindre *devant elle*. Il ne s'agit cependant plus, avec lui, de prendre l'expression de cette nature pour *fin* mais bien de requérir d'elle des sensations pouvant agir comme *tremplins* vers l'approfondissement, tant en conscience qu'en jouissance, de certains états d'âme. Quelle que soit la voie très savante qu'ils empruntent pour se traduire, ces états d'âme tirent leur prix de ce que recèle d'exceptionnellement farouche et tendre la personnalité de Gorky et partagent dans leur formulation la sublime difficulté qu'ont à venir au jour les fleurs printanières. Pour la première fois la nature est traitée ici à la façon d'un cryptogramme sur lequel les empreintes sensibles antérieures de l'artiste viennent apposer leur *grille*, à la découverte du rythme même de la vie.

Car c'est là un art entièrement neuf, aux antipodes de tout ce qui, la mode et la confusion aidant, tend aujourd'hui à simuler le surréalisme en se bornant à contrefaire extérieurement sa démarche. C'est, au terme de l'évolution la plus noble, à la fois la plus patiente et la plus accidentée, qui est depuis vingt ans celle de Gorky, la preuve que seule une pureté absolue de moyens au service d'une inaltérable fraîcheur d'impressions et d'un don d'effusion sans limites, peut permettre un bond hors de l'ornière du connu et, d'une flèche impeccable de lumière, indiquer le sens actuel de la liberté.

André Breton : «Le Surréalisme et la Peinture»

Brentano's, INC. — 1945, New York.

ՏԱՂ ՄԻՐՈՅ ԵՒ ԲՆՈՒԹԵԱՆ

Բնութիւնը վերայայտնաբերելով, 1942-ին ամբան, Արշիլ Կորբիի արուեստը կը գտնէ աղբիւրը որ անվերջ նիւթ կը հայթայթէ իր նկարչութեան: Մարմին առնող առաջին գործերը կը հաստատեն թէ ինք, երկրորդ տարիներու մաքառումէ ետք, ձեռք բերած է ինքնուրոյն նկարչական լեզու, որ իր թարմութեամբ, անմիջականութեամբ եւ նորարարութեամբ, առաջնակարգ դատաւարութիւններէն կը դառնայ 1940-ական թուականներու արուեստին: Քիչ ետք Կորբի կը ձեռնարկէ զինք կլանող շարքի մը՝ նիւթ ունենալով զուլթանը, որուն ներկայութիւնը իր ներս-աշխարհէն ներս արմատացած էր իր մանկութեան օրերէն իսկ: Աւելի քան երկու տասնամեակ երկարող նկարչական փորձարկումներէ ետք է միայն, որ Կորբի կ'որոշէ զուլթանը դարձնել յօրինանիւթի առարկայ՝ զայն առնչելով իր առօրեային եւ մարդկային կեանքի ընթացակարգին:

Հակառակ այն իրողութեան թէ Կորբլի, մինչեւ 1942 թուականը, կարգ մը շարքերով յաջորդաբար արտաբայտած էր իր կապուածութիւնը իր գեղջկական յիշատակներուն (յատկապէս «Կերպար Սորգոմի Մէջ», «Նարիկուլէ» եւ «Պարտէկ Սոչիի Մէջ»-ով), այս նոր հանգրուանին, «Գուլթանը եւ Երգը» յօրինանիւթով, ինք այդ արտաբայտութիւնը կը տանի գեղանկարչական գերազանց բանաստեղծականութեան, երբ կը ձերբարաւտուի այն ճնշող աղբեցութիւններէն, որոնք ձեռով մը կ'ալանաւորած էին իր արուեստը:

ՄՏԱՍԵԻԵՌՈՒՄԻ ՄԸ
ԱՐԳԱՍԱԲԵՐՈՒՄԸ

«Քուրսան մը պէտք է յարմարագոյն տապաւնաւարը ըլլայ խորգովէն եկող Հայու մը համար», *կը գրէ Կորզի (1)։ Ան, տարիներու տնտրութեան դառնալով պաշտամունքի աւարիկայ, կ'ըլլայ մարմնացումը այն ապրումներուն, որոնցմով կը սնանի իր ներգլխարկը՝ միաժամանակ խտացնելով կարգ մը բաղկացուցիչներ (բնութիւն, յիշատակներ, սէր, բեղնաւորում եւ կեանքի չարժանակեանութեան խորհուրդ)՝ որոնք կը ցոլացնեն Կորզիի էութեան եւ ըմբռնողութեան միջուկը։*

Վորքի գութանին մէջ կը գտնէ ժայթքող «նեւերու առատութիւն մը» (2) : Այժմ, ինք յուզական ձգտումով մը կը փորձէ ձեռք բերել իր յիշատակներուն շօշափելի իրականութիւնը՝ արտերէն, հոգի ու գեղջկական աշխարհէն սերող, իրերէ թէ կասեցնել ուզէ այն անողոք ճակատագիրը, որուն մատնուած է երգով պարարտացած գեղջկական աշխարհ մը՝ զոր ճարտարարուեստը կը սրբէ ու կ'անցնի: Ինք խռովքով պէտք է ըսած ըլլայ, թէ «...իկն որ ամէնէն աւելի կը փնտրենով՝ դաշտի երգերն են: Այլեւս ոչ մէկը կ'երգէ գամռն: ... Եւ այլեւս գութաններ կ'ընէ»: Դաշտի մը վրայ գոյութիւն ունեցող քանիցսն ամէնէն աւելի գութանն է որ կը սիրեմ» (3) :

ՕԺԱՆԴԱԿ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Կարգ մը բաղդատականներ կը հարթեն Կորքի յօրինանիւթին թափանցելու բարդ ուղին: Օրինակ, յատկանշական նոյնութիւններ կան Կորքի պատկերացումին եւ Ժան-Ֆրանսուա Միշլէ հանրածանօթ «Հրէշտակային»ին միջեւ: Անհաւանական չի թուիր որ Կորքի ինքզինք մօտիկ ըզրացած ըլլայ Միշլէ՝ երբ նկատի առնուի անոր գործերէն մատուցող կատարած իր մէկ ընդօրինակութիւնը (Ուէպպըր հաւաքածոյ), Միշլէ կերպարներէն մէկուն վրայ հիմնուած, ինչպէս նաեւ կանգնող, գլուխը թեթեւ մը մէկ կողմ հակած, թեւերը ծալած գեղձուկ կին մը պատկերող իր մեկանի զգամկարը: Աւելի, Միշլէ զորանոր կերպով կնպրած է գեղջկանայ աշխարհին՝ որովհետեւ սերած է ինչպէս Կորքի: Հոգին, քնութեան

գլխավորական կենտրոնն է. համեմատ աշխատանքին հանդէպ խոր սէրը՝ երկու նկարիչներն ալ օժտած է մարդկայնութեամբ մը, որ առաջինին մօտ երեւան կու գայ իրապաշտ, աւանդական եւ նկարագրական գիծերու տակ, մինչ Կորբելի մօտ ստանալով վերացականացած եւ գեղարվեստական ազատ մեկնաբանում՝ ձեռք կը բերէ խորհրդապաշտ բարձր բանաստեղծականութիւն :

«Հրեշտակային»ին մէջ, կերպարներուն դերքաւորումը, հիմնական տարրերուն թիւը, միջոցին հորիզոնական բաժանումն ու հորիզոնին գիծը կու գան հաստատելու այս բաղդատականը: Թեքեւ կարելի է ըսել որ Կորբելի նկարած այս շարքը, դաշտային կեանքի ապրումներուն նուիրումած, 20–րդ դարու «Հրեշտակային»ն է: Սակայն Կորբել, հակառակը Միշկէլ, միայն յատուկ պահ մը չէ որ կը ներկայացնէ, այլ կ'ընէ ընդհանրական հաս-

Գրեց՝

ԱԼԵԲՍԱՆ ՊԷՐԷՃԻՔԼԵԱՆ

տառաւով մը՝ զանազան տուեալները պար-
փակող: Ինք, պահը կը նկատէ մէկ մաս-
նիկը կեանքին, որուն կը միացնէ սեռի
եւ արդասասունումի իրադրութիւնը, ո-
րուն կ'անկարկէ էթըլ Շուսպախըր (4):
Այսպէս՝ «Գուժանը եւ Երզը»ին մէջ
կեդրոնական երկու մարմններուն մի-
ջեւ անցումը տեղի կ'ունենայ գլուխնե-
րու միացման ընդմէջէն՝ խոկումի ձե-
ւով. այլ անկիւնի մը վրայ՝ այդ անցը
յատկանշողը արբանգի ծայրէն գտնուող
ծաղիկ մը ընծայող եւ կամ նոյնինքն ծա-
ղիկ դարձած իզափողն է, որ բացումած է
ձախին կանդնող արական կերպարի սե-
ռային գործարարին ուղղութեամբ՝ ինչ
որ բացայայտօրէն կ'երեւի 1944-ի գծա-
նկարին մէջ, չարքին առաջին նախադի-
պը հաւանաբար: Այստեղ, օգտադրոծե-
լով ծաղիկը որպէս սեռային պարզեւ
խորհրդանիշ՝ քան թէ զայն ներկայացը
նելով իզափողային կերպարանքի ուղղա-
նի պատկերացումով (եւ յաճող հան-
գործունէին նուազեցնելով ձախի կերպա-
րին ցցուն արական գործարանին ծաւա-
լը), Կորքի կը մտիւ աւելի շեշտը դնել
բովանդակութեան քնարական եւ խոր-
հրդապաշտ մթնոլորտին վրայ՝ քան թէ
զուտ սեռայինին: Այս ձեւով, ինք սեռա-
յինին գոյութիւի անկարկումներ կ'ընէ մի-
այն:

Նախքան Կորբէի, ներկայ դարու ամենայայտնի նկարիչներէն ոմանք իրենց կարգին ներկայացուցած են գեղջկական կեանքէն պատկերներ: Փխբաստ անոնցմէ է որ կիրքն ու տափայլին ներմուծած է դաշտային առօրեային մէջ 1919-ին ներկարուած իր «Ներհող Գեղջկաներ»ով (Արդի Արուեստի Թանգարան, Նիւ-Եորք): Մինչ Սալվատոր Ծալի, պայմանաւորուած հոգեբանական եւ երազային ազդակներէ եւ ուղղակի ներշնչուելով Միեյի «Հրեշտակային»էն, ինչպէս իր այլ գործերու պարապային, 1932-ի չուրկէ նկարում «Ուկում» Տաւիդին վաթսկ պատուարը, ուր արձանային ձեւի մէջ կը պատկերէ երեք կերպարներ՝ հայր, մայր եւ որդի, վերջինը ծունկի եկած՝ որ կը ստանայ մօր, քան թէ հօր, գորովայն օրհնութիւնը: Այստեղ կ'ընդ ըլլալով միակ անդգոտտ տանձը՝ գուցէ էլ դառնայ սեռային ցոլացումը որդի-հայր Քրէշտանային ցոլացումը որդի-հայր Քրէշտանային մեկնութեան: Որդին՝ այլակերպած է, այլասերած, քարացած՝ իր ծնողներուն նման: Ան կորսնցուցած է իր բնական կերպարանքին մեծ մասը: Գրուելու դարձած է տալրականամաս միաձոյլ կոյտը ու իր ցնցոտիով, իջ միւլեցնէ անասակ որդի մը՝ որ կերպարձած է իր ծրուարի որդի մը, «արձանանալ»ու, բաժնենտղիքի մօտ, «արձանանալ»ու,

*Ages et Usages
de la Langue Arménienne*

(ဇယား . ယ . ၆၃၆)

l'adoption d'une langue par le centre politique» (p. 76):

Այս հանգրուանի բացատրությունը դժուար կը գտնէ Նշանեան, ինչպէս զայն դժուար պիտի գտնէ ուեւէ անձ, որ չի բաւականանար մշակութային երեւոյթներու պատճառ – քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային բացատրութիւններով: Եւ Նշանեան կ'ուզէ հաստատել որ զբանջուած լեզուի մը վերջնական յաջողութիւնը կ'եւրաշխաւորուի միայն երբ ան կը փնտռէ, կը կերտէ, կը նոյնանայ՝ հասարակայն ինքնուրօքեան մը հետ: Հոս, հեղինակը կու տայ որով տունաբնիւր, կը մէջըբերէ հետաքրքրական հաստատմներ, ոսկեղարեան զբանջուածութենէն, սակայն պէտք եղած ինքնապատահութեամբ չի հաստատուիր իր վարկածին էութիւնը: Օրինակ, կը մէջըբերէ Ղազար Փարպեցիէն հաստատմ մը, ուր ան կը նկարագրէ հայ կղերին վիճակը, Մաշտոցէին առաջ: Այդ կղերին կու դայ իրենէ «մուրաբակեան», ասորեբէն զրեւ անուած Ս. Գրքին, ապա նաեւ ասոր աստուածաբանական վերլուծումներուն: Հայ կղերը, տոգորուած քրիստոնէութեան ոգիով, «Հայ Բրիտանիայ» չէ գեռ, հայկական քրիստոնէութիւն մը չէ որ կը փոխանցէ իր հօտին, այլ քրիստոնէութիւն մը՝ որ օտարին, օտարութեան ըզլէն կ'անցընէ: Հայ կղերին համար ստիպողական է, կը զրէ Նշանեան «un passage à l'étranger»: Այս անցքը Նշանեան կը կապէ ինքնութեան, ինքնակերտումի հարցերու, խորունկ եւ կենսական, դժուար եւ կէս-առեղծումային հարցերու, որոնք պէտք եղած յատկութեամբ չեն մատուցուիր միշտ: Էջմատակի նօթի մը մէջ (էջ 77) անբաւարար ակնարկ մը կայ, ապա՝ մի քանի տողեր, ուր խօսքը կ'անցնի «կեղերնացումի սկզբունքէն» դէպի «ինքնիշխանութեան» եւ «ինքնաբաւութեան սկզբունք» («un principe d'autonomie communautaire»), (էջ 81):

Ուրեմն երեք հարցադրումներ կան այս շատ հետաքրքրական էջերուն մէջ, - (1) կեդրոնացումը ինչպէ՞ս կ'ապահովէ լեզուին վարկը (ապա նաեւ՝ ուրիշ լեզուներու պէտք ունի նման երեւոյթ) : (2) Ի՞նչ է այն անցքը օտարին բովելն, օտար լեզուներու, մշակութիւններու, մտածումներու պարտադրած ինքնապատկերացումն, որ չի՞ բաւականացներ այլապէս ինքնափարութիւն նուաճած հաւաքականութիւն մը, չի՞ ալ կայանք դաշն, այլ կը պարտադրէ : (3) Հաւաքական ինքնութեան մը պատկերացումը, կերտումը, անոր հետ նոյնացումը, ուր լերուն եւ դրանոր մշակոյթը թէ՛ միջոց են ինքնութեան կերտումին, թէ՛ ալ խորհրդանշի :

Այս հարցերը տարբեր հոլովալթներ ունեցան Հայոց պատմութեան ելեւէջնե-
րու ընթացքին, եւ Նշանան կը պատմէ
դանոնք, առատորէն մէջըբերով օրի-
նակներ, կատարելով հակերէն եւ հատու
վերլուծումներ, անցնելով Ոսկեդարէն՝
հելլենարան Դպրոց (6 - 7-րդ դարեր),
կիրիկեան շրջանէն մինչեւ Պոլիս եւ Թիֆ-
լիս: Անկարելի է ամփոփել այս դերքին
նուաճումներու մանրամասնութիւնները,
սակայն կ'արժէ նշել գոնէ անոնք, որոնք
յատկանշական նորութիւններ կը բերեն:

Նախ՝ լեզուի եւ բարբառներու հար-
ցը, բարձ հարց որեւէ լեզուի պարա-
գային եւ մասնաւորաբար, մէր պարա-
գային, երբ կը պահպին գրաւոր վկա-
յութիւններ՝ հին բարբառներու մասին,
եւ բազմաթիւ են կարծիքներն ու տարա-
կազմութիւնները։ Գրքին այս մասին
«Հերոսն» է Վիկինայի Միխիթարեաններու
մեծ ճերականագէտ Հ. Արսէն Այտրեան։
Պէտք է նշել, ի դէպ, որ Նշանեանի գոր-
ծին «Թարմ» եւ ողջունելի մօտեցումնե-
րէն մէկն ալ այս է, – աւանդականացած
հանճարներու կողքին (Աճառեան, օրի-
նակ), կը ներքողէ Այտրեանի նման ու-

րիչներ, որոնք անշուշտ ծանօթ են քեզ-
 թէ՛չառ բանիմաց ընթերցողին, սակայն
 որոնց հուաճումները այսպէս խզճաւորէն
 չեն նկարագրուած, քննարկուած եւ օդ-
 տակործնուած Փրանսազեր հատորի մը
 մէջ, մատչելի՛ ոչ-հայկաօս ընթերցո-
 ղին:

Նմանապէս շատ հետաքրքրական է Նշանեանի վերլուծումը, դրաբարի «վերջին» չըջանին, 7-րդէն 11-րդ դար: «Վերջին» կարելի է դրել քանզի 11-րդ դարէն հտք դրաբար, իր «դուտ» տեսակը գոնէ, այլեւս ոսկոյանցած լեզու մըն է: Կ'ընթերցողի, անշուշտ, եւ կը գործածուի նեկեղեցոյ մէջ: Սակայն 11-րդ դարէն հտք ան կտրուած է այսրող, գործածուող, ամէնօրեայ լեզուի ակունքներէն: Երբ կը մ'առայ անիպոխ, նեղ, մասնադիտական չըջանակներու լեզուն է: Իսկ հոն, ուր կը փոխուի, իր ներքին տրամաբանութեամբ չի փոխուիլ միայն, այլ ռամիկ լեզուի, ապա նաեւ օտար լեզուներու ազդեցութեան տակ:

Միջնադարեան դրական հայերէնին մասին շատ կարեւոր հատուած մը ունի Նշանեանի գործը, մանաւանդ այն ենթամարտն՝ ուր կը խօսի ոսմիկ լեզուի դէպի գրութեան անցքին մասին, 12-րդ դարուն (էջեր 210 – 227)։ Հոս, ի մէջի այլոց, կը կրկնուի կեդրոնացման եւ պետականացման վերլուծումը։ Այս պարագային այնքա՜ն ազդեցիկ էր Ռուբինեաններու եւ իրենց յաջորդներու ստեղծած արքունիքն ու վաճառականական շրջանակը, որ Մեծ Հայքի մէջ իսկ սկսաւ գործածուիլ «կիրիկեան» հայերէնը։

Անշուշտ արեւմտահայերէն գրողի մը համար կենսական է արժեւորել զրօքին այն մասը՝ որ կը շօսափէ արդի շրջանը, մանաւանդ՝ հայ լեզուի վերջին դարու պատմութիւնը։ Եւ հո՞ս ալ ընթերցողը յուսախար չի մնար։ Նշանեան ցոյց կու տայ որ Պոլսոյ վարժարաններուն մէջ 20-րդ դարու սկիզբէն ի վեր վաւերական նկատուող լեզուի պատմութիւնը թէ՛ չի տակ է, թէ՛ ալ ոչ-ամբողջական։ Կու գայ փաստարկելու (համոզիչ տուեալներով) որ երկու հանգրուանէ անցած է Արեւմտահայոց աշխարհաբարը, — առաջինը՝ Պաղտատար Դպիրէան (1723-ի տա- ռար) մինչեւ 1839-ի իզմիրեան Շտեմա- րան Պիտանի Գիտելեաց Թերթը, երկրոր- ղը՝ մօտաւորապէս 1839-էն 1880, որմէ ետք հիմնական շատ բան չի փոխուիր ա- րեւմտահայերէնի մէջ։ 1723-էն 1839-ը կը կազմաւորուի, կը դրուի՝ նոյնիսկ արեւ- մրտահայերէն մը՝ որ միայն մեծնորեայ, իզործնական լեզու մըն է, գրութեանական բայց ոչ գրական, գրուած՝ սակայն ոչ լուրջի առնուած։ 1839-էն ետք այս լե- ջուն կը դադրի զուտ միջոց մը ըլլալէ, առօրեայ կեանքի մէջ։ Մարդիկ կը սկը- ծին որդեգրել գոյն. կը միժին անոր գոր- ծածոթիւթեան մասին, ու կու գան հաստա- տելու որ ան կարեւոր ազդակ եւ գործօն մըն է, ազգային հաւաքականութեան վե- րաբերտումին համար։ Անշուշտ չկայ ար- բունիք մը, Արշակունեաց ոստանին նը- ման, որուն պաշտօնական լեզուն է այս ինքնակազմ աշխարհաբարը։ Սակայն կայ տնտեսական, համայնքային ընտրանի մը, Պոլսոյ եւ Իզմիրի մէջ՝ որ խօսակ- ցական լեզուի բազմաթիւ տարբերակներն ու բարբառները կը սկսի մէկտեղել, ըս- տեղծելու համար նախ կանոնաւոր գըր- ուղ չի ապա գրական լեզու մը, գրակա- նութեան մը լեզուն։ 1839 — 1850 տաս- նամեակին, չսմեցնող արագութեամբ մը՝ կը պատրաստուի նոր գրական լեզուն, — «avant 1850, c'est-à-dire avant la nais- sance de la littérature au sens propre, la langue civile est déjà entièrement prête, et n'attend plus qu'une dernière chose: supplanter le grabar dans la fonction purement littéraire» (էջ 299) :

Այս գրական լեզուի պատրաստութեան մէջ, ինչպէս ընդգծած է Վահէ Օշական եւ կը շեշտէ Նշանեան, հսկայ դեր ունի քարգմանութիւնը, որ կը ձեւէ եւ կը

Հարստացին նոր զարդացող արեւմտահայ աշխարհհարարը, քաղվի թարգմանիչներուն կը պարտադրէ պեղել զբարբ, ուսմիկ հայերէնը եւ բարբառները, ստեղծել 19-րդ դարու վարժամ ֆրանսերէնին համահաստար հայերէն մը: Նշանեան կը թուէ թարգմանութեան կարեւորութիւնը, Ռուսահայաստանի մէջ ալ, - երբեւոյթ մը՝ որուն բաւականաչափ ծանօթ չէ արեւմտահայ ընթերցողը: Օրինակ կարեւոր տեղ կու տայ 1830-էն 1840՝ Լազարեան ձեմարանի մէջ կատարուած 10 թարգմանութիւններու, որոնցմէ ամէն ինչ մեծը նոր Կալիպարսինն է: Նորութիւն է, օրինակ, 1832 - 33-ին Շուշիի (Ղարաբաղ) մէջ... Բողոքականներու թարգմանական գործունէութիւնը, եւսայլն: Այս հատուածին մէջ կեդրոնական տեղ կը զբաւեն Միքայէլ Նարպանտեանի նուիրում ձէրը, որոնց մէջ Նշանեան իրեն յատուկ վերլուծումի կ'ենթարկէ Հայաստանի մէջ լոյս տեսած Ամբողջական Երկերը, եւ ցոյց կու տայ որ խլ-գալի քաղաքական մտածող մը ըլլալիս լիզին, նմանապէս լեզուա-գրական հարցերու մարզին մէջ մեծ ռահվիրայ մըն էր Նարպանտեան: Նախանտեանի, նաեւ Պեճը Պոռչեանցի եւ վերջապէս Խ. Արտվեսանի յատկացում ձէրը (մասնաւոր 1804 - 331) անդիւր կ'երթան տասնամեակներու ընթացքին Հայաստանի մէջ գրի առնուած ուսումնասիրութեանց արդիւններու ամփոփումին: Նոր պատկերը կը ներկայացնեն 1839 - 1878 քառասունմեակի լեզուական եւ մշակութային հարցերուն, պայքարներուն, նուաճումներուն մասին: Անդին, Արտվեսանի եւ հաւաքականութեան մը ինքնագիտակցութեան եւ ինքնաճանաչումին յատկացում ձեռնարկը (346 - 351) սեղմ տողերու մէջ կը կատարէ խտացում, բարդ (թերեւս քիչ մը շատ բարդ) հարցադրում մը, արդի արեւելահայ գրականութեան առաջին կոթողին մասին, որ պէտք է հայերէնի թարգմանել, ընդլայնել, լրատակացնել եւ տարածել, - հոն, Նշանեան կը հաւատայ, կը գտնենք առաջին մշակումը հարցերու, որոնք տակաւ կը վերածուին հայ արդի գրականութեան առաջնահերթ թաղթիւններուն, - ինչպէ՞ս կը կերտուի ցեղին ձայնը, ի՞նչն է որ կ'արտօնէ ժողովուրդի մը իր լեզուով ինքզինքը ներկայացնել՝ ինքզինքին: Արտվեսան չկրցաւ իրականացնել ինքնակերտումի այս հանրաւորը, ըստ Նշանեանի (էջ 350), սակայն իր ձայնորդութիւնը կը նստական նախերգանքն ու նախաքայլն էր ապագայ յաջողութեանց:

Մեհեհամական սերունդին նուիրում
հատուածը (358 - 369) գրեթէ նոյնքան
հետաքրքրական է, որքան վերը նշում
ները, թէեւ անոնց խտացեալ պարունա
կութիւնը նոյնքան չի դոհացներ բանի
մաց ընթերցողը՝ որքան արեւելահայ մը
շակոյթի յատկացումն էջերը: Երկու
պատճառ ունի, հաւանաբար, այս երե
ւոյթը, - նախ՝ երկար գրքին վերջին
էջերն են, սո՛ւղ է ամէն տող: Երկրորդ,
Նշանեան շատ ու մանրամասն գրած է
1908 - 14-ի արեւմտահայ սերունդին եւ
իւզուին մասին, սակայն չէր արտայա
տուած ասկէ առաջ, արեւելահայութեան
19-րդ դարուն մասին: Ուրեմն՝ կը փայ
լէ՛ր հոն, եւ կը յոհանայ իր արդէն-իսկ
հանրութեան շննճնած մտածունքնու
ամփոփումով, ուր հարցը կը վերաբերի
վարութանին, Յ. Օշականին, Կ. Զարեա
նին, Ահարոնին, Գեղամ Բարսեղեանին,
եւլն: Պէտք է ընդգծել, անմիջապէ՛ս, որ
այն ընթերցողը, որ ծանօթ է՝ Նշանեա
նի հայատառ վաստակուն (ՅԱՄԷ եւ «Թա
նուր - Միա՛հ եւ Արուսեան»ի չջերուն մէջ)
շա՛տ նոր բան ունի սորվելիք, այս էջե
րէն, ինչպէս բոլոր գրքէն:

Կը մնայ կրկնել, — եղակի նուաճում
մըն է այս գիրքը, որ կը պատմէ հայ լե-
զուին պատմութիւնը, կը մէջըրէ հայ-
րէն ընդդիրներ, իրենց ֆրանսերէն թարգ-
մանութիւններով, կը կատարէ ինքնա-
տիպ վերբոլումներ, կը ներկայացնէ, կը
վերծարէ, կը վաստակէ նոր վար-
կածներ: Շատ փառադէպ երեսոյթ մըն
է ան, — հատոր մը որ մատչելի համա-
նապատեր մը կը ներկայացնէ այլապէս
մեր լեզուին ու մշակոյթին անձնօթ ֆը-
րանսափայտ, եւ որ միաժամանակ նոր
գաղափարներ կը մատուցէ բանիմաց
հայ ընթերցողին:

ԽԱՉԻԿ ԹԷՕԼԵՕԼԵԱՆ

De la chute d'Edesse

(1114)

au séisme d'Arménie

(7 décembre 1988)

ou

le malheur innocent

Ողբ եղեւիւր : Lamentation sur la chute d'Edesse de Nersès Shnorali est le premier poème historique de notre littérature (1).

Edesse (aujourd'hui Urfa), est situé en Turquie, non loin de la frontière syrienne actuelle, entre l'Euphrate et le Tigre, sur la route caravanière reliant la Syrie du nord (Alep) à la Haute Mésopotamie (Mos-soul).

Edesse a eu, comme l'Arménie, un long passé prestigieux et une histoire très tourmentée : ballottée pendant plusieurs siècles entre la suzeraineté des rois séleucides d'Antioche, de l'Arménie de Tigrane, des Parthes, des Romains, des Byzantins, des Perses sassanides et des Arabes. Elle est devenue chrétienne vers l'an 200 par la conversion des princes Abgar. Les Croisés y entrent en 1098. Elle devient, au lendemain de la prise de Jérusalem (1099), la capitale d'une principauté chrétienne fondée par Godefroy de Bouillon: Le Comté d'Edesse (1098-1144) est considéré, en raison du rôle et du nombre des Arméniens, comme un véritable comté arméno-franc. Le 23 décembre 1144, elle est prise et saccagée par les Turcs seldjoukides avec, à leur tête, Imad-ed-Dine-Zengi, atabegde Mossoul.

Nersès Shnorali composa *La Lamentation sur la chute d'Edesse* entre 1145 et 1146 après avoir entendu le récit d'un témoin oculaire.

La ville d'Edesse est présentée comme une femme en deuil :

Եւ՛ եղեւիւր, Ուրիւս քաղաք,
որդեկորոյս, որք եւ այրի,
կանչեմ առ ձեզ ձայն կանացի
կականալի՛ր և ողորմելի :

Moi Edesse, ville d'Ourha,
qui ai perdu mes fils, orpheline
et veuve,
Je clame vers vous avec une voix
de femme,
sanglotante et pitoyable.

Vers 190 - 191

Cette femme éplorée, qui «verse des larmes infinies, abondantes et débordantes tel un fleuve», appelle toute l'humanité entière, hommes, femmes, enfants, rois, princes, prêtres et moines..., à se joindre à ses lamentations :

Je vous invite tous à vous joindre à
mes lamentations pour le massacre de
mes fils.
Pleurez, pleurez à haute voix,
lamentez-vous sur moi avec des sanglots.

զարս ողբակից ինձ հրաւիրեմ
յարգուց իմոց կոտորածի :
Լացե՛ք, լացե՛ք բարձր ձայնիւ,
զիս ողբացե՛ք կողկողալի :

Vers 189-190

Elle s'adresse en particulier à l'Arménie qui vit le même deuil qu'elle et, en particulier, à la ville d'Ani: Le 16 août 1064, les Seldjoukides d'Alp Arslan sont entrés dans cette ville et en ont massacré toute la population.

Cette similitude de destin entre Edesse et l'Arménie n'est pas fortuite. Selon la tradition, ces deux états ont été évangélisés par le même disciple du Christ : Thaddée qui guérit et convertit le roi d'Edesse: Abgar, devenus ainsi les deux premiers états chrétiens au monde, ils tombèrent, aussi, très tôt, aux mains des infidèles.

Cette identité de destin, cette fraternité dans la foi et le malheur font que, dans ce poème, par la voix d'Edesse, c'est à l'Arménie que Nersès s'adresse, en un long «discours de lamentations», à l'Arménie de l'époque, à l'Arménie de tous les temps.

«Ici l'angoisse me serre le cœur,
mes reins se tordent;
La douleur gagne mes entrailles,
mon esprit et mon âme s'altèrent,
Tandis que je rappelle le Jour effroyable
et le matin couvert d'obscurité,
La journée des ténèbres sans lumière,
qui s'est éclaircie dans la profonde nuit!»
vers 401-404

La compassion qui habite Nersès lorsqu'il décrit les souffrances d'Edesse-Arménie le conduit plus loin : Nersès s'identifie à l'Arménie, comme dans l'Ancien Testament, Jérémie s'identifie à son pays:

«Mes entrailles! Mes entrailles!
Que je souffre!
Parois de mon cœur!
Mon cœur s'agite en moi!
Je ne puis me taire,
car j'ai entendu l'appel du cor,
le cri de guerre.
On annonce désastre sur désastre :
tout le pays est dévasté,
d'un coup mes tentes sont détruites,
mes abris, en un clin d'œil». (Jr. 4, 19-20)

Ces mêmes «lamentations» du prophète Jérémie sur la fin de Jérusalem font revivre à Elie Wiesel le drame horrible de l'extermination des Juifs de Varsovie (2).

Les lamentations ne sont pas seulement des cris, des larmes qui délivrent, qui libèrent une émotion qui, refoulée, serait nocive. Elles ont un rôle à jouer dans la mémoire collective, elles ont un message à transmettre :

Il est temps de le dire en face,
de le conter en un discours de lamentations.
Bien qu'il nous soit tout à fait impossible
d'en dire autant qu'il y en aurait à dire,
Cependant nous nous contenterons de peu
de paroles
pour manifester le désastre qui s'est
produit.
vers 265-267

Ժամ էր ասել դէմ յանդիման
պատմել բանիւ ողբերգական :
Թէպէտ է յոյժ անհնարական
է բովանդակն ասել մեզ բան,
Սակայն փոքրիկ մի բառական
յայտնել զաղէտն, որ դիպեցան :

Il faut dire, «manifester le désastre qui devient événement».

Bien que :

«Le rhapsode n'a pas assez de paroles
pour raconter un désastre si terrible».
vers 468

Nous voici confrontés à ce problème constant dans la littérature arménienne, problème à deux faces contradictoires :

- 1 - l'impossibilité de dire le désastre, la «catastrophe»,
- 2 - la nécessité absolue de le dire (3).

1 - Le désastre apparaît comme une totalité :

Il est impossible de parler quand on est confronté à une totalité qui touche toute une communauté. Il est impossible que les mots traduisent un désastre tel que le génocide de 1915, ou le tremblement de terre de l'an dernier qui affecte tout un peuple, un désastre dont l'ampleur totale est telle qu'on ne peut l'appréhender, tout vécu étant partiel. Le désastre nous échappe toujours. Shnorali en est conscient, il est obligé de «se contenter de peu de paroles» (vers 267).

2 - Mais il faut, à tout prix, que le désastre soit circonscrit et prenne place dans le langage. Le langage seul fait exister, fait émerger quelque chose des té-

par

Saténig GOSTANIAN

nèbres, il nomme, il communique. C'est par le langage que le désastre «devient événement» selon le désir ardent de Nersès (vers 267).

Ce n'est pas un événement concernant un seul individu. Comme il vise à détruire l'intégralité d'une communauté, il appartient donc à la mémoire collective. Les témoignages des rescapés sont à conserver afin d'être transmis. Dans le poème «La chute d'Edesse», la ville d'Edesse est le seul témoin qui reste et qui parle, par la voix de Nersès. En effet, le poème se termine par un «Mémorial», dans lequel Nersès se nomme en tant qu'auteur de cette *Complainte* qu'il lègue, à son tour, à son neveu Apirat. Il l'offre aussi aux lecteurs des générations suivantes, lecteurs de tous les niveaux culturels:

«C'est pourquoi, nous l'avons offert
non point aux savants,
mais aux ignorants et aux petits», vers 1035

C'est ainsi que, par la magie de l'écriture poétique, la chute d'Edesse (1144) entre dans notre patrimoine culturel et historique et nous intéresse aujourd'hui en tant que prototype de désastre.

Etudier longuement un texte ancien tel que celui-ci, du 12ème siècle, en le ré-actualisant, est passionnant. Comme dans toutes les œuvres classiques, on peut y trouver un écho contemporain, il suscite des questions et des réponses relatives à notre vécu actuel. Il nous permet d'enraciner ce vécu et tous les problèmes qu'il comporte dans une histoire remplie d'événements tragiques.

L'Histoire a le grand mérite de nous faire vivre une rencontre plus approfondie

avec aujourd'hui. Elle est un grand moyen de communiquer avec les vivants tout en nous faisant vivre une amitié avec des absents, les hommes qui nous ont précédés. Nersès Shnorali nous inspire plus que de l'amitié : notre vénération envers ce grand poète arménien est doublée de reconnaissance. Il a enrichi notre liturgie de nombreuses et admirables hymnes religieuses (charagan). En tant que Catholicos soucieux de la foi de ses ouailles, il a écrit plusieurs traités théologiques (L'Exposé sur la foi, le poème de la foi, les cris de confession)...

Pouvoir étudier ces textes dans leur version originale (le grabar du 12ème siècle) — ce qui nous amène forcément à découvrir les lacunes et la pauvreté de la traduction française — représente une chance extraordinaire. Nous vivons une reconnaissance des langues qui nous habitent, nous retrouvons les harmoniques de la langue de nos ancêtres, nous avons, alors, une perception plus aigüe et plus profonde de nous-même, de nos racines, de nos fondements en tant qu'individu et en tant que peuple. Il ne s'agit plus seulement de la sauvegarde d'une œuvre ancienne, il s'agit de nous-mêmes, de notre existence même, de notre identité (4).

La Complainte d'Edesse ne présente pas seulement un grand intérêt historique ou littéraire. Ce poème aborde plusieurs questions d'ordre religieux: — pourquoi le mal et la souffrance (celle des innocents, en particulier) ?

— qu'est-ce que la foi en Dieu, en la Résurrection des morts, en l'espérance plus forte que la mort ?

La théologie n'est pas statique; elle est fondée sur les Saintes Ecritures inspirées par l'Esprit de Dieu. La Parole de Dieu est une Parole Vivante car l'Esprit continue de parler en elle, c'est une parole qui évolue car elle s'exprime, au cours des siècles, à travers le langage humain de l'époque. Ainsi, à chaque étape historique, les «signes des temps» (Matthieu 16,3) font percevoir de nouvelles significations de la Révélation de Dieu.

Il serait donc intéressant de confronter l'expérience spirituelle de Nersès Shnorali avec celle des Arméniens de notre temps. En d'autres mots, avons-nous, aujourd'hui la foi et l'espérance qui animaient Nersès?

Dans la *Complainte*, à propos du problème du mal et de la souffrance, Nersès voit surtout la responsabilité de l'homme.

La ville d'Edesse impute le malheur qui lui arrive à ses nombreux péchés :

«Je fus remplie de toutes sortes de péchés
et je me suis souillée par des œuvres
mauvaises!» (vers 279)

«...c'est bien la multitude de mes péchés
et l'assiduité aux œuvres du Mauvais,
Qui m'ont livrée aux mains de l'impie,...»
(vers 664-665)

Le malheur peut être considéré comme une punition des péchés. Le péché est une rupture de l'Alliance conclue par Dieu avec les hommes :

«J'avais oublié le commandement
et je m'étais éloignée de la Loi.
(d'Alliance)». (vers 278)

Dieu semble se retirer et laisser le Mauvais, le Diable, triompher: le massacre des chrétiens, la victoire du Turc Zangui, ce «fourbe possédé du diable», et son chant à la gloire de Mahomet, «le Messager du Très-Haut» qui triomphe, nous atteint profondément, aujourd'hui plus que jamais.

Toutefois, contre les attaques du Mauvais appelé aussi: Tyran, Dragon, les braves chrétiens résistent, aidés par les Martyrs qui ont déjà vaincu le «méchant Prince,

visible et invisible», c'est-à-dire le Turc et Satan: c'est un appel à la foi en la Communion des Saints qui nous ont précédés dans le combat de la vie et qui sont «glorifiés par Dieu», car:
«ils endurèrent une souffrance momentanée mais ils héritent de l'éternité».

Demeure la souffrance immense des morts «privés de leur mort», disparus sans prières, sans funérailles:
«on ne les enterrait pas suivant les règles ni on ne faisait d'obsèques avec lamentations». (vers 505)

Mais il faut dépasser cette souffrance: les morts ressusciteront:
Բայց դուք, որդիք իմ սիրելի,
չէք ինձ մեռելալ, այլ կենդանիք,
Փանգի յերկրի հաճառակերպի,
Եւ ի յերկինս պսակիք:
Յաչքս մարդկան մեռելալ կարծիք
Եւ ի յայժմուս ողորմելիք...

Quant à vous, mes enfants chéris,
pour moi vous n'êtes pas morts, mais bien des vivants.
Car, martyrisés sur terre,
vous êtes aussi couronnés au ciel.
Aux yeux des hommes vous semblez morts et, pour cette heure-ci, dignes de pitié.
Mais vous êtes entre les mains de Dieu, et gardés avec une vive espérance.
(vers 880-884)

Toutefois, des questions importantes continuent à se poser: parmi tous les hommes pécheurs, pourquoi est-ce Edesse qui est particulièrement frappée? A-t-elle la «Foi véritable»? Qu'est-ce la foi sans les actes, sans les œuvres de justice (vers 735-737)? Car, ne l'oublions pas, nous serons jugés sur nos actes!

Nersès ne veut pas ajouter la menace du Jugement Dernier au sentiment de culpabilité des survivants, il ne joue pas au moralisateur. Il veut surtout consoler les rescapés et tous ceux qui le liront par la suite. Il joue du caractère incantatoire de la parole qui apaise l'angoisse en alternant les lamentations, les exhortations et même les malédictions. Il lance une terrible «apostrophe» à l'«ennemis Zanguis» longue de 123 vers où il lui prédit les pires malheurs:

«Ainsi à toi aussi, ô misérable,
sont réservés les châtements à la fin...
Ta maison ruinée et rasée,
on t'emmènera en captivité, troupe errante,
toi et ta nation;
Ta race et tes tribus turques,
on les pourchassera jusqu'aux confins de la terre ».
(vers 841-842)

Quand on maudit ainsi avec tant de véhémence, de conviction et tant de réalisme dans la description des châtements prédits, le discours se rapproche du comportement magique où l'on croit détenir un pouvoir sur la marche des événements. La parole du juste, du non-violent face à la haine déchainée est semblable à un fétu de paille tourbillonnant dans un cyclone... Mais, un jour, les cris et les larmes des innocents pèseront lourd... Quoiqu'il en soit, les survivants doivent arrêter de pleurer «comme des païens» :
«Ceux qui sont morts ici avec des souffrances inouïes,
ne les pleurez pas et ne vous lamentez pas en désespérés,
Car nous avons le Seigneur bienfaisant qui nous guérit souverainement».
(vers 941-942)

Le Seigneur est un Père qui agit avec miséricorde:
«Car Il nous console avec amour,
et Il ne se fâche pas contre nous pour toujours.
Ce n'est point selon nos péchés qu'Il agit,
ce n'est point selon nos méfaits qu'Il fait payer...» (vers 944-945)
Dieu peut réaliser des «choses impossibles» :
«Le pays de la Chrétienté (sera) rebâti, rempli de bien sans mesure et infinis;»
(vers 980)

C'est pourquoi Nersès nous invite «à attendre dans l'espérance ce qui doit arriver», c'est-à-dire la Vie Eternelle, au Paradis:
Ceux qui maintenant vous vous lamentez, à ce moment-là, vous exulterez en les voyant parmi les Saints; Vous entrerez au Paradis, vous vous réjouirez ensemble, Dans la Patrie, que nous avons perdue, en une vie immortelle, céleste.
(vers 1026-1028)

Զորս այժմ ողբայք լալով անդոյս,
արդէն ցնծայք տեպեամբ սրբոց,
Անդ ի դրախտն է մտելոց,
ի միասին գուարեանալոց,
ի հայրենին գոր կորուստի
յամմահական կեանս երկնայնոց:

Préfigurant tous les désastres à venir, la chute d'Edesse, un désastre célébré par la parole est devenu poème. Un poème destiné à consoler tous ceux qui sont et seront en deuil, à les aider à assumer leur deuil, à transcender leur douleur en se tournant vers un au-delà eschatologique. Le poème entier devient donc prière et, comme toute prière, nous établit dans l'espérance, non pas en dehors, mais au cœur des souffrances, des angoisses qui font partie de notre condition humaine. C'est pourquoi Nersès peut terminer son poème sur une vision de joie et de paix car, dit-il:
«Nous l'avons fait pour la joie des convives, pour le repos de ceux qui se réjouissent».

De Nersès Shnorali jusqu'à l'aube du 20ème siècle, la foi chrétienne de nos pères s'est maintenue et les a aidés à vivre. Il est difficile d'en dire davantage dans le cadre de cet article. Nous ne pouvons que penser avec émotion et reconnaissance à ces générations d'Arméniens qui ont tenu huit siècles durant sur leurs terres «occupées» jusqu'à la date fatidique de 1915. La complainte d'un rescapé du génocide, originaire de Van, pourrait nous restituer, avec une sobriété émouvante, le climat de souffrance de l'époque:
Մէկը մէջքիս դանակ զարկեց
Եւ հայեցի մարդ չերեւաց
Եւ էլ ուրիշ դուշման չունեմ
կամ բախտս է կամ էլ Աստուած
Quelqu'un m'a poignardé dans le dos
je me suis retourné, je n'ai vu personne
Je n'ai pas d'autre ennemi
sinon mon destin ou Dieu (5).

«Le destin entraîne celui qui ne comprend pas ce qui lui arrive et il conduit celui qui acquiesce» a dit un autre philosophe, Sénèque.

Avec le génocide, il y eut rupture dans la transmission de notre mémoire religieuse et de notre foi (6). Cette rupture s'est produite dans tous les pays de chrétienté et nous vivons aujourd'hui dans un monde matérialiste qui a perdu un grand nombre de ses repères religieux. Toutefois, la rupture n'a pas été complète pour notre peuple. De nombreux Arméniens de la seconde génération ont eu la chance d'avoir des parents ou des grands-parents qui avaient conservé leur foi et qui l'ont transmise. Cette foi faisait partie de leur baluchon d'exilé, elle était parfois concrétisée par un vieux livre de messe, un évangile en grabar, une prière-amulette (7)... La foi nous précède toujours. Parfois, elle reste enfouie en nous, nostalgique ou révoltée, sous-développée, latente. Elle peut ne jamais s'épanouir si nous ne la faisons pas croître par la prière, la lecture de la Bible et la pratique des sacrements. Quand sonne l'heure de l'épreuve, la mort d'un être cher par exemple, nous sommes, alors, complètement démunis et désespérés; nous nous révoltons et faisons un procès à Dieu! Mais quel Dieu? nous n'avons pas la foi, mais, paradoxalement, nous exigeons d'un Dieu-gendarme qu'il fasse régner l'ordre et la justice sur terre! Lorsque le séisme du 7 Décembre est arrivé, le procès de Dieu a commencé en Diaspora: «s'il y avait Dieu... Dieu n'existe pas, autrement...». Différent était le cri

de douleur des Arméniens victimes du séisme: «Dieu nous a abandonnés» (8), c'est le cri d'extrême souffrance poussé par le Christ lui-même sur la croix. La souffrance de nos frères d'Arménie a éveillé en nous tous une compassion incommensurable pour les victimes, les rescapés, les réfugiés, mêlée à un fort sentiment d'impuissance. Des milliers de sans-abri pleuraient des milliers de morts, dans la neige et la nuit. Les reportages de la TV, les journaux, les livres ont essayé de dire le désastre, toujours pour la même raison: «il est nécessaire que le malheur soit dit et reconnu pour que son deuil puisse se faire» (8). Mais le problème demeure: comment dire une catastrophe d'une telle ampleur? Que dire devant une telle accumulation de souffrance, devant cette stratification des souvenirs douloureux? Et Dieu?... Il n'y a aucune comparaison possible entre la chute d'Edesse, le Génocide ou le séisme du 7 Décembre, ce dernier étant un cataclysme naturel, certes, mais aggravé tragiquement par de nombreuses fautes humaines telles que: de graves défauts de conception et d'exécution de beaucoup de constructions... l'insuffisance de l'organisation et de la qualité médicale des premiers secours» (8). Aucune comparaison, mais une constante: ce sont des désastres qui affectent une communauté entière. D'où, dans ces trois cas, les mêmes problèmes qui se posent avec plus ou moins d'intensité aux survivants pour qu'ils puissent continuer à vivre: que faire, que dire. «Ce dont on ne peut parler, c'est ce qu'il faut dire» (9). Seul, le poète peut suggérer l'indicible, seul, le langage poétique peut transcrire la profondeur d'un témoignage. Voici un poème de K. Beledian dont le titre initial était 11 H 41 (10).

11h41

J'ai hérité la mort : il n'y a pas d'image
enneigé ô le pays
où je pénètre, grotte, froid lumineux, monts
qui pourraient être
de la patrie
et se penchent sur toi
boue blanche
entre le jour et ton œil pétrifié
en suspens
se déchirent s'érigent des villes ébranlées
absentes
surgissant
dans la chute
délire compact de
décomposition d'assèchement d'embrasement,
cauchemar neigeux
que tu touches
et palpes
et qui t'
enferme dans l'intraversable abrutissement
poussière, pourrissement, buée
là-haut
dans l'espace
tout ce qu'il y a
est débris poreux
plein de vide
et de cris
de rire ou de pleurs disparus
tout vibre des rayons nuls du tonnant effacement
et voici le désert
essentiel
irréfutable
qui des neiges
s'avance
vers toi
avec sa chaleur ses faims solaires et ses miasmes
et tu marches
tu franchis
les pierres
vers l'inespace
de ton histoire
qui est toujours cet
impénétrable muret de ruines,
te fascinent
les parois, les restes et les dernières brindilles absurdes
où s'en vont sables et cailloux, tôles, poutres et tout
le morcellement
disséminé de par le monde,
touffes de cheveux
qui, de la boue, croulent entre tes doigts vers l'infigurable
des visages décomposés,
et pas une seule
maison où tu puisses te lover
aimer, mourir parmi l'intimité des images
oublier les arbres qui ne sont pas et la dévastation
qui fonce sur toi
près de la rivière
image dédoublée, personne,
quelqu'un s'il y avait quelqu'un
non pas un prophète, un mime tragique
un archivomane fou, un illuminé,
mais un corps seulement qui ne délire pas,
personne
pas même une ombre,
c'est un seuil impasse
fossé, muraille
qui t'emportent contre le tout-anonyme tonnant
entre le vent et cette noire blancheur

des terres renversées

en nuages qui
marchent et s'écrasent sur ton crâne,

pays

devenu

explosion de crêtes,

tout est

dehors, maintenant, dedans,

tu es

dehors

imprenable

absolu

arraché du rêve

et pour toujours

sans fond

et c'est toujours ton élanement ton

extase vers

l'espace sans issue

dans le dispersé

«Car à ce moment-là...»

mais non, à aucun moment,

et ce non-temps où les lieux ont cessé

«les fondations ont chancelé»

des fentes, des failles, des crevasses, des glissements

ont disjoint

os et vertèbres, mains et voix

et nous fûmes

avec notre corps désassemblé

de nouveau désagrégés,

non pas Orphée

ni Dyonyssos que le chant

réunit, pour nous

n'a pas sonné le clairon

de l'archange et jamais

ne seront ressuscités les morts

privés de la mort,

c'est la même neige violette

recrachée, terreuse, liquide

et c'est l'antique mélange

des semailles, des cendres, des morts et des vivants

de la destruction et de la structure

l'infinie vacillation l'ébranlement des toits et des vers

sur le ressac des monts

c'est le port, le repos

de la terreur

ô non-pays

et mer paisible où tu coules

tu heurtes les cadavres de tes pères, des dieux ivres

qui lancent leurs lourds chars de métal

contre ton cou

pour que tu te taises

et t'apaises

dans leur pitié,

mais qui pourrait

vivre privé du temps étranger à l'heure

privé du lieu

dans le poème vertical

et rendre

habitable la dévastation de la parole ?

car il nous faut dire l'ardent anéantissement

tel un saut,

dans les pierres

fracturées

la même et l'ancienne et la noire terre

ô votre

ô notre pacte avec l'ancien évènement

vide comme un

insituable lieu-désastre,

le jour simple

le non-jour

est une fine et rapide brisure

qui déchire l'épicentre de ta pupille

quand la falaise de la nuit

opresse et écrase ton front,

elle s'écroule

irrésistible, omnipotente et définitive —

image redoublée

— mais quand était-ce ?

dans le vide

au bord du ruisseau reste le poème assis de la fillette

qui jouait aux osselets.

KRIKOR BELEDIAN

C'est la vision tragique d'un poète arménien face aux ruines-tombeaux des régions sinistrées d'Arménie, trois mois après le tremblement de terre.

L'œuvre de K. Beledian (11) est une parabole de la violence absolue (celle de la destruction de Beyrouth (12), celle du génocide de 1915), de l'exil, de l'Aïl-leurs (13), du Lieu et de l'être (14)... Son œuvre est un chemin de mémoire qui, parti du «pays» en 1915, fait une première escale à Beyrouth, le temps d'une généra-

tion, puis passe par Paris, rejoignant l'Arménie, par intermittence. L'Arménie, celle qui nous reste, quelque part vers Erevan, devenue celle qui espère depuis Février 1988, celle, enfin, qui se disloque, un 7 Décembre 1988.

Devant ce pays en ruines, le poète continue l'effort de mémoire qu'il a entrepris, comme on surmonte les débris, en disant la destruction, en saisissant ce qui fut vraiment vrai, pas seulement vrai à la façon du souvenir: la poésie n'est pas vé-

Cinéma

Obsessions

Le premier film est américain. Il est arrivé en France auréolé d'un succès outre-atlantique immense et redoutable : d'où, malgré une position confortable au box-office, le sentiment d'une rencontre ratée avec le public français. Le deuxième film est aussi américain. Tout s'y joue dans les profondeurs, comme pour mieux pénétrer notre conscience de spectateur : au box-office, il aura bientôt dépassé le premier. Le troisième film est encore américain. Il reprend certains clichés qu'il a lui-même créés, y ajoute un brun d'humanité, et fait en trois semaines autant d'entrées que les deux premiers réunis. Le quatrième film... le quatrième film n'a pas sa place ici. Plutôt situé à côté des autres, il se définit par rapport à eux dans un improbable ailleurs : au milieu du déferlement américain, être français devient un risque.

Le 7 février 1989, le plan cinéma de Jack Lang créait un mécanisme de financement particulier pour «des films ambitieux tant par l'ampleur de leur sujet que par la richesse de leurs images». Neuf mois auparavant, le 11 mai 1988, était projeté pour la première fois, en ouverture du festival de Cannes, Le Grand Bleu de Luc Besson. Film prémonitoire de la volonté française de produire des films à très gros budget visant un très large public, capables d'affronter directement les produits américains. La reprise du Grand Bleu, le mois dernier, illustre de manière opportune le déséquilibre —acquis plutôt qu'inné— de ce tragique combat contre un monstre qui arbore ici trois têtes.

Un Batman, de Tim Burton. S'il existe, aujourd'hui, une tendance qui consiste à regarder ce qui se passe autour des films, plutôt que les films eux-mêmes, Batman l'a intégrée dès sa genèse pour en faire un élément constitutif de son spectacle : les bruits, les chiffres du succès outre-atlantique, abondamment répendus par les médias —les roulements de tambour; le sigle noir et or de l'homme chauve-souris soigneusement placardé sur tous les murs de toutes les villes— la présentation; pêle-mêle, enfin, les casquettes, les tee-shirts et le film. Ce dernier n'est plus, alors, l'aboutissement d'une chaîne ordonnée; simplement, un maillon quelconque dans une chaîne mercantile. Un peu d'optimisme suffirait pour inscrire cette inversion dans le propos du film, comme matérialisation de la critique sociale contenue dans la fiction. Le personnage du Joker serait, à cet égard remarquable : l'homme que l'Amérique a rendu fou dissimule sa folie derrière un masque. Le masque devient faire-valoir, il donne à la folie l'espoir de se répandre puisqu'il lui permet de se produire. Mais, dans le même temps, il lui retire toute crédibilité : la folie qui a besoin d'un masque ne peut prétendre toucher quiconque. Le vice se répercute ainsi à l'infini, la métaphore s'appliquant au film.

Deux. Abyss, de James Cameron. Der-

rière les multiples scénarios que J. Cameron s'ingénie à enchêvêtrer transparait doucement son propos : la renaissance du couple —de l'Amérique— passe par la perte de soi, du langage et surtout de la conscience. La dimension que prend ici l'enrobage du discours est d'autant plus frappante qu'elle se double d'une volonté de distanciation manifeste: J. Cameron développe sa fiction dans un univers abyssal fascinant et mythique, auquel jamais il ne fait participer effectivement le spectateur. Jamais... excepté le temps d'un plan, pendant la visite, au début du film, de l'épave du sous-marin par les plongeurs; lorsque l'un d'entre-eux, seul, est soudain pris d'un malaise, la scène est vue de derrière son masque, la vision est trouble et chaotique, le plan est subjectif. Cette réticence à nous impliquer au

par

François MESTOUDJIAN

premier degré est une invitation à ne pas trop y croire, chercher ailleurs un discours possible tout en s'accommodant des profondeurs, pour notre plaisir. De l'univers marin autour duquel James Cameron centre sa fiction, il ne montre que l'épaisseur et la fermeture, ni la matière, ni l'ondeur.

Trois. Indiana Jones and the last crusade, de Steven Spielberg. La confirmation inutile que le public aime voir ce qu'il a déjà vu, pourvu que cela ne soit pas mal fait et qu'il puisse en rire. La structure dramatique est la même que celle du premier volet de la trilogie, plus une figure de père adorable et un semblant de maturité trop aisément acquis. Le produit distrait.

Ces trois films quitteront bientôt l'affiche, fiers de leur succès. Le Grand Bleu avait un secret, qui canalisait le public durant des mois et des mois, le fidélisait jusqu'à le tenter de retourner voir le film plusieurs fois. Pourtant le film est long et ennuyeux, on sent Luc Besson tellement fasciné par son sujet qu'il en oublie de regarder ce qu'il voit, et qu'il montre. Au dernier plan, pourtant, la magie opère. Au milieu de la nuit, à plus de cent mètres de fond, Jacques Mayol est là, qui attend. A la surface, celle qui l'aime, qui attend un enfant —son enfant— pleure d'être seule, de ne rien voir et de trop comprendre. Au fond, Mayol disparaît, les bras autour d'un dauphin venu exprès le trouver. Le monde, à cet instant, est Un. Durant le temps infini qui vient de s'écouler, la caméra était là, qui a tout filmé, là où personne ne s'était encore aventuré. Durant quelques secondes, la caméra a dépassé l'objectif et le subjectif, pour atteindre l'universalité. C'est peut-être là le secret.

terre, donc, plus de racines. Plus de maisons qui permettent de se recueillir et d'être, donc, plus d'identité, comme dans l'image absente ou redoublée. Plus d'arbre, symbole de vie surtout pour l'homme primitif pour qui il était le sacré par excellence dans une religion cosmique.

Aucune vie humaine, personne. Pas de prophète, ce porte-parole de Dieu, le langage est aboli, «la parole est dévastée», le

geste (du mime) aussi, donc plus de communication entre les vivants. Plus d'archivomane qui classe les archives du passé, la communication est aussi rompue avec les morts, les anciens, le passé. Plus d'illumine, non plus, qui puisse communiquer avec les mondes imaginaires que nous portons en nous. Plus personne qui parle, c'est le désert du non-dit, et ce qui est tu, est plus important que ce qui est dit.

Le séisme, semblable à la destruction du Temple ou la chute d'Edesse où toute vie disparaît, est aussi une violence absolue et une profanation, car il a désintégré l'espace sacré de l'homme, là où le réel se dévoile, où le Monde vient à l'existence. A la place de l'existence, de la vie, c'est le règne de la mort: «J'ai hérité la mort».

Le Je qui renvoie à une présence venant de l'extérieur, cède très vite la place au tu, c'est-à-dire à celui qui déambule dans les ruines et qui a tout perdu, il y a identification à l'autre, c'est «la relation dialogale qui atteint l'Autre comme Tu, comme partenaire et ami» (15). La solitude n'est jamais complète. Le poète n'est pas un voyeur, un curieux, d'ailleurs, quelque part, il est aveugle: l'épicentre de sa pupille est déchirée. Le poète est un visionnaire. Il ne donne pas une autre vision du réel, mais un complément métaphysique de cette réalité, pour la transfigurer, pour nous permettre d'aller au-delà de l'horreur de la situation et de la souffrance engendrée.

Le poème en disant la mort nous permet de lutter contre les forces de la mort. La parole qui est musique, invente le monde, le monde se fait musique et, par la parole du poète, devient plus humain, plus vivable. Cette parole permet de justifier notre existence, de lui donner un sens en transposant la réalité douloureuse dans une dimension créatrice, transcendante.

Dieu n'est pas violemment pris à partie comme le fait Voltaire dans son «Poème sur le désastre de Lisbonne», 1755:

«Direz-vous en voyant cet amas de victimes:
«Dieu s'est vengé, leur mort est le prix de leurs crimes»?
Quel crime, quelle faute ont commis ces enfants sur le sein maternel écrasés et sanglants?...
Je respecte mon Dieu, mais j'aime l'univers...
Pourquoi donc souffrons-nous sous un maître équitable?»

Dans le poème: 11 H 41, Dieu n'est pas, même si le tremblement de terre du 7 Décembre rappelle, dans ce poème, celui qui va se produire à la fin des temps: «car à ce moment-là... les fondations ont chancelé...» sont des citations extraites de la 3ème partie de «Jésus, Fils Unique du Père», partie intitulée: la Parousie: «le sol dans son étendue tremble... les montagnes avec leurs fondements sont dans l'épouvante». (16)

Non, ce n'est pas encore la fin du monde, «le clairon de l'archange» ne sonnera pas comme l'annonce St Paul: «car la trompette sonnera, les morts ressusciteront incorruptibles...» 1 Co 15, 52. Les morts «privés de leur mort» ne ressusciteront pas, dit le poète. Pourquoi? Parce qu'on n'a pas retrouvé leurs corps? «Mais dira-t-on, comment les morts sont-ils relevés? Avec quel corps reviennent-ils? Sot! ce que tu sèmes, toi, ne reprend vie s'il ne meurt. Et ce que tu sèmes, ce n'est pas le corps à venir, mais un simple grain, par exemple de blé ou de quelqu'autre plante...» 1 Co 15, 35-37.

Le poème se termine ainsi:
«mais quand était-ce?
dans le vide

au bord du ruisseau reste le poème
assis de la fillette
qui jouait aux osselets»

Nous voici revenus aux commencements de l'humanité. Il y avait déjà eu auparavant, la nostalgie des «dieux ivres», le désir de retrouver les dieux mythiques des commencements, de revenir au Temps des Origines, au «poème originel» «Գեղեցիկացի նախնական» (13), c'est la Poésie-Création, car, au commencement, était la poésie, l'épopée le dit sous toutes ses formes: la geste orale des anciens rois et les exploits des dieux. Le jeu antique des osselets est jeu avec la vie (le ruisseau) et la mort. Un osselet est un ossement et, pour le lecteur que je suis, ce poème se termine sur la superbe et poétique vision d'Ezekiel au chapitre 37: une vision d'ossements desséchés qui, sous le souffle de l'esprit: «reprirent vie et se dressèrent sur leurs pieds: une grande, une immense armée! Le Seigneur me dit: Fils d'homme, ces ossements, c'est toute la maison d'Israël».

Cette promesse de résurrection s'applique à tous les hommes, y compris à la maison d'Arménie, «maison de Torgom, race et descendance de Japhet».

Telle est la foi qui continue de soutenir les survivants du tremblement de terre. «Une nuit, racontent deux témoins, une famille nous accueillait pour dîner. Alors que plusieurs avaient déjà évoqué leurs pertes et s'interrogeaient sur ce nouveau malheur, le patriarche a quitté la pièce pour revenir avec une bible datant du début du XIXème siècle. Tous ont fait le signe de la croix. «Voilà notre espérance, a-t-il dit, en montrant la bible. La foi nous permettra de surmonter cette nouvelle catastrophe» (8).

Les journaux, les témoignages personnels témoignent du réveil de la foi en Arménie:

Վերջապես դեպի ինքնուրույն ու անկախ ազգ մեր համապարհը խափան ու խոպան կը լինի, եթէ մենք չդառնանք մեր քրիստոնական հաւատին, որից ազգի մեծագոյն մասը այսօր գրկուած է: Եթէ մենք ամէն ինչ ջանանք անել առանց մեր Արարիչին ապաւինելու, կը ձախճուինք: Մեր ազգը պահել է եւ կը պահի Աստուած, եթէ մենք ապաւինենք նրան: Նա երբեք երես չի դարձնում մեզնից, մենք ենք նրանից երես դարձնում եւ այդպէս փորձանքների մէջ ընկնում: Մեզ օդի պէս անհրաժեշտ է դարձ դեպի քրիստոնէութիւն: Ապաւինենք ոչ թէ որեւէ երրորդ ուժի, այլ մեր Արարիչին ու մեր ունեցած եւ ունենալիք ազգային ուժերին:

Enfin, notre cheminement pour devenir une nation originale et indépendante sera plein d'embûches, si nous ne retournons pas à notre foi chrétienne dont une grande partie de notre nation est dépourvue. Si nous tentons d'agir sans nous confier à notre Créateur, nous échouons. C'est Dieu qui a protégé et qui protégera notre nation si nous nous confions à Lui. Jamais il ne se détourne de nous, c'est nous qui nous détournons de Lui pour sombrer ainsi dans les malheurs. Une conversion au christianisme nous est aussi nécessaire que l'air (que nous respirons). Confions-nous... à notre Créateur et aux forces présentes et à venir de notre nation». (17).

Levon Tchavakhian, dans le «Journal littéraire» de Erevan, réclame la création de l'enseignement religieux dans les écoles et un retour aux valeurs prônées dans l'Evangile, car, écrit-il, «l'Evangile a un rôle incroyable dans l'édification de la nature humaine» (18).

Cela peut paraître surprenant de lire ces articles dans les journaux d'Arménie, après «70 ans d'idéologie marxiste-léniniste». On peut s'en étonner à première vue, sauf si

l'on prend en compte l'action toute-puissante de l'Esprit-Saint.

Nous n'arrêterons jamais de nous questionner et de questionner les textes. Chaque réponse trouvée nous projetera vers une nouvelle question. Chaque souffrance apaisée nous ouvrira sur une souffrance nouvelle, éveillée par un souvenir, une commémoration, un poème, ou un événement tragique survenu ailleurs. Ainsi, on a pu lire dernièrement: le pire tremblement de terre depuis le début du siècle, survenu le 19 Octobre à San Fransisco, (7 sur l'échelle de Richter), a fait 200 victimes, 1400 blessés, un millier de sans-abri..., c'est-à-dire miraculeusement peu de dommages pour une secousse de la force de celle qui a ravagé l'Arménie, il y a un an!

On se réjouit alors pour les habitants de San Fransisco, mais on a mal quand on pense à tous nos morts de l'an dernier, ces «morts privés de leur mort»: le poème de K. Beledian prend alors un autre sens: ces milliers de victimes innocentes ont été «privées» de leur vie, privées de la mort qui survient au terme d'une vie vécue pleinement. On n'invoque plus Dieu ou le destin, on comprend qu'une technologie avancée en matière de constructions antisismiques, le sens des responsabilités, la conscience morale, l'amour du prochain (toutes ces valeurs évangéliques dont parle Levon Tchavakhian) évitent la mort.

Faisons mémoire de tous nos morts, proches et lointains, prions pour eux, invoquons Dieu, non pour sa prétendue indifférence, mais pour sa miséricorde infinie, comme nous le faisons à la messe, au Memento des morts:

Յիշեա, Տէր, եւ ողորմեա:
Souviens-toi, Seigneur, et aie pitié!

Souviens-toi, Seigneur: en réalité, Dieu n'oublie jamais sa Création, c'est nous qui croyons que Dieu nous oublie... Alors qu'Il est infiniment bon, qu'Il nous a créés pour une vie totale, pleine, éternelle, la vie même du Christ Ressuscité. Aussi, prions pour nos morts, dans l'espérance de cette vie, car «le deuil n'a de sens que dans l'affirmation de la vie» (19).

Alors ce mystère du mal, de la mort et de la souffrance, est-il finalement un obstacle ou un appel à la foi? Suivant les personnes, les circonstances et les événements, il peut être l'un ou l'autre. Il peut écraser et détourner de Dieu, tout comme il peut ouvrir à son mystère. Il peut devenir source de purification et d'approfondissement ou, au contraire, laminer celui ou celle qui le subit. Pour certains, ce mystère sera signe de Dieu, pour d'autres, il sera signe de son absence, de sa non-existence.

Mais quelle que soit la réponse apportée par chacun dans son affrontement personnel, le croyant affirme que l'homme est fait pour le bonheur et que Dieu ne veut jamais ni le mal, ni la souffrance. Ceux-ci sont et seront toujours des réalités terribles contre lesquelles il faut sans cesse se battre, et il ne faut jamais y voir un quelconque désir de Dieu de châtier l'homme pour le remettre sur le droit chemin.

La souffrance peut être une occasion de nous décider par rapport à Dieu et de manifester à son égard refus ou confiance, fermeture ou espérance. Mais c'est finalement toujours, malgré le mal et le non-sens de la souffrance et de la mort, que le chrétien affirme en définitive l'existence de Dieu.

Ainsi, à nous chrétiens, il nous est demandé de confier notre vie à Dieu, de «marcher en sa présence» avec foi et confiance. L'univers n'est pas hostile à l'homme. La Création ruisselle de la grâce de Dieu. Il y a, en tout homme des énergies spirituelles qui lui permettent de surmonter sa faiblesse, de venir en aide aux souffrants d'aujourd'hui, et d'accéder à la paix et à la joie.

SATENIG GOSTANIAN

(1) Nersès Shnorhali, né en 1102 en Cilicie, fut poète et musicien, exégète et théologien. Il devint Catholico en 1166 et mourut en 1173.

La Complainte d'Edesse a été traduite en 1984 par Isaac Kéchichian, S. J. et publiée dans la collection «Bibliotheca Armenica», Venise - St. Lazare.

Ce poème nous a été présenté et expliqué à partir du texte original par K. Beledian, durant ses cours sur la littérature arménienne traditionnelle donnés à l'Institut Catholique de Lyon, en janvier 1989. Le choix de ce texte n'est pas dû au hasard.

(2) Elie Wiesel — Paroles d'étranger — Points p. 20.

(3) Ce problème a été souvent évoqué dans «Haratch», ex: Միտք եւ Արմուրն de septembre 1985: Le nouveau paysage intérieur, dans des colloques, des conférences, comme aux stages de littérature donnés par K. Beledian et M. Nichanian, depuis 1982, à la Maison de la Culture arménienne de Décines.

(4) D'où la nécessité d'un enseignement valable et structuré — par des enseignants compétents et conscients de leur mission — de notre langue (le grabar autant que l'arménien moderne) et des œuvres qu'elle a suscitées. Notre communauté a le devoir de créer de tels enseignements et d'encourager ceux qui existent, par leur contribution financière (ce que font quelques personnes et les Fondations Bullukian, Gulbenkian...) et surtout, par leur présence à ces cours. Soyons ambitieux dans la transmission de la culture arménienne. Certes, il faut commencer par les écoles maternelles, continuer par les écoles primaires et les collèges; mais l'enseignement à l'Université est d'une importance exceptionnelle: il s'adresse aux adultes et aux jeunes, nombreux dans notre communauté, qui sont en recherche, il s'adresse aussi aux non-Arméniens qui s'intéressent à notre culture. La transmission de notre culture n'obéit pas à des impératifs chronologiques, c'est un combat à mener sur tous les fronts.

(5) Chant recueilli par Bedros Alahaidounyan et publié à Paris, 1986.

(6) Le sujet est vaste et mériterait à lui seul toute une étude sociologique. Il est évoqué dans notre littérature, celle des années 1930, en particulier dans «La Retraite sans musique» de Chahan Chahnour, Paris, 1929 où l'auteur s'insurge contre les «pères» qui ont accepté «une interprétation fautive de la doctrine chrétienne» (cf «Phénix ou Robinson sauvé du naufrage» de K. Beledian, Les Temps modernes, n° 504, 505, 506 de 1988).

(7) F. Feydit «Amulettes de l'Arménie chrétienne» - Venise, St. Lazare, 1986.

(8) P. Verluise «Arménie, La Fracture», Ed. Stock, 1989.

(9) Novarina, «Vous qui habitez le temps».

(10) Estuaire, n° 9, Luxembourg.

(11) K. Beledian, né à Beyrouth en 1945, habite Paris depuis 1967, il a écrit 7 livres de poésie et de nombreux essais sur la littérature arménienne dont: Տրամբ, 1980, Grigor Narekatsi, 1985.

(12) Տեղագրութիւն՝ քաղաքային քաղաքի մը համար, 1976:

(13) Հաստատման «Անհրաժեշտ» մասին, 1978:

(14) Վայրեր, 1983:

(15) E. Lévinas, «Totalité et Infini», Nijhoff, 1980.

(16) Nersès Shnorhali, «Jésus, Fils Unique du Père», traduit par I. Kéchichian, s.j. Sources Chrétiennes, Cerf, Paris, 1973.

(17) Raphaël Ishkhanian, «Haratch», 21-22 Octobre 1989.

(18) Cité dans Հոսիքն, 16 Octobre 1989.

(19) A. Grosser, «Le Crime et la Mémoire», Flammarion, 1989.